

TARTU ÜLIKOOI AJALOO KÜSIMUSI

XXXIII

A-35562

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI
XXXIII

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO
KÜSIMUSI

XXXIII

Tartu Ülikool

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO
KÜSIMUSI

XXXIII

Tartu 2004

Toimetuskolleegium:
Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi nõukogu

Toimetaja: *Lea Leppik*

Resümeeede tõlge: *Mall Tamm*

Autoriõigus Tartu Ülikool, 2004

ISSN 0206–2798
ISBN 9985–56–987–3

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee

Sisukord

Saateks	7
Rahvusvaheline ülikool, eesti üliõpilased. <i>Timo Rui</i>	10
SELLi konverentsid Baltimaade ja Soome üliõpilaste koostöö arendajana. <i>Hain Tankler, Algo Rämmer</i>	20
Eesti akadeemiline eksport Soome. <i>Tiina Metso</i>	39
Maakondlikud üliõpilaskogud Tartu ülikoolis 1920. aastail. <i>Terje Lõbu</i>	55
<i>Testimonium paupertatis</i> — vaesustunnistus, üliõpilase sotsiaalse päritolu peegel. <i>Sirje Tamul</i>	84
Farmaatsiaüliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1889. <i>Tiina Samm, Virge Seemen, Hain Tankler, Ain Raal</i>	103
Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit: julgeolekuorganite sissevaade. <i>Tõnu Tannberg</i>	115
Olla tudeng stalinismi ajal. <i>Olaf Mertelsmann</i>	132
Üliõpilasest professoriks: Pjotr Jakovenko Jurjevi ülikoolis. <i>Ljudmila Dubjeva</i>	148
Noore Villem Ernitsa kujunemisest õpinguaastail avaliku elu tegelaseks. <i>Mare Viiralt</i>	166
Georg Rauch — baltisakslane Eesti ülikoolis. <i>Lea Leppik</i>	181
Eeva Niinivaara arhiiv Soome Kirjanduse Seltsi Kirjandusarhiivis. <i>Liina Razmus</i>	195
Summaries	202

SAATEKS

Eesti ülikool Tartus on tegutsenud 85 aastat. Tartu ülikool on eksisteerinud (vaheaegadega) juba 372 aastat. Eesti rahvas on maailmas üks väiksemaid, kellel on omakeelne kõrgharidus. Tähistamiseks eestikeelse kõrghariduse 85. aastapäeva, annab Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum välja kogumiku, mis on sedapuhku pühendatud üliõpilastele. Eestikeelse ülikooli rajamise peamine mõte oli kujundada emakeeles mõtlevat intelligentsi. Kuid ülikoolid on alati olnud ka multikultuursed ja nende seinte vahel õppivad eri rahvuste või ühiskonnakihtide esindajad ainult rikastavad üksteist vastastikku.

Kogumikku võetud artiklid puudutavad nii üliõpilaskonna sotsiaalset päritolu ja seisundit kui ka üliõpilasorganisatsioone ning üksikute Tartu ülikooli kasvandike elukäiku 19. sajandist kuni 1950. aastateni.

Avaartiklis "Rahvusvaheline ülikool, eesti üliõpilased" näitab Timo Rui veenvalt 1919. aastal tehtud otsuste positiivset mõju Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolile — soodsate tingimuste loomine välismaistele õppejõududele ja laialdased akadeemilised kontaktid lubasid noorel Eesti riigil väga kiiresti üles ehitada tõelise ülikooli, kasutades selleks ulatuslikult teiste maade kogemusi.

Et lisaks õppejõududele arendasid laialdasid rahvusvahelisi kontakte ka Eesti ülikooli üliõpilased, ilmneb järgmisest, Hain Tankleri ja Algo Rämmeri, artiklist, mis pühendatud Eesti-Läti-Leedu-Soome üliõpilaskondade liidu tegevusele.

Tiina Metso artikkel Eesti üliõpilastraditsioonide levimisest Soome ja Terje Lõbu artikkel Soome eeskujul rajatud maakondlike üliõpilaskogude kurvavõitu saatusest Eestis võiks sundida mõtlema, miks maakondlikud kogud ikkagi Eestis ei juurdunud, kui samal ajal korporatsioonide värvikad traditsioonid isegi üle lahe põhja poole levisid.

Sirje Tamul näitab, milliseid järeldusi saab teha üliõpilaste sotsiaalse päritolu ja majandusliku olukorra kohta ülikoolile laekunud vaesustunnistuste alusel. Sedalaadi analüüsi pole Eestis varem

peaaegu üldse tehtud või on see piirdunud väiksemate gruppidega (mõni üksik üliõpilasorganisatsioon). Vähe on seda tehtud ka teistes riikides, ehkki üldise igapäeva-ajaloo tähtsuse tõusu taustal pakuvad uurijatele kogu maailmas järjest rohkem huvi ka ülikoolide tegevuse sotsiaalmajanduslikud aspektid.

Kollektiivne artikkel Tartu ülikoolis õppinud farmatseutide ehk tulevaste apteekrite kohta püüab traditsioonilisemate allikate varal valgustada nii nende sotsiaalset päriolu kui edasist saatust, töö käigus koostatud andmebaas täiendab oluliselt *Album academici*.

Kaks järgmist artiklit käsitlevad Teisele maailmasõjale järgnenud stalinismi-aega, kuid eri allikate põhjal ja sellest tulenevalt ka erinevatest vaatekohtadest. Tõnu Tannbergi julgeolekuorganite sissevaade Tartu Riikliku Ülikooli oludesse maalib rangelt arhiividokumentide alusel sügevõitu pildi üldisest spioonivõrgust ja ajastule iseloomulikest absurdsetest süüdistustest. Olaf Mertelsmanni artikkel, mis rajaneb tol ajal ülikoolis õppinute kirjapandud mälestustel, toob välja ka elu helgema poole ja lõpeb optimistlikumas toonis — stalinismi ajal oli võimalik elada peaaegu normaalset elu.

Kogumiku viimased neli kaastööd on pühendatud üksikutele Tartu ülikooli kasvandikele.

Ljudmila Dubjeva näitab detailselt slavisti ja bütsantinisti Pjotr Jakovenko — viimase Tartu/Jurjevi ülikooli nõukogu poolt 1918. aastal ametisse määratud professori — teekonda üliõpilasest professoriks tsaariaja lõpul.

Mare Viiralti käsitus eesti kultuuriloo ühe väga omapärase tegelase Villem Ernitsa kohta kuulub ajaliselt samasse perioodi — Jurjevi ülikooli viimasesse aastakümnesse — ja on eelmise artikliga kõrvutatuna heaks näiteks eri rahvakihtide erinevatest huvidest ja eesmärkidest ning Jurjevi ülikooli multikultuursusest. Just Ernits oli oma nooruspäevil üks neist, kes julget mõtet eesti ülikoolist välja ütelda julges, tema tegevus üliõpilasaktivistina andis selle teokssaamise ehk suurema panuse kui me arvata oleme osanud.

Lea Leppiku Georg v. Rauchile pühendatud artikkel vaatleb ühe konkreetse tudengi õpinguid Tartu ülikoolis 1920. aastate algul, juhib tähelepanu põlvkonna saatusele ja baltisakslaste olukorrale sõdadevahelise Eesti ühiskonnas.

Liina Razmus tutvustab Tartus õppinud ja hiljem Soomes mitmele põlvkonnale eesti keelt õpetanud Eeva Niinivaara isikuarhiivi, mis hiljuti anti üle Soome Kirjanduse Seltsile. Tema mahukas kirjavahetus võiks huvi pakkuda laiemale ringile nõukogude eesti ajaloo uurijatele.

Üliõpilaskond on 20. sajandi jooksul väga palju muutunud nii sotsiaalse ja rahvusliku koosseisu kui ka hulga ja ettevalmistuse osas. Ühtlasi on muutunud ühiskonna ootused ja lootused oma ülikooli ja üliõpilaste suhtes. Kõigi osapoolte koostööst sõltub, kas võime tähistada ka emakeelse ülikooli 100. või 200. aastapäeva.

Koostaja

RAHVUSVAHELINE ÜLIKOOL, EESTI ÜLIÕPILASED

Timo Rui

Matrikliraamatute kohaselt õppis Tartu ülikoolis sõdadevahelisel perioodil 17000 üliõpilast, kellest enam kui 80% olid eestlased.¹ Nende õpingute ja hilisema käekäigu seisukohalt polnud sugugi tähtsusetu, millises ülikoolis nad õppisid. Käesolev artikkel otsib vastust mõnele kesksele küsimusele: kes õpetasid ülikoolis, miks just nemad ja mis sellest tulenes. Ülikooli asutamisperioodil 1919. aastal tehti rida otsuseid, mis oluliselt mõjutasid ülikooli tulevikku. Teistsugused otsused võinuks kaasa tuua väga negatiivseid tagajärgi nii üliõpilaskonnale kui ka kogu rahvale.

Eesti ülikooli asutamine: eeldused

1919. aasta jooksul, peamiselt kevadel ja suvel, määratleti Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli tegevussuunad kaheks tulevaseks aastakümneks. Ülikooli rajamisel oli tegev suhteliselt väike hulk inimesi. Võtmeisikuks selles protsessis oli Peeter Põld (1878–1930), rahvusliku liikumise üks liidreid ja noore Eesti Vabariigi esimene haridusminister, enne kui temast sai ülikooli esimene kuraator. Peaminister Konstantin Päts (1874–1956) andis vaid üldise juhise: ülikool tuli kujundada Eesti ülikooliks. Kuraator Põllu ülesanne oli leida teed ja vahendid selle eesmärgini jõudmiseks. Kuna Eesti valitsuse põhitähelepanu oli suunatud noore sõltumatu riigi administratsiooni üleshitamisele, jäid kuraatorile suhteliselt vabad käed ülikooli kujun-

¹ Lauri Lindström, Toomas Hiio. Statistilisi andmeid kommentaaridega Tartu ülikooli 1919–1944 immatrikuleeritud üliõpilaste kohta "Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944" andmekogu põhjal. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXIX. Tartu, 1997. Lk 30.

damiseks. Loomulikult hoidis valitsus ülikooli rajamisel silma peal ja andis lõpliku kinnituse kõigile sellega seoses tehtud otsustele.²

Lähtepunkt kõrgkooli väljaarendamiseks polnud kuigi hea, sest ülikool oli pärinud terve hulga probleeme — teda oli laastanud sõda, lisaks olid varad ja raamatukogud, kliinikute ja laborite sisseseeade jm evakueeritud Venemaale, osaliselt juba 1915. aastal. Halvaks endeks võis pidada sedagi, et ülikooli avamine tuli edasi lükata vahepeal alanud Vabadussõja tõttu. Bolševikud, kes vallutasid Tartu 1918. aasta lõpus, aeti uuesti välja 1919. aasta jaanuari keskpaigas. Võidukas iseseisvussõda andis võimaluse arendada ülikooli vabalt ja kooskõlas suurema osa teadlaste ning üliõpilaste soovidega.

Lisaks materiaalsetele probleemidele jäi ülikoolil puudu vaimsest kapitalist, administratiivsest ja teaduslikust *know-how*'st, mis oli tegevuse käivitamiseks hädavajalik. Ülikoolid moodustavad alati oma seinte vahel tegutsevate inimeste üldsumma. Piisava kogemusega eesti teadlasi oli 1919. aasta kevadel kindlasti liiga vähe. Seepärast pidid otsused õppejõudude koosseisu kohta paratamatult mõjutama ülikooli kui terviku tulevast toimimist. Etteruttavalt võib öelda, et tagajärjed olid positiivsed ennekõike nende tudengite seisukohalt, kes olid huvitatud tõsiteaduslikust õppimisest.

Piisava *know-how* kogemusega teadlaskaadri puudumise peamist põhjust tuleb näha regiooni varasemas rahvuslikus situatsioonis. Välismaalastest valitsev klass, olgu nad rootslased, sakslased või venelased, olid alati kontrollinud siinset, juba 1632. aastal asutatud ülikooli. Ülikool oli vaevalt või üldse mitte mõeldud rahuldama eestlaste vajadusi. Viimaste püüdlused ja lootused parandamiseks eestlaste või eesti keele positsiooni ülikoolis lükati otsustavalt tagasi. Tõsi, alates rahvuslikust ärkamisajast 1860. aastail oli sünnipäraste eestlaste arv nii Tartu ülikoolis kui teistes Vene impeeriumi kõrgkoolides kiiresti kasvanud. Esimese maailmasõja alguseks oli ühemiljonilise eesti rahva seas juba 2000 akadeemilise haridusega isikut, kuid vähesed neist olid jõudnud õppejõukohtadele.³

² Peeter Põld. Tartu ülikool 1919–1929. / Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929. Lk 5.

³ Toivo U. Raun. The Role of Tartu University in Estonian Society and Culture, 1860–1914. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Vilna/

Kuidas pidi siis Tartu ülikoolist saama eesti ülikool? Eestlaste osalust manifesteeriti kõigepealt ülikooli asutamise põhimõtetes. Enesestmõistetav lähtekoht oli, et ülikool ei pidanud arenema institutsiooniks, mis pühenduks ainult teadusküsimustele. Tema tegevus pidi olema igati seotud praktilise elu vajadustega.⁴ Nii valitsuse kui ülikooli tasandil plaaniti algusest peale ülikoolile suurt osatähtsust rahvuse vaimses ja materiaalses kujundamises, millele vastavalt pidi välja arenema ka tudengkond.

Järgmine eestlaste juuresoleku määratlemise tasand oli keel ja etniline kuuluvus. Võeti kurss, et ülikool peab saama eesti ülikooliks nii õppekeele kui õppejõudude koosseisu poolest, kuid olude sunnil sai sellest kaugem eesmärk: kaunis kiiresti mõisteti, et selle kohene läbiviimine oleks ebareaalne ja isegi kahjulik. Teaduslikud kaalutlused sundisid hoiduma lootmast puhtest teaduskaadritele.⁵

Kõrvuti eestlaste osatähtsuse suurendamisega peeti vajalikuks rajada tõeline ülikool: institutsioon, mis vastaks kõrgetele rahvusvahelistele teaduslikele standarditele. Esiteks tähendas see, et õppejõududel pidi olema vajalik küpsus teaduslike probleemide lahendamise ja metodoloogia osas. Teiseks, nõudmised professorikandidaatidele eeldasid välismaiste teadlaste poolt antud tunnustust, teisisõnu kasutati õppetoolide täitmisel teaduslike ekspertide süsteemi. See mudel võeti üle Skandinaavi ülikoolidest, kus taolist praktikat laialdaselt rakendati ja rakendatakse tänaseni ka teistes lääneriikides.⁶ Rahvusriik vajab kõrgetasemelist ülikooli, õpetust ja uurimist ning hea väljaõppega lõpetanuid oma teenistusse.

Kuna piisavat hulka õppejõude, kes oleks olnud eestlased ja sealjuures vajaliku kvalifikatsiooniga, polnud kusagilt võtta, tuli otsustada, milliste kriteeriumide järgi siis õppejõude tegelikult valida. Kõrge teadusliku taseme nõue ei lubanud täita tööposte ainult eestlastega, jättes vakantseks kõik kohad, kuhu sobivat eesti

Vilnius 1579–1979. Quellen and Studien zur baltischen Geschichte. 9. Hrg. Pistohlkors, Raun & Kaegbein. Köln, Wien 1987. S. 123–127; Toomas Karjahärm. Eesti vaimse eliidi probleeme iseseisvuse eel. // Eesti TA toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 1994. (43) 3. Lk 245–246.

⁴ EAA. 2100-1-4. L 1–6.

⁵ EAA. 2100-1-4. L 1–6.

⁶ P. Pöld. 1929. Lk 11–12.

soost professorit leida ei õnnestu. Samas ei soovitud minna ka teise äärmusse — luua ülikool, mis koosneks enam-vähem täielikult välismaistest teadlastest. Eestlaste osaluse ja teadusliku kvaliteedi vahel tuli saavutada kompromiss. Kui teaduslik ekspertiis oleks saanud ainsaks õppejõudude valiku aluseks, oleks võtmepositsioonid ülikoolis jälle läinud mitte-eestlastele. Välismaalaste vool ülikooli oleks omakorda takistanud sünnipäraste eestlaste välja-vaateid teha teaduslikku karjääri — talumatu valik tollases ajaloolises situatsioonis.

Niisiis alustati kõigi eestlaste väljaotsimisest, kes akadeemilise kraadiga või ka ilma selleta olid saanud võimaluse kõrgkoolis õpetada, ja kutsuti neid tööle Tartu ülikooli. Alles pärast seda, kui kõik vähegi nõuetele vastavad eestlased olid arvele võetud, võisid vabaks jäänud kohad saada täidetud välismaiste teadlastega. Ka siin seati eraldi rahvuslikke piiranguid.

Kõige sobivamateks välismaalasteks peeti soomlasi. Sugulasrühva esindajaina olid neil parimad eeldused õpetada eesti keelt ja eesti keeles. Lisaks usuti, et nad mõistavad kõige paremini eesti ülikooli erijooni ja -vajadusi. Soomlaste järel tulid teise eelistusena ülejäänud skandinaavlased. Väärrib märkimist, et ka saksa ja vene päritolu isikuid ei heidetud täiesti kõrvale. Kõige komplitseeritum oli kohalike baltisakslaste situatsioon — neid ei peetud ülikoolis teretulnuks. Vaidlused rahvuslikul pinnal polnud kaugeltki veel lõppenud. Kui lõpuks mõisteti, et baltisakslasi eemale tõrjuda ei ole võimalik ja nad tulevad ülikooli igal juhul, loodeti neist — ja venelastest — Eesti riigile kasu või vähemalt neutraalsust tema suhtes.⁷

Tulevaste üliõpilaste seisukohalt oli äärmiselt oluline, et Eestile otsustati rajada oma ja samas kõrgetele teaduslikele standarditele vastav ülikool, mis tähendas välismaiste teadlaste kutsumist siia

⁷ EAA. 2100-1-4. L 1-6; P. Põld. 1929. Lk 13. Ülikooli asutamise ajal propageerisid baltisakslased oma ülikoolimudelit, kus õpetamine oleks toimunud eesti, läti, saksa ja vene keeles ning õppejõud oleksid samuti esindanud neid rahvusi. Eesmärk oli ära hoida iseseisvate Eesti ja Läti ülikoolide tekkimine. Vt: Timo Rui. Ulkomaist tiedemiehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919-1940. // Historian tutkimuksia 21. Joensuu yliopistopaino 2001. Lk. 28.

tööle. Oleks valitud veidigi teistsugune mudel, kujunenuks täiesti teistsuguseks ka sõdadevahelise Eesti keskkoolilõpetanute saatus.

Mitte igauks Eestis ei jaganud arvamust, et Eesti ülikool siinset kultuuritaset tõsta võiks. Paljud poliitikud ja diplomaadid, kes olid kuulunud Noor-Eesti liikumisse, mis sajandivahetusel rõhutas Euroopale lähenemise vajadust, ei uskunud, et Eesti suudaks kõrghariduse alal vabaneda vene ja saksa mõjudest. Nende arvates tuli saata noori läände, et nad võtaksid seal vahetult omaks alternatiivse, euroopaliku kultuuri. Jaan Poska, Karl Robert Pusta, Jaan Kopvillem ja Ants Piip, kes töötasid Prantsusmaal ja Suurbritannias, pidasid juba 1919. a suvel läbirääkimisi ja tegid ettevalmistusi saatmaks eesti üliõpilasi õppima Prantsusmaale ja Šotimaale. Kava esitati Eesti Vabariigi haridusministeeriumile, kus see aga tagasi lükati. Selle asemel võeti suund jätkata rahvusliku ülikooli väljaarendamist, mida võib pidada lõppkokkuvõttes mõistlikumaks lahenduseks nii üliõpilaste kui ka ühiskonna seisukohalt.⁸

Tulemused

Vastuvõetud otsused andsid ülikoolile vajaliku teaduspotsiaali. Kuigi Tartu ei olnud välismaistele teadlastele eriti ligitõmbav sihtpunkt, iseäranis 1920. aastate algul (sõjajärgne kaos, Eesti valuuta nõrkus, ülikool ise alles sünnifaasis), tuli 1920.–30. aastail Tartu ülikooli tööle ligi 70 välismaist professorit ja dotsenti, kui arvata kaasa ka kohalikud baltisakslased. Välismaiste teadlaste meelitamist ülikooli peeti sedavõrd oluliseks, et neile lubati muu hulgas kompenseerida kolimiskulud ja maksta pool palka välisvaluutades.⁹

Lootused rahvusliku koosseisu osas ei täitunud, sest suurema osa välismaalastest moodustasid siiski sakslased. Enam kui pooled neist pärinesid Saksamaalt. See ei olegi üllatav, kui mõelda, et Saksamaa oli ikka veel teaduse supervõim ja saksa teadlastel oli pärast kaotatud sõda omal maal probleeme. Ainult üheksa Soome

⁸ ERA. 1108-5-4. L 235–235p.

⁹ T. Rui. 2001. Lk 42–43.

teadlast tuli ülikooli, kuigi kuraator Põld reisis spetsiaalselt mööda Soomet, leidmaks teadlasi, keda võiks kutsuda Tartusse. Soomlaste endi pink oli paljudel teadusaladel sedavõrd lühike, et lihtsalt polnud teadlasi, keda Eestisse saata.¹⁰

Miks siis ikkagi olid välismaalased Tartus nii olulised üliõpilaste jaoks? Institutsiooni mentaalne kapital võib kasvada kahel viisil — kas tegevuses ja õppimises omandatud kogemuste läbi või informatsiooni ja kogemuste vahetu ülevõtmise ning imiteerimise teel. Välismaiste teadlaste osakaal oli suurim just 1920. aastate algul, kui asutati uusi osakondi ja käivitati nende tegevust. On selge, et kogenud välismaalaste tähtsus oli nimelt sel hetkel väga suur, sest kaasatoodud teadmised ja oskused leidsid Tartus vahetut rakendamist. Erialadel, kuhu välismaalasi ei leitud, tuli eestlastel endil välismaale reisida, õppida ja end kurssi viia sealsete ülikoolide organisatsiooniliste struktuuridega. Taolisi kindla eesmärgiga stipendiaate saadeti mitmele poole, kuid see meetod nõudis palju rohkem aega.¹¹

On loomulik, et erinevate välismaiste teadlaste mõju ei olnud võrdne ja varieerus nii isikute kui teadusalade kaupa. Võib aga väita, et üldiselt oli nende tähtsus õpetamisel, teaduslike teadmiste ja oskusteabe vahendamisel üliõpilastele väga suur. Õpetaja ja õpilase vaheline suhtlemine on teadusmaailmas läbi aegade olnud keskne õppimisviis, mida täiendab iseseisev töö ja selleläbi kasvav üksteise mõistmine. On mõeldamatu, et õppimine saaks olla ainult vabatahtlik ja iseseisev, eriti sellistes ainetes nagu näiteks meditsiin või keemia.

Võime tuua mõned näited välismaiste professorite praktilisest tähendusest. Esimene on arstiteaduskonnast, kus oli tööl ühtekokku 10 välismaalast, kõik saksakeelsest kultuuriruumist. Anname sõna noorele eesti tudengile Elmiire Närskale (1899–1982), kes alustas oma õpinguid Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1920. a sügisel.

¹⁰ P. Põld. 1929. Lk 21.

¹¹ *Know-how* ressursside kasvamise kohta vt: Marjatta Hietala. Transfer of German and Scandinavian Administrative Knowledge: Examples from Helsinki and the Association of Finnish Cities, 1870–1939. // Yearbook of European Administrative History 15. Baden-Baden, 2003. P. 110.

Teaduskonnas oli 200 üliõpilast, kellest sugugi kõik ei kavatsenud asuda tööle arstidena. Taoliste kindla sihita õppurite hulk kahanes kähku tänu baltisakslasest anatoomiaprofessorile Alfred Sommerile (1858–1939).

Sommer oli varem töötanud professorina Harkovis ja saksa okupatsiooni ajal Tartu *Landesuniversitätis*. Esimesele loengule tõi ta värske inimlaiba ja asus demonstreerima üliõpilastele inimese anatoomiat, st sisikonna struktuuri. Sellega soovis Sommer kindlaks teha, kas kõik noored nõ arstiks soovijad on ikka valinud õige ala. Järgmine elimineerimisring leidis aset esimesel eksamil. Sommer tõi kohale nii värsked kui külmutatud laibad. Üliõpilaste ülesandeks oli prepareerida laibad meeskonnatöona, millega sõeluti välja need, keda inimese sisikonnas sobramine iiveldama ajas. Närska hindas omalt poolt Sommeri meetodi õigeks, sest see sundis igäühte tõepoolest järele mõtlema, kas ta ikka soovib arstiks saada.¹²

Kui välismaalaste poolt jagatav õpetus aladel, mis nõudsid laboratoorset tööd, nagu meditsiin ja loodusteadused, oli hädavajalik, mida öelda siis alade kohta, kus saadi hakkama ilma selleta? Kuidas oli humanitaarteadustega? Näiteks ajalooos on uute teadmiste ja metodoloogia omandamine raamatute kaudu palju tavalisem kui meditsiinis, ehkki side õpilase ja õpetaja vahel on oluline selleski teadusvaldkonnas. Anname sõna jälle ühele noorele eesti üliõpilasele, sedapuhku Arnold Soomile (1900–1977), kes alustas ajalooõpinguid 1922. aasta sügissemestril.

Soomi järgi sai ajaloo uurimine ja õpetamine Eestis uue suuna tänu Soome professorile Arno Rafael Cederbergile (1885–1948). Just tema tõi Tartusse seminarid ja proseminarid, mida ta eelnevalt oli edukalt rakendanud Helsingi ülikoolis, ja üliõpilased õppisid põhjalikult ajalooallikate kasutamist. Cederberg aitas ellu eesti ajaloolaste kaadri, kes oli omandanud teaduslikud meetodid, allikakriitika ja iseseisva töö oskused. Cederberg ja teised soomlased

¹² Elmiire Närska. Alma mater avas ukсед. / Mälestusi Tartu ülikoolist 1900–1944. Koostanud Sergei Issakov ja Hillar Palamets. Tallinn, 1992. Lk 18–19.

tõid endaga kaasa ka arhiivindusalase oskusteabe, mida kasutati asjakohaste riiklike struktuuride väljatöötamiseks Eestis.¹³

Üliõpilaste lugupidamist välismaa õppejõudude suhtes näitab see, kuidas metsaosakonna üliõpilased põllumajandusteaduskonnas protesteerisid, kui neile ei jagunud välismaist professorit, kes õpetaks neile metsastamist. Algselt oli kohale määratud soomlane Emil Vesterinen, kuid kui tema ja teised soomlased — “kes võiksid mõista Eesti metsanduse vajadusi” — olid pakkumisest ära öelnud, tehti otsus anda koht eestlasele, kes oli läbi teinud lühikesed metsanduskursused. Metsanduse lõpetajad, kes lootsid head haridust, nõudsid tema asendamist välismaise õpetlasega, sest eestlase teaduslikku taset ei peetud piisavaks. Nende soovi siiski ei arvestatud — üliõpilastel ei olnud sõnaõigust õppejõudude valiku osas.¹⁴

Kui otsida suure hulga välismaiste õpetlaste negatiivseid jooni üliõpilaste seisukohalt, siis tõuseb kohe kahtlemata õppekeele küsimus. Soomlased välja arvatud, õpetas valdav osa välismaalasi saksa keeles. Eesti üliõpilased üldiselt oskasid saksa keelt, see oli traditsiooniliselt olnud üks tähtsamaid õppeaineid keskkoolis. Ometi mõjus baashariduse omandamine võõrkeeles kahtlemata mõnevõrra kahjulikult tulemusele. See andis tunda eriti 1930. aastail, kui saksa keele oskus üliõpilaste seas hakkas kehvemaks muutuma. Lisaks andis saksa keele kasutamine põhjust väiksemateks konfliktideks teaduskondade siseselt.¹⁵

Välismaised teadlased olid üks osa sõdadevahelise Tartu ülikooli tugevalt internatsionaalsest ilmet. Rahvusvahelist kogemust kasutati teadlikult ära ka teisel viisil, saates välismaale stipendiaate. Ülikool suutis riigi abiga rajada väga kiiresti stipendiumide ja grantide süsteemi. Otsustati hakata andma pikaajalisi stipendiume kodu- ja välismaal neile noortele andekatele eestlastele, kelle erialal oli õppetool vakantne või pidi lähiajal vabanema. See andis paljudele Tartus alustanud üliõpilastele suurepärase võimaluse tõsta oluliselt oma teaduslikku taset ja tegi võimalikuks professori-

¹³ Arnold Soom. Mälestused. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 1996. Lk 72.

¹⁴ T. Rui. 2001. Lk 256–257.

¹⁵ T. Rui. 2001. Lk 160–162.

tooli taotlemise tulevikus. Leidus ka välismaiseid toetajaid, milledest tähtsaimaks võib pidada Rockefelleri fondi USA-s.¹⁶

Näide välisstipendiaadist, kellest hiljem sai oma ülikooli professor, tuleb geograafia valdkonnast. Kui August Tammekann (1894–1959) lõpetas põhiõpingud, mida ta oli alustanud Tartus 1919. aasta sügisel, andis ülikool talle võimaluse jätkata õppimist Helsingi ülikoolis. Oli igati loomulik valida Helsingi, sest Johannes Gabriel Granö (1882–1956), kes oli Tammekannu õpetanud Tartus, oli samuti sinna läinud. Tammekann lõpetas Helsingi ülikooli 1923. aastal, olles jõudnud põhjalikult omandada Granö poolt välja arendatud uurimismeetodid. Esialgne õpilase-õpetaja suhe Tammekannu ja Granö vahel kandis vilja, kui Tammekann hiljem Helsingis oma doktoritööd kaitses. Suhted Granöga muutusid kollegiaalseks koostööks ja isiklikuks sõpruseks, viimane sai eriti oluliseks Tammekannu rasketel põgeniku-aastatel.¹⁷

Reisistipendiume anti peamiselt ülikooli õppejõududele, kuid mõnikord ka üliõpilastele, ennekõike siis, kui nad töötasid mõne professori assistendina. Eeva Niinivaara (sündinud Pedriks, 1901–2000), kes astus ülikooli 1919, valides peaaimeks kunstiajaloo, töötas 1922–24 üliõpilasassistendina Rootsi professori Tor Helge Kjellini (1885–1984) käe all. Selles ametis sai ta reisistipendiumi, et olla professor Kjellinile abiks Riia toomkiriku arhiivis töötamisel. Reis tõi kasu kogu kunstiajaloo õpetusele Tartus, mitte ainult kogutud arhiiviallikate vaid ka raamatute tõttu, mida Niinivaara Riistast muretses.¹⁸

Eesti ülikooli rahvusvaheline ilme sisaldas loomulikult ka üliõpilaste endi rahvusvahelisi kontakte. Nimekirja võiks lisada veel fakti, et ülikool tervikuna ja tema üksikud teaduskonnad püüdsid aktiivselt omandada välismaiseid teaduspublikatsioone. Näiteks 1932. aastal kasutas ülikool paljusid erinevaid vahetuslepinguid ja

¹⁶ ERA. 1108-5-4. L 232–233. Vt ka: Ken Kalling. Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi. // *Ajalooline ajakiri*. 1999. 2 (105). Lk 103–122 (*Toim*).

¹⁷ EAA. 2100-2-1190. L 10–14, 24–25, 28–29, 36–37.

¹⁸ Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko. *Elämää nuoruuteni Eestissä ja Suomessa*. Keuruu, 1988. Lk 93–94.

vahetas publikatsioone ühtekokku 1998 asutusega 52 riigist.¹⁹ Ülikooli internatsionaliseerumise protsess haaras ka eri keelte ja kultuuride külalisõppejõude — tavaliselt kattis kulud vastav maa ise — nagu ka mitmesuguseid teaduslikke ja akadeemilisi ühinguid (nende rajamise idee ja organisatsioonilised alused pärinesid Soome ja Rootsi professoritelt), mille liikmeteks olid nii õpetajad kui üliõpilased.²⁰

Kõike eelnevat arvesse võttes oli eesti ülikool Tartus ühtaegu nii rahvuslik kui internatsionaalne ülikool. Selles mõttes tegutses ta täies vastavuses teaduse üldise iseloomuga, mis on alati lisaks rahvuslikkusele olnud rahvusvaheline. Nii üliõpilased kui ühiskond laiemalt ainult võitsid ülikooli internatsionaalsest olemusest. Kõikide osapoolte koostöö, välismaiste ja kodumaiste õpilaste ja õpetajate vastasmõju suurendas eesti vaimset kapitali, mis oligi ju peamine eesmärk. Õpetajad ärgitasid uurima Eestit ja eestlasi ning andsid oma teadmised edasi õpilastele, need omakorda oma õpilastele. Arstid, agronoomid, õpetajad, apteekrid, ametnikud jt ülikooli lõpetanud spetsialistid varustasid noort rahvusriiki teadmistega, mida see hädasti vajas.

Tartu ülikool mängis olulist rolli vaimses ja materiaalses riigi ja rahvuse väljakujundamise protsessis. Soovitud side praktikaga ei jäänud tulemata, näiteks keemikute uuringud panid aluse põlevkivi tööstuslikule kasutamisele. Ilmus suur hulk publikatsioone, mis olid pühendatud Eesti (geograafia, ajaloo, etnograafia jm) teaduslikule uurimisele. Teadmiste hulga suurenemine oma maa kohta tõstis eestlaste rahvuslikku eneseteadvust, mis ühe faktorina aitas hiljem läbi keerukate okupatsiooniaastate. Ülikooli rahvusvaheline maine tuli kasuks, kui uue maailmasõja laine üle Eesti veeres. Eesti õpetajate ja õpilaste sotsiaalne võrgustik oli sõdadevahelisel ajal tänu tugevale internatsionaliseerumisele tugevaks saanud. See võrgustik aitas läbi raskete sõja-aastate ja oli toeks neilegi, kel hiljem tuli elada põgenikena välismaal.

¹⁹ Tartu ülikool sõnas ja pildis. Tartu, 1932. Lk 21–26.

²⁰ Sirje Tamul. Tartu Ülikooli välissuunitlusega akadeemilistest ühendustest ja nende sulgemisest 1940.–1941.a. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXVII. Tartu, 1993. Lk 64.

SELLI KONVERENTSID BALTIMAADE JA SOOME ÜLIÕPILASTE KOOSTÖÖ ARENDAJANA¹

Hain Tankler, Algo Rämmer

Tsaari-Venemaa lagunemise tulemusel tekkinud riigid — Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Soome — kavandasid algusest peale laialdast omavahelist riiklikku koostööd. 1920. a augustis tehti Bulduris katse luua Balti Liit, seal töötanud konverentsi päevakorras oli üle 100 erineva küsimuse, sealhulgas koostöö kõrghariduse alal.²

Kõnealuste maade üliõpilasorganisatsioonide sidemed arenesid üldiselt hästi. Rahvaarvult võis viiest omavahel tihedamalt lävivast Läänemeri riigist suuremate hulka lugeda vaid Poolat, üliõpilaste arvult olid ka neli väiksemat arvestatavad. 1926. aasta seisuga oli Poola üliõpilaste arvu poolest maailmas 11. (38693), Läti 25. (7087) ja kõige väiksem — Eesti — 29. kohal (4594); Soome oli 30. (4451) ja Leedu 37. kohal (2526).³ Ülikoolilinnade seas oli Varssavi maailmas 9. kohal (18 172 tudengit), Läti ainus ülikoolilinn Riia 43., Tartu 73. ja Helsingi alles 86. kohal.⁴

Mõte korraldada Eesti, Soome, Läti, Leedu ja Poola üliõpilas-kondade esindajate kokkusaamine, arutamaks viie maa üliõpilas-kondade koostöövõimalusi, tekkis 1923. aastal Tartu ülikooli üliõpilas-esinduse välistoimkonnas. Hiljem on asjaosalised meenu-

¹ Vt ka: Eero Medijainen. Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilasliit ning Balti riikide koostöö 1920.–30. aastatel. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 3. Tartu, 1991. Lk 60–64. *Toim.*

² M. Lehti. Baltic cooperation after the First World War: independence through integration. / The Baltic states at historical crossroads. Riga, 2001. P. 357.

³ E. Latham. World student statistics. Geneva, 1927. // Occasional papers published by International Student Service of World's Student Christian Federation. No. 3. P. 41.

⁴ Samas. Lk 53–54.

tanud, et ettepaneku tegemisega tuli kiirustada, sest samasuguse initsiatiiviga võisid välja tulla noored teistestki riikidest — kõik tahavad ju esimesed olla.⁵ Üliõpilaste otsus arendada omavahelist koostööd leidis üldist heakskiitu: “*Et aga läheneda ja üksteist mõista, on tarvis üksteist aegsasti tundma õppida. Siis ei jää ka suurem usaldus ja ühistunne tulemata*”, tsiteeris Postimees ajalehes Latvis ilmunud kirjutist üliõpilaskondade koostööst, rõhutades algatuse olulisust ajal, mil viie riigi poliitiline koostöö ei sujunud kõige paremini.⁶

Tartu üliõpilaskond töötas välja ka avaürituse päevakorra, mis saadeti täiendamiseks ja arutamiseks teiste maade üliõpilaskondadele, kes selle üldjoontes heaks kiitsid. Päevakorrapunktid otsustati täpsustamiseks esmalt läbi arutada komisjonides, kuhu kuulusid kõikide asjaosaliste riikide esindajad. Istungite otsused tulnuks vormistada resolutsioonidena.⁷ Korraldajate poolt teistele üliõpilaskondadele saadetud “seletustes” tehti ettepanekuid tööorganisatsioonilise külje osas — vähemalt kord semestris kogunev koordineeriv nõukogu pidi koosnema kõigi liikmesriikide üliõpilaskondade esindajatest, kes rotatsiooni korras täidavad presidendi, abipresidendi ja sekretäri ülesandeid. Nõukogu pidi konverentsile esitama aastaaruande ja järgmise aasta eelarve.

Vajalikuks peeti moodustada presidendile alluv büroo.⁸ Eesti üliõpilaskonna seisukohast oli tähtis, et SELLi (Soome-Eesti-Läti-Leedu üliõpilaskondade liidu) keskbüroo asukohaks jäigi aastatel 1923–1940 Tartu.⁹ Keskbürood juhatasid kuni ühenduse tegevuse lõpuni H. Kukke, E. Sahkenberg, A. Luht-Perlitz, H. Paalmann ja E. Sitska, asutamise eel juhatas seda R. Övel. Regulaarselt kaks korda aastas toimunud istungitel valmistati ette konverentse, arutati esitatud küsimusi ja konverentside otsuste täitmist. Istungitele

⁵ Richard Övel. Mälestusi SELL'i sünnilt. // Üliõpilasleht. 1933. Nr 5. Lk 83; Ilmar Tõnisson. Tartu üliõpilaskond Eesti iseseisvusajal. /Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga. Tartu, 1932. Lk 358.

⁶ Balti riikide üliõpilaskondade vahelise konverentsi puhul. // Postimees. 10.04.1923. Nr 93. Lk 2.

⁷ EAA. 2464-1-1. L 4.

⁸ Samas. L 18.

⁹ EAA. 2464-1-3. L 32.

kutsuti külalisi, kes esinesid mitmesuguste ettekannetega, näiteks 1938. a-l rääkis A. Piip SELLi maade poliitilisest koostööst ja R. Plüme SELL-Liidu välissuhetest.¹⁰ Keskbüroo juhataja koht oli palgaline, kuid üldiselt olid büroo kulutused tagasihoidlikud, näit 1930. a-te lõpus oli elarve 1360 krooni, millest üle poole maksti juhatajale töötasuks.¹¹ Büroo tegevusega seotud kulutused jaotati üliõpilaskondade vahel.¹²

Üks nelja riigi üliõpilaskondade koostöö organisatsiooni tähtsamaid dokumente oli 1924. aastal Riias vastu võetud põhikiri.¹³ 1925. aastal Helsingis toimunud viiendal konverentsil võeti vastu keskbüroo kodukord ning spordikomisjoni statuut.¹⁴ Viimane oli erandlik — ühegi teise komisjoni tegevust ei peetud vajalikuks reguleerida iseseisva dokumendiga. 1937. ja 1938. aastal valmistati ette SELLi uus põhikiri, mis 15-aastase koostöökogemuse põhjal tegi vanas dokumendis mitmeid täpsustusi ja parandusi ning vormistas juba varem kasutusel olnud nimetuse — üliõpilaskondade liidust sai SELL-Liit.

Konverentsid kujunesid SELLi olulisemaks organiks. Rahvusvahelise Üliõpilasliidu (*Confédération Internationale des étudiants, CIE*) eeskujul said SELLi konverentside olulisemateks “töörüistadeks” komisjonide koosolekud. Esimesel kahel konverentsil (1923–1924) töötas kuus, kolmandal ja neljandal (1925–1926) viis, edaspidi (1927–1939) kuus komisjoni. Komisjonid koosnesid kõikide riikide üliõpilaskondade esindajatest, nende

¹⁰ EAA. 1776-1-380. L 51.

¹¹ Samas. L 22, 110.

¹² Balti riikide üliõpilaskondade konverentsil Riias 28. ja 29. aprillil 1924. a. // Üliõpilasleht. 1924. 6. Lk 84; Ed. S. 15. SELL-konverentsi töötulemusi. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 175; H. P-pp. SELL-konverentsi keeristes. Pudemeid matkalt naaberrahva pealinna. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 156–159.

¹³ Die Verfassung der periodischen Konferenzen und des Zentralbüros der Studentenschaften Finnlands, Estlands, Lettlands und Litauens. / Suomi. Eesti. Latvija. Lietuva. Hochschulen und Studentenschaften. Tartu, 1930. S. IX–XI.

¹⁴ Hausordnung des Zentralbüros. / Samas. Lk XI–XIV; Statut für die Sportkommission der Studentenschaften Finnlands, Estlands, Lettlands und Litauens. / Samas. Lk XIV–XVI.

otsused vormistati resolutsioonidena. Üheks konverentside tähtsaks tegevuspõhimõtteks tuleb lugeda tagasipöördumist samade teemade juurde järgmistel konverentsidel kuni probleemi lahendamiseni või selle aktuaalsuse kaotuseni. Näiteks kuulus SELLi maade üliõpilaste vastastikuste reisisoodustuste küsimus enamiku konverentside päevakorda. Komisjonidest oli tähtsaim esimene, mis tegeles organisatsiooniliste küsimustega, sh suhete kujundamine CIEga. Kahel konverentsil (1935 ja 1937) võttis esimene komisjon ülesandeks teiste komisjonide resolutsioonide läbivaatamise ja heakskiitmise, mis kandus edasi ka 1938. a põhikirja.¹⁵ Olulisteks teemadeks kujunesid reisisoodustused ja üliõpilaste vahetus, millega tegeles teine komisjon. Taotleti odavamate piletite võimaldamist kõigi SELLi maade noortele. Jõuti küll mitmete lahendusteni, kuid mitte täieliku võrdõiguslikkuseni. "Reiside ja läbikäimise" komisjonist¹⁶ eraldus 1930. aastal uus, neljas komisjon, mis sai nimeks informatsiooni ja üliõpilaspresse komisjon. Näiteks soovitati spetsiaalsete, koostööd toetavate rubriikide sisseadmist liikmesmaade üliõpilaskirjanduses. SELLi algusaegadest peale tegutses spordikomisjon (alates 1927. aastast kolmas komisjon), mille töö kujunes õige edukaks — aastail 1923–40 peeti rohkesti võistlusi: 13 SELLi mängud, 6 talimängud, 3 maleturniiri ja ühed laskevõistlused.¹⁷ 1998. aastal, kolmveerand sajandit peale esimesi SELLi mängu, toimusid need taas Tartus, XV SELLi suvemängude nime all.

Aastatel 1923–28 tegutses ka SELLi riikide karskuskomisjon, mille tegevus otsustati lõpetada, sest selles liinis toimusid iseseisvad ühendused ja karskusliikumine jäi SELLi üldistele koostöösuundadele kaugeks.¹⁸ Igal maal soovitati korraldada karskusnädalaid.¹⁹

Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaskondadele oli oluline koostöö arendamine rahvusvaheliste organisatsioonidega, eriti CIEga.

¹⁵ EAA. 1776-1-369. L 95; 1776-1-370. L 105; 1776-371. L 31

¹⁶ Tavaliselt kasutati komisjonide tähistamiseks numbreid, nimetused olid mitteametlikud ja varieeruvad erinevates allikates.

¹⁷ V. Lenk. Üliõpilassport Eestis. Kujunemise lugu. Tartu, 1998. Lk 82–116.

¹⁸ Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaskondade VI konverents Riias 16.–18. novembrini 1928. a. // Üliõpilasleht. 1928. 12. Lk 176–177.

¹⁹ EAA. 2464-1-19. L 36.

See erinevate riikide üliõpilasi ühendav liit loodi 1919. aastal.²⁰ 1920. aastate lõpuks oli CIE kujunenud tõeliselt rahvusvaheliseks organisatsiooniks, koondades üliõpilasi rohkem kui 20-st Euroopa, Põhja- ja Lõuna-Ameerika, Aasia ning Aafrika riigist. Soome astus liitu 1921, 1924. aastal ühinesid sellega Läti ja Eesti ning 1929. aastal Leedu. CIE kõrgeimaks organiks oli iga-aastane kongress, tegevust toetasid komisjonid ja alaline büroo. Need tegelesid rahvusvaheliste suhete ja reisimise arendamisega, üliõpilaste majandusliku olukorra parandamisega ja sporditööga. Spordikomisjonist kasvas välja tänapäevani tegutsev Rahvusvaheline Üliõpilaspordi Liit (*Fédération Internationale du Sport Universitaire, FISU*). Kongresside vahelisel ajal koordineeris koostööd CIE keskbüroo, liikmesriikides vedasid seda peamiselt üliõpilaskondade välistoimkonnad.

Kõigi SELLi maade delegatsioonid püüdsid tegutseda CIE kongressidel ühiselt. Juhul, kui mõne riigi üliõpilaskond ei saanud kongressile sõita, paluti teisi SELLi liikmeid end esindada. Rahvusvahelises üliõpilasorganisatsioonis osalemisel püüeldi selles suunas, et iga üliõpilaskond oleks esindatud ühes kuuest komisjoni.²¹ Muide, CIE 14. kongress toimus 1932. a-l Riias, osa delegaate külastas ka Eestit.²² 1933. aastal püüti loomisjärgus olevat CIE vaimse koostöö komisjoni tuua Tartusse, mis aga ei õnnestunud.²³ Märkimisväärne, et lätlane Roberts Plūme oli 1930. aastatel CIE president ja hiljem aupresident. Ta tutvustas CIE tegevust SELLi keskbüroo istungil Tartus 1936. aastal.²⁴

²⁰ University exchanges in Europe. Paris, 1929. P. 14.

²¹ H. Paalman. Rahvusvahelise üliõpilasliidu reorganisatsioon ja päevaküsimused. // Üliõpilasleht. 1933. 7. Lk 137; Die 20. SELL-Zentralbüro-Sitzung. // S.E.L.L. Nachrichten. 1936. Nr. 3. Bl. 1–2; Rahvusvahelise üliõpilasliidu ja SELL koostöö. // Postimees. 25.01.1936. Nr 23. Lk 4.

²² Rahvusvaheline üliõpilasriik Riias. Üleilmise üliõpilasliidu 14. kongressi tööst. Eestisse tuleb rida välisüliõpilaste külaskäike. // Postimees. 16.08.1932. Nr 190. Lk 2.

²³ H. Paalman. Rahvusvahelise üliõpilasliidu reorganisatsioon ja päevaküsimused. // Üliõpilasleht. 1933. 7. Lk 137.

²⁴ Die 20. SELL-Zentralbüro-Sitzung. // S.E.L.L. Nachrichten. 1936. Nr. 3. Bl. 1.

Head suhted kujunesid SELLi maadel kahe Genfis töötanud organisatsiooniga — Ülemaailmse Kristliku Üliõpilasliidu (*World's Student Christian Federation, WSCF*) ning selle tütarorganisatsiooni Euroopa Üliõpilasabi (*European Student Relief*) baasil tekkinud Rahvusvahelise Üliõpilasomaabiga (*International Student Service, ISS*, tänapäeval tegutseva organisatsiooni *World University Service* eelkäija). Mõningane koostöö arenes SELLi maade üliõpilaskondadel ka rahvusvaheliste spordi- ja karskusorganisatsioonide ning noorsooühingutega (Noorte Meeste Kristlik Ühing jt).

Koostöö edendamisel oli oluline tähtsus SELLi trükistel. Selles osas kavandati rohkem, kui suudeti teha. Esimeseks oluliseks infoväljaandeks oli 1930. a ilmunud raamat “S.E.L.L. Hochschulen und Studentenschaften”, mahuga umbes 200 lehekülge, mis sisaldas lühikest ülevaadet SELLi tegevusest, ühenduse olulisemaid dokumente ning nelja maa kõrgkoolide ja üliõpilaselu tutvustusi. Aastatel 1935–1939 ilmus rotaatoril paljundatud perioodiline väljaanne SELL-uudised (*S.E.L.L. Nachrichten*) kümnes vihikus, andmetega konverentside, keskbüroo ja üliõpilaskondade tegevuse kohta. Alates 1925. aastast kõneldi, algul esindusliku, siis tagasihoidlikuma, SELLi reisijuhi väljaandmisest, kuid raha ei leitud ja kavatsus luhtus.²⁵ Samal põhjusel ei õnnestunud kolmekümne aastal koostöös Grieben-Verlag'iga välja anda saksakeelset Baltimaid tutvustavat raamatut.²⁶ Avaldamata jäi ka väljaanne “Sport in SELL-Studentenschaften”.

Tõsiselt nähti vaeva ühise suhtluskeele otsimisel. Näiteks 1923. aastal vahetasid SELLi konverentsi organiseerijad omavahel informatsiooni neljas keeles. Läti, Leedu ja Poola üliõpilaskondadega pidasid eestlased kirjavahetust tavaliselt saksa ja prantsuse keeles, soomlased ja eestlased kasutasid omavahelises läbikäimises ka emakeelt. Kuigi juba esimesel konverentsil oli keeleküsimus päevakorras, ei võetud selles osas vastu mingit kindlat otsust. Algusest peale kasutas SELL omavahelise suhtluskeelena kõige sagedamini saksa keelt. Uuesti aktualiseerus keeleküsimus 1935. a-l

²⁵ Samas. L 2.

²⁶ H. Paalman. Kümme aastat SELL-üliõpilasliitu. // Üliõpilasleht. 1933. 5. Lk 87.

Kaunases, kus otsustati võtta suund inglise keele kasutamisele. Märkigem, et SELL-uudiste 1935. a teine number anti välja ingliskeelsena, järgmine oli taas saksakeelne. Iga üliõpilaskond pidi edaspidi keskbüroo istungil aru andma, mida on vahepeal inglise keele oskuse parandamiseks ette võetud.²⁷ Inglise, aga ka prantsuse keele osatähtsus suurenes sel ajal Läänemere-äärsete riikide omavahelises kultuurilises ja poliitilises läbikäimises kõikidel aladel.²⁸

SELLi konverentsid

10.–11. aprillil 1923. a-l peeti Tartus Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) ruumes Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaskondade **esimene** konverents. Kõige kaugemal seisis uuest ühendusest Soome, sealse üliõpilaskonna esimees Yrjö Ruuth rõhutas ürituse erilisust soomlaste jaoks, kes esimest korda kohtusid Läti ja Leedu üliõpilastega.²⁹ Infovahetuse parandamiseks otsustati luua üliõpilaskondade juurde infobürood ja nende töö kergendamiseks keskbüroo juurde koordineeriv keskus.³⁰

Ühistegevuse kiirest ja kindlast edenemisest andis märku SELLi **teine** konverents Riias, mis toimus 28.–29. aprillil 1924, Riias võeti vastu ka organisatsiooni põhikiri.³¹ See kinnitati keskbüroo poolt esitatud kujul, lisati vaid üksikuid täiendusi.³² Riia konverentsil osales külalisena ka Poola CIE esindajana. Tõsiseks loögiks algselt kavandatud viie riigi koostööle kujunes Vilniuse

²⁷ Ed[uard]. S[itiska]. 20. SELL-Keskbüroo istung Tartus 5. aprillil 1936. a. // Üliõpilasleht. 1936. 5. Lk 157.

²⁸ H. Tankler, A. Rämmer. Tartu University and Latvia. With an emphasis on relations in the 1920s and 1930s. Tartu, 2004. Pp. 88–90.

²⁹ EAA. 2464-1-1. L 28–28p; Tarton ylioppilaskonferenssi päättynyt. // Ylioppilaslehti. 1923. 10. S. 166; Tarton ylioppilaskonferenssi. // Ylioppilaslehti. 1923. 11. S. 183.

³⁰ EAA. 2464-1-1. L 98.

³¹ Die Verfassung der periodischen Konferenzen und des Zentralbüros der Studentenschaften Finnlands, Estlands, Lettlands und Litauens. / S.E.L.L. S. IX–XI.

³² EAA. 2464-1-3. L 61–63.

piirkonna okupeerimine Poola poolt 1920. aasta oktoobris — Leedut ja Poolat oli võimatu lepitada ja kahe riigi diplomaatilised suhted katkesid kuni 1938. aastani. “Poola küsimus” oli ainus terav poliitiline kari SELLi teel, ehkki korduvalt oli kõne all sealse üliõpilaskonna kaasamine ühistöösse. Nii olid juba SELLi esimese konverentsi organiseerinud eesti üliõpilased kutsunud osa võtma ka Poola esindajaid, kuid kutse jõudis kahjuks kohale hilinemisega. Poolakaid üritati SELLi liikumisse kaasata ka 1927., 1928., 1929., 1930. ja 1931. aastal, kuid kõik katsed ebaõnnestusid, ehkki Poola rohkearvuline üliõpilaskond oli koostööks valmis. Poolakate kaasamisest olid huvitatud rohkem eestlased ja soomlased, leedulased seisid sellele kindlalt vastu — SELLi liikumises valitses aga põhimõte, et kõik otsused, nii konverentsidel kui keskbüroo istungitel, tehti vaid täieliku konsensuse alusel.

Tegevuse lõpetas SELLi neljas, õppevahendite komisjon. Karskuskomisjon kavandas karskuspropaganda intensiivistamist SELLi maade üliõpilaste seas. Komisjoni tööd raskendas asjaolu, et karkusküsimuses valitsesid riigiti väga erinevad tingimused, soome üliõpilaskond lisas resolutsioonile märkuse, et Soomes on paljudgi juba vastavate riiklike seadustega reguleeritud.³³ Konverents toimus Riias Mustpeade majas, osavõtjaid tervitasid Läti Vabariigi välisminister, haridusminister, Läti ülikooli rektor, välis- ja saadikud jt. Kõrgeid külalisi viibis muide kõigil SELLi konverentsidel. Nende kahe konverentsiga olid SELLi töökorraldus ja -suunad üldjoontes paika pandud.

Kolmas konverents peeti Helsingis 13.–15. maini 1925. Vastu võeti keskbüroo kodukord³⁴ ja spordikomisjoni statuut.³⁵ Konverents tõstatas küsimuse õppejõukohtade loomisest naabermaade keelte ja kultuuri õpetamiseks, räägiti ka vastastikusest diplomite tunnustamisest, võimalustest õppida stipendiaatidena naabrite keeli ja kultuuri, üliõpilasvahetusest, eriti suvepraktikast ja spordialasest

³³ Samas. L 36.

³⁴ Hausordnung des Zentralbüros. / S.E.L.L. S. XI–XIV; EAA. 2464-1-5. L 47–49.

³⁵ Statuten für die Sportkommission der Studentenschaften Finnlands, Estlands, Lettlands und Litauens. / S.E.L.L. S. XIV–XVI.

koostööst.³⁶ Spordiüritustel sooviti külalistena näha ka poolakaid. Karskuskomisjon pidas vajalikuks Baltimaade ja Soome üliõpilaskonna osavõttu ülemaailmsest karskuskongressist Tartus 1926. a-l. Helsingi konverentsi ajal oli osalejatel võimalik tutvuda Soome maa ja kultuuriga: kokkusaamise raames korraldati ekskursioone, vaadati filme, külastati rahvusmuuseumi.³⁷ Ka järgnevatel konverentsidel oli oma kultuuriprogramm.

Neljas SELLi konverents korraldati Kaunases 13.–14. mail 1926, mis langes kokku leedu iseseisvuspäeva tähistamisega 15. mail. Rohket tähelepanu pälvis keskbüroo töö, selle operatiivsemaks muutmiseks soovitati määrata iga organisatsiooni poolt kontaktisikud. Kõne all olid ka reisisoodustused, õppeplaanide vahetamine, reisiteemad ja välispraktika küsimused. Valitsustelt ja ülikoolidelt oodati stipendiumide loomist teiste SELLi maade üliõpilastele, arutati külalisõppejõudude saatmist naabermaadesse. Spordikomisjon juhtis tähelepanu koostöö propageerimisele trükisõnas, üliõpilaslehtedes soovitati sisse seada spordirubriigid. SELLi võistlusi korraldanud maa üliõpilaskond pidi koostama illustreeritud aruande. Organisatsioon võinuks veelgi laieneda, sest Saksa üliõpilaskond tegi 1926. a-l avalduse SELLi liikumises osalemiseks.³⁸

Viienda konverentsiga sai ring täis, konverentsist osavõtjad kogunesid 6.–8. maini 1927 jälle Tartus. Oli põhjust kokkuvõtteid teha. Esmajoones märgiti, et ühised üritused on osalevaid rahvaid lähendanud, eelkõige soomlasi ja eestlasi omavahel, aga ka eestlasi ja lätlasi ning lätlasi ja leedulasi. Loetelu konkreetsete saavutuste osas oli juba üsna pikk, nagu kõige teenekamate aktivistide nimekirigi. Kõrgelt hinnati nii keskbüroo kui välisloimekondade tegevust.³⁹ Leedu tollane esindaja SELLis V. Gustainis esitas konverentsile organisatsiooni uue põhikirja projekti, mis mingil põhjusel rakendust ei leidnud.⁴⁰ Keskbüroole otsustati anda suuremad

³⁶ EAA. 2464-1-5. L 52–53; Üliõpilasleht. 1925. 7. Lk 144–145.

³⁷ EAA. 2464-1-5. L 24–25, 54, 59.

³⁸ EAA. 2464-1-10. L 6–7, 42–46.

³⁹ Th. Laanes. Ring on täis. Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaskondade esitajad jälle Tartus. // Üliõpilasleht. 1927. 6. Lk 108–111.

⁴⁰ Ed. S. 15. SELL-konverentsi töötulemusi. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 175.

õigused,⁴¹ selle koosseisu kuulusid nüüdsest igast riigist kaks esindajat.⁴² Tartus arutati mitmeid reisimise, spordivõistluste ja karskustööga seonduvaid küsimusi.

Kuuenda konverentsi korraldasid lätlased Riias 16.–18. novembrini 1928, erandlikult sügisel. Üritus langes kokku Läti vabariigi 10. aastapäeva tähistamisega ja toimus pidulikus õhkkonnas. Konverentsist võtsid külalistena osa ka Rootsi ja Taani esindajad. Edaspidi otsustati karskusteemade osa konverentsidel piirata. Arutuse all oli ka Poola liitumine SELLiga, kuid ühisele otsusele selles osas ei jõutud.⁴³ Resolutsioonis nõuti SELLi liikumise laiendamist suurematele üliõpilashulkadele ja infovahetuse intensiivistamist. Konverentsil arutati üliõpilasvahetuse küsimusi, reisimisega seotud probleeme, vastastikust osavõttu olulisematest kultuuriüritustest, spordivõistluste korraldamist. Sellest ajast pidid üliõpilaskonnad saatma keskbüroole kolm korda aastas aruandeid oma tegevusest, mida viimane edastas teistele. 1929. a suveks kavandati pikem ühine ekskursioon Euroopa riikidesse.⁴⁴ Tähelepanu all oli jällegi koostöö CIEga.

17. märtsil 1929 korraldati Tartus SELLi keskbüroo istung, kus arutati võimalust Poola liitumiseks SELLiga. Leedu oli kategooriliselt vastu ja ähvardas SELList lahkuda. Keeruline probleem otsustati jätta järgmise, Helsingis toimuva konverentsi lahendada.⁴⁵ Eesti toetas Poola haaramist SELLi tegevusse ja Leedu oli sellest teadlik. Sellegipoolest sujus Eestil koostöö ka Leeduga.⁴⁶

Seitsmes konverents leidis aset Helsingis 12.–14. maini 1930, erandina kaks aastat pärast eelmist. Karskuskomisjoni asemele astus uus komisjon, mis pidi tegelema informatsiooni levitamisega üliõpilaskondade vahel. Konverentsi avaistungil oli võimalus tervitada ka Poola delegatsiooni, kellel Soome Üliõpilaskondade Liidu külalisena aruteludel kaasa rääkimise õigust polnud.

Taas tõusis küsimus konverentside laiendamisest massilisuse suunas, eeskujuks soovitati võtta Eesti-Soome üliõpilaspäevad.

⁴¹ EAA. 2464-1-10. L 42–43.

⁴² Samas. L 21; 2464-1-14. L 30–31.

⁴³ V. A. Caveant consules!... // Üliõpilasleht. 1928. 12. Lk 176–177.

⁴⁴ Samas. Lk 178–179.

⁴⁵ Balti üliõpilaskondade nõupidamine. // Üliõpilasleht. 1929. 4. Lk 68.

⁴⁶ Hugo Kukke. SELL ja Poola üliõpilaskond. // Üliõpilasleht. 1928. 5/6. Lk 83, 85–86.

Tõsise arutelu objektiks olid mitmed CIEga seonduvad teemad: peeti vajalikuks korraldada kongressile sõitvate delegatsioonide nõupidamisi ja otsustati esitada ühine kandidaat CIE täidesaatvasse komiteesse, kelleks sai eestlaste ettepanekul Soome esindaja. Poolakatele püüti anda hääleõiguseeta osavõtja staatust konverentsidel ja keskbüroo istungitel, kuid Leedu oli sellegi vastu. Taoline otsus kõigutas tava, et SELL võtab vastu ainult üksmeelseid otsuseid. Kõne all oli ka pikema Euroopa-reisi kava, mis kestnuks 22 päeva. Reise paremaks korraldamiseks loodi reisisekretäride ametikohad.⁴⁷ Kokkusaamisele vajutas oma pitseri majanduskriis, Eesti esindus oli konverentsil õige tagasihoidlik ja koosnes osaliselt Helsingis õppivatest tudengitest.⁴⁸

Kaheksas konverents toimus Kaunases 3.–6. juunini 1931. Seegi kord ei saadud mööda “Poola küsimusest”. Arutelud sel teemal kestsid kaua ega viinud kuhugi. Leedulased olid poolakatest kõneledes ebaviisakad ning eestlased ja soomlased, kes ei tahtnud muuta SELLi organisatsiooni Poola-vastaseks rindeks, nõudsid leedulastelt vabandamist, mida viimased ka tegema pidid. Üksmeelses töötasid ajakirjanduse-, informatsiooni- ja spordikomisjon, rohked üritused ja pikem huvitav sõit mööda Leedut jätsid konverentsist hea mulje.⁴⁹

Üheksanda konverentsi korraldasid soomlased Helsingis 29. aprillist 3. juunini 1932. Osavõtjate hulk oli seekord väike: Eestist sõitis Soome ainult kuus, nii Lätist kui Leedust kümme üliõpilast. Üritusele lisas kaalu see, et kohal olid kõikide üliõpilaskondade esimehed. Otsustati kontrollida varasematel kohtumistel vastu võetud otsuste täitmist. Osa lahendamata küsimustest suunati arutamiseks rektorite nõupidamisele. 1932. a augustis korraldati Riias CIE 14. kongress, ka sellega seonduvat vaagiti Helsingis, ühtlasi otsustati korraldada üliõpilaslehtede toimetuste liikmete nõupidamine. Arutuse all oli keskbüroo asukoha muutmine rändavaks, mis aga üldist toetust ei leidnud. Helsingis otsustati kirjutada lühike SELLi ajalugu ja see vastastikku trükki toimetada, lähenemas oli ju

⁴⁷ EAA. 2464-1-27. L 12, 15–17; 2464-1-24. [L 3].

⁴⁸ G. Vahrberg. Konverentsi päevilt. // Üliõpilasleht. 1930. 8. Lk 190.

⁴⁹ I. Tõnisson. VIII SELLi konverents Kaunases 3.–8. juunini 1931. // Üliõpilasleht. 1931. 8. Lk 130–131.

juubelikonverents. Hoolimata väikesest osavõtjate arvust võiks Helsingi üritust pidada SELLi ajaloos üheks sisukamaks ja tulemuslikumaks.⁵⁰

Kümnnes konverents toimus jälle Tartus, 29. aprillist 1. maini 1933. Selle eel kirjutati mitmeid artikleid SELLi ülesannetest ja mälestusi SELLi sünniloost,⁵¹ avaldati ka üsna üldsõnaline kokkuvõtte SELLi saavutustest.⁵² Tartu konverentsist võttis osa 160 väliskülast, kõige suurema grupi moodustasid lätlased (114). Ettevalmistusi konverentsi õnnestumiseks oli tehtud varakult ja rohkesti. Iga riigi üliõpilaslehtedes avaldati enne konverentsi algust SELLi-ainelisi artikleid, Soomes läbisid need isegi kolme viimast lehenumbrit.⁵³ Osavõtumaks määrati võimalikult madal. Kohale kutsuti SELLi funktsionäre varasematest aegadest, kellest mitmed olid jõudnud kõrgetele kohtadele. SELLi tegevusest tegi põhjaliku ettekande keskbüroo juhataja H. Paalmann.⁵⁴ Konverentsil arutati jällegi riikide esindatust CIEs. 1933. aastal kavandati korraldada ühisekskursioon Itaaliasse, et osa võtta seal aset leidvast CIE kongressist. Sõidust osavõtt oli rohkearvuline — 71 inimest, kuid selle korralduslik külg tekitas palju pahandust ja kutsus esile

⁵⁰ H. Paalmann. SELL IX Konverents Helsingis. // Üliõpilasleht. 1932. 6. Lk 150–151.

⁵¹ R. Janno. Milles seisab SELLi elulusus. // Üliõpilasleht. 1933. 5. Lk 82–83; R. Övel. Mälestusi SELLi sünnist. // Samas. Lk 83; H. Laretei. SELLi koostöö poliitiline tähtsus. Samas. Lk 84; H. Paalmann. Kümme aastat SELL-üliõpilasliitu. // Samas. Lk 85–88; K. Auvinen. Eesti ja SELL soomelisest vaatevinklist. // Samas. Lk 88–89.

⁵² SELL X juubelikonverentsi memorandum SELL riikidele Balti koostöö küsimuses. // Üliõpilasleht. 1933. 6. Lk 105; H. Paalmann. SELL X juubelikonverents Tartus. // Samas. Lk 112–113.

⁵³ Vapuksi Tarttoon! SELLin 10 vuotisjuhlakonferenssin 29.IV–1.V. // Ylioppilaslehti. 1933. 10. S. 179; Vyt. Valiukevičius. Lietuan ylioppilasjärjestöistä. // Ylioppilaslehti. 1933. 11. S. 189–190; SELL:in ylioppilasliitto kymmenvuotias. // Ylioppilaslehti. 1933. 12. S. 202–203; Melanija Skaidrais. Latvian ylioppilaiselämän traditiota. // Ylioppilaslehti. 1933. 12. S. 207–208.

⁵⁴ H. Paalmann. SELL X juubelikonverents Tartus. // Üliõpilasleht. 1933. 6. Lk 112.

pingeid eestlaste ning soomlaste vahel.⁵⁵ Spordikomisjon kinnitas Tartus SELLi rekordid, tol hetkel olid peaaegu kõik tipptulemused Soome nimel — kokku 14, Eestile kuulus 2 rekordit ja Lätile 1. Kõik arutusel olnud päevakorrapunktid olid aegsasti läbi töötatud ja otsustamine ei kestnud kaua, varem oli nii mõnigi kord maha peetud päevapikkusi koosolekuid. Konverentsi päevakorras olid tähtsal kohal ka üldpoliitilised arutelud, juttu tehti märkimisväärtetest sidemetest SELLi maade vahel, 1923. aastal sõlmitud Eesti-Läti kaitsesepingust, veel enam aga Balti Liidust, millest tegi põhjaliku ettekande professor A. Piip.⁵⁶

Üheteistkümnes konverents toimus Riias 1934, täpselt aasta hiljem. See oli märkimisväärne oma rekordilise osavõtu poolest, Riiga kogunes 198 väliskülalist,⁵⁷ teistel andmetel isegi üle 200, kusjuures Leedust saabus rohkem kui 150 isikut ühes laulukooriga.⁵⁸ Suure osavõtu tõttu omandas konverents rohkem üliõpilaspäevade iseloomu, mida oligi juba 1925. aastast taotletud.

Uuesti arutati esindatust CIE kongressidel, peeti vajalikuks, et kongressil osalenud delegaadid esitaksid aruande keskbüroole. Lisavõimalust koostöö parandamiseks nähti osavõtus sõprusühin-

⁵⁵ Ylioppilas-retkeily Italiaan ensi kesänä. // Ylioppilaslehti. 1933. Nr 10. S. 179; Itaalia-skandaal kohtusse. Soomlased nõuavad äpardunud üliõpilasekskursiooni puhul kahjutasu...// Postimees. 11.10.1933. Nr 238. Lk 3; Skandaal Itaalia-sõidul — soomlaste süü? “Komfortaablid” autobused olid kõlbmatud. Hilinemised ja sekeldused. Soome üliõpilaskonna süü läbi läks raha Karmo-Kasantsevi tasku? Sendita taskus Roomas. SELLi asjaajaja H. Paalmani seletus. Autobuste kokkupõrkel sai üks ekskursant raskesti haavata. // Postimees. 09.09.1933. Nr 211. Lk 1; Kelm tüssas üliõpilasi. Soome-Eesti-Läti-Leedu üliõpilaste ekskursioon mahajäetuna ja rahata Itaalias. Omnibuste korraldaja raiskas ekskursantide raha ära ja “kaotas” omnibused. Rahvusvaheline skandaal üliõpilasekskursiooniga. // Postimees. 02.09.1933. Nr 205. Lk 1.

⁵⁶ H. Paalmann. SELLi X juubelikonverents Tartus. // Üliõpilasleht. 1933. 6. Lk 112–113; Üliõpilased Balti liidu seppadeks. SELLi konverents lõppes. // Postimees. 03.05.1933. Nr 102. Lk 3.

⁵⁷ VIII SELLi konverents 11.–16. maini s.a. Helsingis ja Turus. // Üliõpilasleht. 1936. 6. Lk 183.

⁵⁸ Ed. S. XI SELLi-konverents Riias 29. aprillist–3. maini 1934. // Üliõpilasleht. 1934. 6. Lk 185.

gute tööst, tehti ettepanek luua nende juurde akadeemilised sektioonid.

Palju tähelepanu pöörati selgi korral reisimisele. Räägiti välispassidest ja viisade kaotamisest, mitmesugustest reisisoodustustest SELLi maade üliõpilastele, leedulased tegid ettepaneku isegi SELLi "passi" asutamiseks, nagu see oli CIE-l. Sel aastal plaanisid üliõpilased sõita ühiselt Šveitsi. Infovahetuse osas valmisid juhtnöörid pressiesindajatele ja määrati kindlaks teemade ring, mille kohta tuli saata teavet teistele üliõpilasväljaannetele.⁵⁹

Kaheteistkümnes konverents tuli kokku 18.–21. maini 1935 Kaunases ja Klaipedas. Väliskülalisi oli Leetu saabunud 130. Ametliku tunnustuse leidis juba käibesse läinud nimetus SELLiit. Sel korral oli peamine arutlusteema omavaheline suhtluskeel. Küsimus tõstatati eelkõige poliitilistel põhjustel, sest saksa keelt, mis oli kõige laiemalt kasutusel, ei sobinud Saksamaal valitseva riigikorra tõttu enam tarvitada. Kuigi Eesti ja Leedu toetasid tugevasti inglise keele kasutuselevõtmist, jäi ettepaneku sõnastus lõppdokumendis suhteliselt tagasihoidlikuks: otsustati, et SELLi maad töötavad selles suunas, et SELLi ametlikuks keeleks saaks tulevikus inglise keel. Tõsiselt arutati infohulga suurendamist SELLi riikide kohta kooliprogrammides, eriti ajaloo ja geograafia osas. Valuutanappuse tõttu polnud pikemaid reise enam võimalik korraldada ja soovitati keskenduda vahetusekursioonidele. Spordikomisjonis oli arutusel õige mitmeid küsimusi, mis lahenesid suhteliselt kiiresti, sest keskbüroo oli sobivad otsused juba varem vastu võtnud. Informatsioonikomisjon otsustas hakata välja andma SELLi uudiseid (*S.E.L.L. Nachrichten*), mis pidid ilmuma kolm korda aastas rotaatoril paljundatuna.⁶⁰

1936. a kevadel Tartus toimunud keskbüroo istungil arutati ühe päevakorrapunktina ka koostööd Ungari üliõpilaskonnaga. Praktikantide vahetust ja suvekohtade teemat otsustati puudutada lähemalt järgmisel korral Soome konverentsil.⁶¹

⁵⁹ EAA. 1776-1-369. L 30–37.

⁶⁰ Samas. L 94, 97–98.

⁶¹ Ed[uard]. S[itska]. 20. SELLi-Keskbüroo istung Tartus 5. aprillil 1936. a. // Üliõpilasleht. 1936. 5. Lk 157; Die 20. SELLi-Zentralbüro-Sitzung. // S.E.L.L. Nachrichten. 1936. Nr. 3. Bl. 1–2.

Kolmeteistkümnes, 1936. aasta konverents korraldati jälle Soomes, Helsingis ja Turus, 11.–15. maini. Eriti suure delegatsiooniga oli konverentsile sõitnud Leedu — 102-liikmelise grupina. Tähelepanu äratas Eesti “nõrk” esindatus, konverentsi külaliste hulgas oli ainult 15 eestlast. Samas oli see mõistetav, Soome polnud eestlastele mingiks uudiseks, Soomes käinud Eesti üliõpilaste hulk võis olla õige suur. Lisaks langes konverents eksamisessiooni ajale ja selle osavõtumaks polnud sugugi väike — 45 krooni inimeselt, millele lisandus piletihind. Konverentsi külalised saabusid kõik ühe laevaga ja neile korraldati sadamas pidulik vastuvõtt.⁶²

Konverents tegi keskbüroo juhatajale ülesandeks töötada järgmiseks istungiks välja uue põhikirja kava. Otsustati osa võtta Sofias toimuvast CIE kongressist, kõne all oli ka CIE konverentsi korraldamise võimalus Soomes. Arutati SELLi esindaja saatmist Rahvusvahelise Üliõpilasomaabi konverentsile.⁶³

Jätakuvalt oli kõne all koostöö arendamine Ungari üliõpilaskonnaga, kavandati omavahelist kokkusaamist, et arutada edasist ühistegevust.⁶⁴ Konverents kutsus üles alustama võistlusi “vaimsetel aladel”, mille all mõeldi iga-aastast maleturniiri ja auhinna-tööde konkurssi SELLi maade koostöö teemadel. Oluliseks peeti reisiinfo vastastikust levitamist ning jätkuvalt räägiti reisibrošüürist.⁶⁵ Spordikomisjon otsustas trükki anda üliõpilaskondade spordielu tutvustava raamatu. Arutluse objektiks olid mitmed infovahetusega seotud teemad, sh SELLi teemal kirjutavate ajakirjanike leidmine. Kõne all oli ka populaarsete üliõpilaslaulude kogumiku avaldamine koos tekstide tõlgetega naaberrahvaste keeltesse.⁶⁶ Tõdeti, et SELLi viimased üritused on väljunud konve-

⁶² XIII SELLi konverents 11.–16. maini s.a. Helsingis ja Turus. // Üliõpilasleht. 1936. 6. Lk 183.

⁶³ EAA. 1776-1-369. L 92, 116.

⁶⁴ XIII SELL-Konferenz 11.–16. Mai 1936 in Helsinki u. Turku. // S.E.L.L. Nachrichten. 1936. Nr 4. Bl. 1–3.

⁶⁵ EAA. 1776-1-369. L 116–117.

⁶⁶ XIII SELL-Konferenz 11.–16. Mai 1936 in Helsinki u. Turku. // S.E.L.L. Nachrichten. 1936. Nr 4. Bl 1–3.

rentside raamest ja kujunenud tõelisteks üliõpilaste kevadpidustusteks.⁶⁷

Neljateistkümnes konverents viidi läbi Tallinnas ja Tartus 28. aprillist–2. maini 1937. Tartus toimus SELLi uue põhikirja kolmas lugemine. Pidulik allakirjutamine pidi aset leidma Riias järgmise konverentsi ajal, enne tuli see üliõpilaskondade poolt ratifitseerida. Uus statuut fikseeris täpsemalt töökorralduse, kuid midagi uut sisuliselt kaasa ei toonud. Ettevaatlikud oldi suhtumisel koostöösse Rahvusvahelise Üliõpilasmaabiga — seda tervitati, kuid iga üliõpilaskond pidi selleks ise võimalused leidma. Taas tuli kõneks SELLi “pass”. Uuesti räägiti reisijuhi ja lauliku väljaandmisest, praktikantide vahetusest, infovahetusest ja auhinnatöödest (vastavad teemad toodi ära “Üliõpilaslehes”).⁶⁸ Muide, konkursile, mille esimeseks auhinnaks oli 350 EEKi, ei laekunud ühtegi tööd.⁶⁹ Täiesti uude teemana kerkis tarvidus täiendada raamatukogusid SELLi maid puudutava kirjandusega. Alustuseks pidi iga maa koostama nimekirjad võorkeelsetest raamatutest oma riigi kohta ja võorkeeltesse tõlgitud ilukirjanduslikest teostest.⁷⁰ Otsustati toetada CIE kongressi ja olümpiaadi korraldamist Soomes 1939. aastal.⁷¹

Viieteistkümnenenda konverentsi korraldajateks olid riialased (29. aprillist 1. maini 1938). Külalisi saabus Riiga 75.⁷² Üliõpilasleht andis eraldi ülevaate konverentsi meelelahutuslikust osast⁷³ ja teisest küljest.⁷⁴ Kirjutati alla SELLi uus põhikiri. Konverentsil oli arutuse all osavõtt CIE kongressist Glasgow's, kus olid kavas

⁶⁷ XIII SELL-i konverents 11.–16. maini s.a. Helsingis ja Turus. // Üliõpilasleht. 1936. 6. Lk 183–185.

⁶⁸ EAA. 1776-1-370. L 101, 106–108.

⁶⁹ EAA. 1776-1-380. L 131.

⁷⁰ EAA. 1776-1-370. L 114.

⁷¹ XIV SELL-Konverents Tallinnas ja Tartus 28. apr. — 2. maini s.a. // Üliõpilasleht. 1937. 6. Lk 137–140.

⁷² L. Danevičs. XV SELL konference Rīgā. // Studentu Dzīve. 1938. 14. maijā (nr. 69/70). Lpp. 17; E. S-ka. SELL-Liidu konverentsi töötulemusi. // Üliõpilasleht. 1937. 5/6. Lk 108.

⁷³ H. P-pp. SELL-konverentsi keeristes. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 156–158.

⁷⁴ Ed. S. 15. SELL-konverentsi töötulemusi. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 174–176.

tähtsad üliõpilaselu puudutavad teemad. Räägiti ka suvekursuste korraldamisest, mis pidid toimuma iga nelja aasta järel, rahulolematusest vastastikuse suvepraktika korraldusega, raamatukogude komplekteerimisest SELLi-ainelise kirjandusega, vastastikusest SELLi maade uurimisinstituutide loomisest ülikoolide juurde, SELLi väljaannetest ja märgi kavandist, SELLi motost,⁷⁵ hinnaalandusest SELLi maade üliõpilastele sõidupileti ostmisel.⁷⁶

Viimane, **kuueteistkümnes** SELLi konverents toimus Kaunas ja Dotnuvas 12.–15. maini 1939. Külalisi tuli sel korral konverentsile 70. Pikemalt peatuti rahvusvahelise koostööga seonduval. Poliitilise olukorra teravnemine Euroopas ei jätnud mõju avaldamata ka CIE tegevusele. Seoses Saksamaa väljaastumisega CIEst viidi 1939. aasta suveks kavandatud spordivõistlused üle Monakosse. Organisatsioon seisis küsimuse ees, kas pärast Tšehhoslovakkia okupeerimist võib sealne üliõpilaskond liitu kuuluda. Tihenemas oli SELLi koostöö Skandinaaviamaadega, ka norralased kavatsesid tulevikus koostööd Baltimaadega tihendada ja luua Skandinaavia-Balti üliõpilasorganisatsioon. Soomlane Eero Manner rääkis juunis Oslos toimuvatest Põhjamaade üliõpilaspäevadest.⁷⁷ Samuti tuli jutuks SELLi maade esindajate sõit Rootsi sealse üliõpilaskonna kutsel.⁷⁸ Konverentsile esitati hindamiseks 47 SELLi märgi kavandit. Esimene auhind jäeti välja andmata, teine ja kolmas määrati läti arhitektuuritudentidele Velta Metersile ja H. Girgensohnile.⁷⁹ Eestit esindasid žüriis kunstnikud Arkadi Laigo ja Andrus Johani.⁸⁰ Reisikomisjon arutas ikka laeva- ja lennuliikluse osas tehtavaid soodustusi ja praktikantide vahetusega seonduvat. Lennufirmadest nõustus Poola LOT andma vabade kohtade olemasolu korral 33%-list hinnaalandust, sooviti ka poole odavama pileti kehtestamist üliõpilastele Tallinn-Helsingi laevaliinil. Informatsioonikomisjon tuli tagasi raamatute muretsemise

⁷⁵ EAA. 1776-1-380. L 44–45.

⁷⁶ Ed. S. 15. SELLi-konverentsi töötulemusi. // Üliõpilasleht. 1938. 5/6. Lk 174–176; EAA. 1776-1-371. L 66.

⁷⁷ EAA. 1776-1-371. L 83–105.

⁷⁸ H. P. Teisel Rootsi-Balti üliõpilaskonverentsil Stockholmis. // Üliõpilasleht. 1939. 5/6. Lk 102–104; EAA. 1776-1-371. L 92–95.

⁷⁹ EAA. 1776-1-371. L 89–90.

⁸⁰ EAA. 1776-1-380. L 116.

küsimuse juurde, otsustati hakata koguma andmeid SELLi maade üliõpilasraamatukogude kohta. Konverentsi korraldav riik pidi koostama näituse oma maad puudutavast võõrkeelsest kirjandusest. Järgmiseks konverentsiks pidid osavõtjad selgeks õppima mõne teise SELLi maa laulu ja selle ette kandma.⁸¹

Seitsmeteistkümnes konverents pidanuks toimuma Helsingis. Kuna soomlased olid seotud olümpiamängude ettevalmistamisega, nõustus Eesti üliõpilaskond konverentsi korraldamise enda peale võtma. Soome sattumine sõtta 1939. aastal lülitas ta aga SELLi ettevõtmistest välja ja organisatsioonis valitses üldine rahutus SELLi riikide tuleviku pärast. Soome eemalejäämine välistas põhikirja järgi otsuste vastuvõtmise, kuid keskbüroo veel tegevust ei lõpetanud. SELLi presiidiumi nõupidamisi peeti edasi, kõige viimast korda tuldi kokku Tartus 18. veebruaril ja 23. aprillil 1940. aastal. 17. juunile 1940 kavandatud keskbüroo istungi toimumise kohta andmed puuduvad.⁸²

Pikemalt, 1943. aastani⁸³ kavandatud koostöö nurjas sõda, Balti riigid annekteeriti NSV Liidu poolt ja SELLi tegevus taastati üliõpilaste spordivõistluste liinis alles 1998. aastal.⁸⁴ Laiemas ulatuses pole organisatsiooni uuendamine kõne alla tulnud.

Ligi 20 aastat kestnud nelja riigi üliõpilaskondade koostöö edenes käsitletud perioodil hästi — saanud alguse ühiste probleemide teadvustamisest, kasvas see järjest tõsisematele küsimustele lahenduste otsimiseks. Mõnigi kord tõstatati riikliku tähtsusega teemasid ja kui endal jõudu ei jätkunud, suunati need edasi erinevatele ametkondadele või ülikoolide juhtkondadele. Aastatel 1923–1939 korraldati kuusteist SELLi konverentsi, mis keskendusid järgmistele teemadele: informatsioonivahetus, poliitilised teemad (eriti koostöö Poolaga), ühise suhtluskeelega otsimine, läbikäimine rahvusvahelise üliõpilasorganisatsiooniga, spordivõistluste korraldamine, reisiküsimused ja -soodustused, üliõpilaste ja õppejõudude vahetus. Tähelepanuvääriv oli järjekindlus organisatsiooni tege-

⁸¹ EAA. 1776-1-380. L 89–105.

⁸² EAA. 1776-1-380. L 128, 135–151; SELLi presiidiumi nõupidamisi 18. veebr. ja 23. apr. Tartus. // Üliõpilasleht. 1940. 1. Lk 21–22.

⁸³ EAA. 1776-1-380. L 23.

⁸⁴ V. Lenk. Üliõpilassport Eestis. Lk 140–141.

vuses, konverentsidel pöörduti pidevalt tagasi lahendamata teemade juurde. Tähtis roll koostöö arendamisel oli alalisel keskbürool, mis asus Tartus. Büroo pidas ühendust üliõpilaskondade vahel, istungitele koguneti regulaarselt kaks korda aastas, mille jooksul jälgiti konverentside otsuste täitmist ja valmistati ette uusi konverentse.

Tartu Üliõpilasmaja — SELLi keskbüroo asukoht

EESTI AKADEEMILINE EKSPORT SOOME

Tiina Metso

Soome *osakunnad*

Helsingi ülikoolis tegutseb 15 üliõpilasorganisatsiooni, mis on unikaalsed Soomes, aga ka kogu maailmas. Tegemist on keskaja pärandiga väga moodsas vormis ja stiilis. Need on üliõpilaste natsioonid. Nimetus tuleneb ladinakeelsest sõnast *nationes*. Soome keeles nimetatakse neid *osakunta*, rootsi keeles *nation*.

Nationes, üliõpilaste natsioonid, on üliõpilasorganisatsioonid, mis rajanevad üliõpilaste geograafilisel päritolul, mitte nende jaotumisel erialade või teaduskondade kaupa. Tänapäeval on suurem osa *osakuntade* liikmeid Helsingi ülikoolist, kuid leidub ka tehnika-, majandus-, kunsti- ja isegi sõjakoolide üliõpilasi. Administratiivselt ja seaduslikult on Soomes 15 natsiooni Helsingi ülikooli juures ja ajaloolistel põhjustel üks rootsikeelne natsioon Helsingi Tehnoloogiaülikooli juures. Kõik teised üliõpilasorganisatsioonid teistes linnades ja ülikoolides, mis kasutavad nimetust *osakunta*, on lihtsalt klubid või seltsid.

Natsioonid on poliitiliselt ja religioosselt sõltumatud, kõigi poliitiliste vaadete ja usutunnistuste pooldajad on võrdselt oodatud. Natsioonid ei osale ühegi tasandi parteipoliitikas, kuid võtavad aktiivselt osa Helsingi ülikooli üliõpilasliidu tegevusest ja juhtimisest.

Natsioonide ajaloost

Natsioonid olid esimene organisatsioonitüüp noortele inimestele, kes akadeemilise hariduse omandamiseks lahkusid kodust ja kodumaaltki mitmeteks aastateks. Natsioonid pakkusid sõpru, toakaas-

lasi ja kindlustunnet, aitasid kodust kaugel säilitada emakeelt ja kultuuri. Viimne teene, mida natsioon võis osutada, oli matus langenud kamraadile võõral maal.

Soome *osakuntades* elab edasi keskaegsete üliõpilasorganisatsioonide traditsioon. Vanimad natsioonid rajati Pariisi ülikooli juures, kolm neist olid prantsuse ja üks saksa.¹ Üksikud soomlased, kes Pariisis õppisid, olid saksa natsiooni liikmed, sest see oli kõige põhjapoolsem.

Ülikoolid levisid järkjärgult Euroopa põhjaossa, teiste hulgas avati 1477. a-l Uppsala ülikool Rootsis. Soome üliõpilastel polnud enam vaja hariduse järele väga kaugele sõita. Lõpuks sai Soome 1640. a-l ka oma esimese ülikooli Turus. Kuna uuele akadeemiale anti Uppsala ülikooli statuudid, *constitutiones carolinae*, oli üsna loomulik, et kaasa tuli ka üliõpilasnatsioonide traditsioon.

Natsioone on esmakordselt mainitud ühes ülikooli akadeemilises dokumendis aastast 1643. Selles loetleti professoreid, kes olid Turu natsioonide eestkostjateks ja järelevaatajateks. Kuna ülikool oli avatud vaid kolm aastat varem, on väga tõenäoline, et natsioonid olid olemas juba ülikooli avamise ajal 1640. aastal. Niisiis on tänastel natsioonidel seljataga peaaegu 400-aastane ajalugu. Esimesed natsioonid esindasid nii Rootsi emamaad kui idapoolseid äärealasid.² Väiksemad varajased natsioonid võisid olla vaid 3–4 liikmelised, kuid keskmine suurus oli umbes 25 liiget.

Esimeste natsioonide loomisest Soomes on nende tegevuses olnud tõusu- ja mõõnaaegu. 1808. aastal sai Soomest Vene impeeriumile alluv suurvürstiriik, ülikool viidi 1827. a-l, pärast suurt tulekahju Turus uude pealinna Helsingisse. Loomulikult läksid natsioonid ülikooliga kaasa. 19. sajandil võtsid natsioonid aktiivselt osa soome rahvuslikust liikumisest, organiseerides mitmesuguseid üritusi rahvusliku vaimu tugevdamiseks. See ei meeldinud võimudele ja natsioonid olid keelatud 1852. a-st 1868. a-ni, kuid tegevust jätkati illegaalselt.

¹ Nation: l'honorable nation de France, la fidèle nation de Picardie, la vénérable nation de Normandie et la constante nation de Germanie. Emile Littré. Dictionnaire de la langue française. Paris, 1957.

² George Granfelt. Västfinska nationer. / Länsi-Suomi Västra-Finland I. Helsingfors. 1890. P. 8–12.

Pärast keeluperioodi olid järgmiseks suuremaks sündmuseks natsioonide elus jagunemised. Loomulikult oli ka varem ette tulnud lühema või pikemaajalisi lahkulöömisi, kuid need ei olnud püsiva iseloomuga. Olulisemad jagunemised toimusid aastatel 1904–1908, suuremad natsioonid tükeldati väiksemateks ja paremini “kontrollitavateks” ühikuteks. Sel ajal tekkisid ka jaotused keelepiire mööda, rajati kolm eraldi natsiooni Soomemaa rootsikeelsete või kakskeelsete piirkondade tarvis.

Viimane muudatus toimus 1933, kui sündis viimane tänastest natsioonidest. Sellest ajast peale on Helsingi ülikoolis olnud 15 natsiooni. 11 on soomekeelsed ja 4 on rootsikeelsed.³ Soome on jaotatud 15 regiooniks, millest iga natsioon saab oma liikmed. Mõned piirkonnad kattuvad suuremal või väiksemal määral, aga ühtki maanurka pole jäetud ilma natsioonita.

Natsioonide kõige omapärasem üritus on suur aastapäevapidu, mis sisaldab pidulikku õhtusööki ja vanu akadeemilisi tantse. Külalised peavad olema riietatud laitmatusse valge lipsuga ülikonda või õhtukleiti. Liikmed kannavad oma natsiooni värvilinti või rosetti. Vanim tänaseni elav natsiooni piduliku õhtusöögi traditsioon sai alguse juba aastal 1839.

Soome traditsioon

Identifitseerida Soome üliõpilastraditsioone pole kuigi lihtne, sest traditsioonid on huvitav segu vanast ja uuest, välismaisest ja kodumaisest, läänepoolsest ja lõunapoolsest. Kaua aega arvati, et

³ Soome üliõpilaste natsioonid akadeemilises järjestuses, kui nad astuvad üles *in corpore*: Nylands nation (NN) 1643, Eteläsuomalainen osakunta (ESO) 1905, Savolainen osakunta (SavO) 1905, Karjalainen osakunta (KO) 1905, Hämmäläis-osakunta (HO) 1653, Keski-suomalainen osakunta (KSO) 1931, Kymenlaakson osakunta (KyO) 1933, Åbo nation (ÅN) 1643, Varsinaissuomalainen osakunta (VSO) 1906, Satakuntalainen osakunta (SatO) 1654, Wiipurilainen osakunta (WiO) 1653, Östra Finlands nation (ÖFN) 1924, Etelä-Pohjalainen Osakunta (EPO) 1908, Vasa nation (VN) 1908, Pohjois-Pohjalainen osakunta (PPO) 1907. Vt ka skeemi (Lisa 1), kus on näha vanad originaalnatsioonid ja nende jagunemine.

suurimad mõjutused on tulnud Rootsist, kuid tegelikkus näib keerulisem.

Natsiooni vorm on Rootsi, kuid ka rahvusvahelise päritoluga. Soome valgest sametist üliõpilasmüts väikese kuldse lüürat ja loorbereid kujutava kokardiga pärineb samuti Skandinaaviast. Soomes hakati seda laialdaselt kasutama pärast 1875. a-l toimunud Skandinaavia üliõpilaspäevi.⁴ See valge üliõpilasmüts, nn Apollo müts, on üks väheseid kombeid, mis levis Soome kaudu Eestisse.

Võib öelda, et tänased üliõpilasnatsioonide liikmed on organiseeritud prantsuse mudeli järgi, kannavad valgeid Skandinaavia üliõpilasmütse ja eesti mõjul kasutusele võetud värvilinte ning laulavad saksa tudengilaule.⁵ Eesti mõju, mis jõudis Soome eriti 1930. aastatel, ei pruugi järgnevate poliitiliste muutuste tõttu olla alati teadvustatud või tunnustatud, kuid traditsioonid on elus ja ei näita mingeid kadumise märke.

Sõpruslepingud

Esimene Eesti-Soome üliõpilasorganisatsioonide vaheline sõprusleping sõlmiti 1928. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS), *Pohjois-Pohjalainen Osakunta* ja *Etelä-Pohjalainen Osakunta* vahel. EÜS lähenes *Pohjois-Pohjalainen Osakunta*’le juba 1925. aastal, kuid vaatamata lepingu mõtte soojale vastuvõtule, võttis selle teoks tegemine aega. Kui lepingu sõlmimine lähenes, tundus igati kohane võtta kolmandaks osapooleks sõsarorganisatsioon *Etelä-Pohjalainen Osakunta*.⁶

1935. aastaks olid 9 soomekeelset natsiooni sõlminud sõpruslepingud mõne Eesti korporatsiooniga,⁷ ja kahel ülejäänud nat-

⁴ Matti Klinge, Laura Kolbe. Suomen ylioppilas. Helsinki, 1991. P. 67.

⁵ Tiina Metso. Mallia maailmalta. / Satakuntalainen osakunta 350 vuotta. Helsinki, 2003. P 34.

⁶ Risto Vuorjoki. Yleisvaiheet. / Pohjois-Pohjalainen Osakunta 1907–1932. Helsinki, 1932. Pp. 88–90.

⁷ 1928 Pohjois-Pohjalainen Osakunta (PPO), Etelä-Pohjalainen Osakunta (EPO) ja Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), 1929 Hämäläisosakunta (HO) ja Korp! Sakala, 1930 Hämäläisosakunta (HO) ja Korp! Filiae Patriae, 1930

sioonil olid lepingud üliõpilasseltsidega. Lepingute buum 1930. aastail oli kahtlemata väga edukate 1929. a Eesti-Soome hõimupäevade tulemus, kus ka üliõpilastel oli võimalus omavahel kohtuda.⁸ Neid päevi oli korraldatud regulaarselt alates 1925. aastast vaheldumisi Eestis ja Soomes.⁹ Teine kohtumisvõimalus oli osalemine SELLI¹⁰ tegevuses, mis organiseeris suuri iga-aastaseid konverentse järgemööda Tartus, Riias, Kaunases, Helsingis ja Turus.

Lisafaktor aktiivseks traditsioonide ülekandumiseks Helsingi ja Tartu vahel oli üliõpilasvahetus. Ühe või kahe semestri stipendiume oli saadaval küllalt palju, neid eraldasid mõlema maa valitsused, ülikoolid, Eesti Korporatsioonide Liit (EKL) ja organisatsioonid ise. Oli loomulik, et sõprusorganisatsioonid haarasid üksteise välismaal õppivaid liikmeid kaasa oma tegevusse. See tõi muu hulgas ka meesorganisatsioonidesse naisliikmeid.¹¹ Pikem viibimine teineteise organisatsioonides soodustas traditsioonide ja kommete õppimist ja ülevõtmist.

Sõpruslepingute tähtsus oli ilmne. Üliõpilasleht, Tartu ülikooli üliõpilaste ajaleht, avaldas 1920.–30. aastatel rea artikleid Eesti ja Soome sõsarorganisatsioonide kohta, juba enne esimese sõpruslepingu allakirjutamist. Paljud kirjutised tutvustasid lugejaile Soome natsioone, nende tegevust, ajalugu ja ideoloogiat. 1924.

Savolainen osakunta (SavO) ja Korp! Fraternitas Estica, 1930 Karjalainen osakunta (KO) ja Korp! Vironia, 1933 Varsinaissuomalainen osakunta (VSO) ja Korp! Rotalia, 1935 Keskisuomalainen osakunta KSO ja Korp! Fraternitas Livienensis, 1931 Wiipurilainen osakunta (WiO) ja Korp! Revelia, 1936 Kymenlaakson osakunta (KyO) ja Korp! Fraternitas Tartuensis. Eesti Üliõpilaste Selts on loetud korporatsioonide hulka traditsioonide läheduse tõttu.

⁸ Soome keeles "heimopäivät". Ülevaade sõpruslepinguist. // Üliõpilasleht. 1930. 6. Lk 158.

⁹ Akadeemilise hõimuklubi aruanne I Soome-Eesti üliõpilaspäevadest 1925. EAA. 1798-1-15.

¹⁰ Soome-Eesti-Läti-Leedu üliõpilaskondade keskbüroo 1923–1938. Vt ka Hain Tankleri ja Algo Rämmeri artiklit samas kogumikus. *Toim.*

¹¹ Näit: Hulda Aliina Kontturi ja Aili Maria Virkkunen EÜS-is. Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1940 III. Tartu, 1994. Lk 135 ja 260.

aastal kirjutati üliõpilasmajadest Helsingis,¹² 1932. aastal tutvustas pikk artikkel soomlaste 1. mai pidustusi¹³ ja 1936. aastal valgustati detailselt Soome natsioonide finantseerimist.¹⁴ Lepingud ise olid paljude artiklite aineseks ja uudiste teemaks.¹⁵

Juba 1937 kirjutas Hanjo Nihtig artikli eesti mõjudest natsioonide traditsioonidele. Ta mainis alkoholi kui peamist traditsioonide omaksvõtmise katalüsaatorit, vana õllelaua terminoloogia ja kombed olid esimesed, mis soomlaste poolt üle võeti ja Helsingis laiemasse käibesse läksid. Ühtlasi märkis ta laulutraditsiooni ja noorliikmete organiseeritud harimist, akadeemiliste vanemate sisseseedmist — viimane traditsioon ei ole sõda üle elanud. Selle külluse põhjus on Nichtigi arvates selles, et suurem osa sõpruslepinguid sõlmiti natsioonide ja eesti korporatsioonide vahel.¹⁶

Eesti mõju

Eesti mõju soome natsioonide traditsioonidele pole jaotunud kaugeltki ühtlaselt. Viisteist soome natsiooni võib mõjutuste tugevuse alusel jaotada kolme gruppi:

- 1) soomekeelsed natsioonid, kellel olid sõprussidemed korporatsiooni tüüpi organisatsioonidega (sh EÜS),
- 2) soomekeelsed natsioonid, kellel olid sõprussidemed seltsidega,
- 3) rootsikeelsed natsioonid.

Eesti traditsioonide levimise ja ülekandumise mõttes on kõige tähtsam esimene grupp, sest sõbraks võetud korporatsioonidel oli palju rangeid kombeid, mida oli väga lihtne üle võtta. Kõige nähtavam ja omapärasem komme tänaseni on laulu juhtimine rapiiriga.

¹² A.O. Üliõpilasmajad Soomes. // Üliõpilasleht. 1924. 7. Lk 92.

¹³ Arvo Lindholm. Vappu — 1. mai. // Üliõpilasleht. 1932. 4. Lk 67–68.

¹⁴ Eerik Suurväli: 'Majapidamine' Helsingi soome üliõpilaskondades. // Üliõpilasleht. 1936. 1. Lk 17–18.

¹⁵ Üliõpilasleht. 12. XII.1929. Lk 199; Üliõpilasleht. 1930. 6. Lk 58; Üliõpilasleht. 1930. 9. Lk 212–213; Üliõpilasleht. 1931. 2/3. Lk 31; Üliõpilasleht. 1932. 8. Lk 227 jpt.

¹⁶ Hanjo Nihtig. Helsingi üliõpilaselu arengust Tartu mõjustusil. // Üliõpilasleht. 1937. 4/5. Lk 122.

Nimetus *rapiir* mugandati soome keelde ja sellest sai *rapiiri*. Teatud määral võtsid soome natsioonid üle ka mõned noorliikmetega seotud traditsioonid. Neist räägitakse allpool lähemalt.

Ülejäänud kaks gruppi pakuvad antud seoses vähem huvi, sest näiteid oleks sealt vähe tuua. Nagu varem märgitud, kõige laiemalt levinud ülevõetud traditsioonid soome natsioonides pärinevad korporatsioonidelt, ja need natsioonid, millel olid sõpruslepingud teiste organisatsioonidega, jäid taolistest mõjudest puutumata. Soomekeelsete natsioonide poolt 1930. aastatel ülevõetud kombed ei avaldanud peaegu mingit mõju rootsikeelsetele natsioonidele. Viimased said parema kontakti eesti organisatsioonide ja nende traditsioonidega alles pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal. Kaks neljast rootsikeelsest organisatsioonist sõlmisid sõpruslepingud 1990. aastatel, kaks on seniajani ilma sõpruslepinguta.¹⁷

Värvid

Vanim akadeemiline eksport Eestist Soome on ilmselt organisatsiooni värvipaela kandmine üle öla. Enne, kui iga natsioon sai tänaseks tuttavad värvid, olid vanadel suurtel natsioonidel¹⁸ värvid, mida peeti nende omaks, kuid neid ei kasutatud individuaallikmete identifitseerimiseks. Värvu kasutati ametlikus kontekstis, näiteks aastapäevadel kandis peovanem laia värvilinti.¹⁹

Hea näide sellest, kuidas värvipaelad jõudsid individuaallikmeteni, on kolm Ostrobothnia sõsarorganisatsiooni, mis katavad geograafiliselt peaaegu kolmandiku Soome territooriumist. Vana väärikas *Ostrobothnian nation* oli üks vanimaid natsioone, mida on

¹⁷ Vasa Nation liitus lepinguga PPO, EPO ja EÜS vahel 1991. Nylands Nation ja Korp! Ugala kirjutasid oma lepingu alla 1991. Åbo Nation ja Östra Finlands Nation ei oma sõpruslepinguid Eesti üliõpilasorganisatsioonidega.

¹⁸ 19. sajandi keskpaiga kuus suurt natsiooni jaotati järkjärgult valitsuse korraldustega või püüdsid jaguneda vabatahtlikult, sageli mööda keelepiire. 1933. aastaks olid kujunenud 15 kaasaegset natsiooni, kõigi juured ulatuvad 17. sajandisse. Vt skeemi: Lisa 1.

¹⁹ Soome keeles *airutnauha*.

mainitud juba Turu ülikooli vanimas dokumendis aastast 1643. 19. sajandil jaotati see vastu liikmete tahtmist, kuid jagamine (1837–44) jäi ajutiseks. Natsioon jätkas oma tegevust illegaalselt ka aastail 1852–68, kui kõik üliõpilasorganisatsioonid Soomes olid keelatud.²⁰ Helsingi ülikooli suurim natsioon suutis edukalt vältida saatust, mis tabas paljusid teisi aastail 1904–06, nimelt killustumist. Osad jagunesid rahumeelselt, teised enam või vähem dramaatiliselt. Paljud muudatused tulenesid kasvavatest keelekonfliktidest. Vana Ostrobothnia natsioon jaotati kaheks alles 1907. aastal, *Pohjois-Pohjalainen Osakunta* ja *Etelä-Pohjalainen Osakunta*.²¹ Järgmisel aastal jagunes lõunapoolne osakond uuesti, sedapuhku keelelisel alusel. Nii on soomekeelne *Etelä-Pohjalainen Osakunta* ja rootsikeelne *Vasa Nation* aasta võrra nooremad oma soomekeelsest sõsarorganisatsioonist *Pohjois-Pohjalainen Osakunta*.²²

Värvipaela hakkas esimesena kasutama ilmselt *Vasa Nation*. Selle rannikunatsiooni koduprovintsi vapil olid väga iseloomulikud värvid, nii et valiku tegemine oli ilmselt üsna lihtne. *Vasa Nation* võttis enesele punase-kollase-musta värvikombinatsiooni juba 1908. aastal, kuid kahjuks pole selge, kas seda kasutati ka lindina juba siis.²³

Etelä-Pohjalainen Osakunta tunnistas värvid esialgu täiesti mõttetuks. Liikmed peaksid ju üksteist tundma ilma mingite eriliste märkideta, nii et värve võidi kasutada peamiselt peovanema lindina. Värvikombinatsiooni valimine kutsus esile värvika diskussiooni. Väljapakutud tikandiga dekoratsiooni kohta öeldi, et see on "*miski, mis paremini sobiks lastele ja naistele.*"²⁴ Uus lipp sai

²⁰ Vilho Helanen. Vanhan Pohjalaisen Osakunnan jakaminen. / Pohjois-Pohjalainen Osakunta 1907–1932. Helsinki, 1932. Pp. 5–9.

²¹ Samas. Lk 24–30.

²² Aulis. J. Alanen. Etelä-Pohjalaisen Osakunnan historia. Helsinki, 1933. Pp. 9–11.

²³ Sigtrygg Serenius. Vasa nation 1908–58. / Vasa nation under femtio år. Borgå, 1958. Lk 38.

²⁴ A. Alanen. Etelä-Pohjalaisen Osakunnan historia. Lk 54–56.

valmis juba 1909. juunis,²⁵ kuid alles mõne aasta pärast otsustas natsioon jääda sini-valge-sinise kombinatsiooni juurde.²⁶

Pohjois-Pohjalainen Osakunta rääkis oma koosolekutel värvidest rahulikumal toonil ja jõudis 1912. aasta kevadeks valgetumesinise-valge kombinatsioonini. Teine tähtis sümbol — lipp — oli kujundatud kohe pärast eraldumist 1907. a veebruaris.²⁷

Seega otsustasid mõlemad soomekeelsed sõsarorganisatsioonid kasutada ka edaspidi endise jagamiseelse Ostrobothnia natsiooni värve — sinist ja valget. Vaatamata samade baasvärvide valimisele on kaks linti siiski täiesti erinevad. *Pohjois-Pohjalainen Osakunta* valis disaini, kus tumesinist ääristasid kahelt poolt kitsad valged triibud (1:4:1). *Etelä-Pohjalainen Osakunta* lindil on valge keskosa ümbritsetud kergemast sinisest — värvitoon on läbi aegade päris palju varieerunud (1:1:1).

Ülejäänud natsioonid võtsid üksteise järel värvid kiiresti omaks. Vahel valiti vastava provintsi värvid, vahel mõne muu heraldilise tunnuse järgi ja mõned on vaba kunstnikumõtte tulemus. Värvilintide disain varieerub palju rohkem kui Eestis, kus võrdsetl jaotatud trikoloor oli reegel. Ka siin võib Soome natsioonid liigitada mitmesse rühma.²⁸

- Kaks värvitriipu, ühelaiused (ESO, SavO, KO, SatO, HO)
- Kolm värvitriipu, ühelaiused (EPO, NN, VN, WiO)
- Kolm värvitriipu, erineva laiusega (PPO, VSO, KSO, ÖFN, KyO)
- Muu disain²⁹ (ÅN)

Peamine erinevus Soome ja Eesti värvilindi traditsioonides on värvide sümboolne tähendus ja värvide kandmise viis. Soomes ei esinda värvid mingeid väärtusi ega vourusi nagu Eestis. Kuna natsioonid on segaorganisatsioonid, pole üllatav, et lintide kandmise viise on rohkem kui Eesti ühesoolistes korporatsioonides.

²⁵ Samas. Lk 51.

²⁶ Samas. Lk 56. Täpset aastat ei ole märgitud, kuid see võiks olla umbes 1915–17.

²⁷ Vuorjoki. Yleisvaiheet. Lk 34.

²⁸ Vt Lisa 2

²⁹ Sinine põhi kuldsete ääristega ja kolm kitsast kuldset punutud triipu keskel.

Mehed ja naised kannavad pikka värvilinti erinevalt — mehed üle parema, naised üle vasaku õla.

Naistel on ka võimalus kanda oma linti väikese rosetina, mis teeb selle kandmise lihtsamaks pidulike õhtusöökide ja ballide ajal, mil kantakse lahtisi pikki õhtukleite. Soome värvilint — hoolimata laiuusest — ei tohi mingil juhul puudutada paljast ihu — kaela, õlgu või käsivarsi. Seda on järgitud enam või vähem rangelt, kuid see on Soomes tänaseni universaalne reegel.

Viimane oluline erinevus on Soome traditsioon anda teiste natsioonide liikmetele oma natsiooni värvilinte sõpruse ja tunnustuse märgiks. Eesti korporandid võivad reeglina kanda vaid ühte värvilinti,³⁰ kusjuures sõprusorganisatsiooni värvilint on erand. Lintide vastastikune vahetamine on ära märgitud igas sõpruslepingus kui märk teineteise värvide kandmise tähtsustamisest.

Soomlased tohivad kanda oma linti ja veel kahte üheaegselt. Selle reegli rikkumine tundub olevat sagedasem rootsikeelsetes natsioonides. Üldiselt on kombeks kanda korraga ainult ühte linti, enda organisatsiooni oma, kuigi teised võivad olemas olla.

Laulutraditsioon

Kahtlemata kõige tähtsam joon, mille soomekeelsed natsioonid üle võtsid, oli laulu juhatamine. Natsioonidel oli laulutraditsioon loomulikult ka enne kontakte eestlastega, kuid uued mõjud lisasid sellele rohkem distsipliini ja ühendatud entusiasmi.

Kui sõpruslepingud olid alla kirjutatud, kinkisid Eesti korporatsioonid (sh EÜS) varem või hiljem sõprusorganisatsioonile oma rapiiri. Need rapiirid olid tavaliselt kas andja või, sagedamini, saaja värvides. Neid kasutati ainult laulu juhatamiseks, ja nimetati seepärast sageli *laulumiekka*, laulumõök. Uued rapiirid võeti aktiivselt kasutusele ja mõned neist on tänini kasutusel — kuid paljud on õnnetuseks aastate jooksul varastatud või kaduma läinud.

Soomekeelsed natsioonid võtsid üle ka eestlastel kombeks olevad ladina keelest pärinevad käsklused laulu juhatamiseks,

³⁰ Baltisaksa traditsioon lubas mitut linti.

vürtsitades neid mõningate Soome eranditega. Kasutati käsklusi *Silentium! Ad cantum!* ja *Cantus ex est!* 1937 märkis Hanjo Nihtig, et käsklused on mugandatud, sest EÜS-i sõprusorganisatsioon kasutas käsklust *Cantus!*, selle asemel et öelda *Ad cantum!* nagu korporatsioonides. Ta märkis ka, et hüüded *Smollis!* ja *Ficucit!* ei olnud nii levinud nagu paljud teised laulukäsklused.³¹

On päris lõbus ära märkida, et eestlastel on ilmselt alati olnud pretensioone soomlaste piiratud eesti laulude valiku üle. Juba 1937. aastal avaldas vahetusüliõpilane Korp! Sakalast rõõmsat üllatust, kui kuulis Ostrobothnialasi laulmas eesti keeles midagi muud kui tavalist *Lossis nimega Gradesco*.³² Sama kaebust võis kuulda Ostrobothnia natsioonis 60 aastat hiljem. Tõsi, olukorda püüti kiiresti parandada, asudes intensiivselt õppima *Me mõtted on priid*, mis organisatsiooni 360. sünnipäeva tähistamisega seoses 2003. aastal levis ka teistesse organisatsioonidesse.³³

Noorliikmed

Enne eesti mõjusid nimetasid Soome natsioonid oma noorliikmeid *beanie* või *beaani*, mis on tänaseni kasutusel Ameerika üliõpilasorganisatsioonides. Nimetus tuleneb prantsuse keelest, *bec jaune* (kollane nokk, selles ilmselt eesti kollanokk — *toim.*), mis viitab linnupojale. See sümboliseerib uue liikme noorust, olgu siis akadeemilist või üldist.

Soomekeelsed natsioonid omandasid kiiresti eesti-saksa väljendi *Fuchs* (rebane). Uut liiget hüütakse *fuksi* kahel esimesel semestril või kuni uute *fukside* aastakäigu saabumiseni. Soome keeles ei tähenda sõna *fuksi* mitte midagi ja ilmselt pole paljudel inimestel aimugi selle algsest tähendusest.

On huvitav märkida, et rootsikeelsed natsioonid on jäänud vana nimetuse juurde. Uusi liikmeid hüütakse *gulnåbbar*, mis on otse-

³¹ H. Nihtig. Helsingi üliõpilaselu arengust Tartu mõjustusil. // Üliõpilasleht. 1937. 4/5. Lk 122.

³² Liki. Muljeid ja mälestusi Helsingist. // Üliõpilasleht. 1937. 1. Lk 24.

³³ Metso-Halme (ed.). Special 360th jubileum edition songbook. Tartu, 2003. Lk 32–33.

tõlge nimetusest *bec jaune*. Igapäevaselt kasutatakse lühemat vormi *gulis*.

Soome natsioonides saavad noorliikmed värvilindid kohe, kui formaalsused on korras. Kuid nagu Hanjo Nihtig märkis 1939, on paljud natsioonid võtnud osaliselt üle eestlaste rebaste koolitamise süsteemi elemente.³⁴ Soomes tähendab see, et uutel liikmetel palutakse osa võtta nii mõnedest traditsioone tutvustavatest tundidest³⁵ kui ka õppida kombeid praktiliselt tegevuses kaasa lüües. Loodetakse, et noorliikmel tekivad sel perioodil tugevamad sidemed oma organisatsiooniga. Tähtsaks peetakse ka värvilintide andmisest sündmuse tegemist. Paljud natsioonid teevad seda Soome iseseisvuspäeval, 6. detsembril, või spetsiaalselt selleks korraldatud õhtusöögil sügissemestri jooksul. 1930. aastatel said tundides osalenud ja edukalt eksami teinud noorliikmed oma värvilindid natsiooni poolt. Passiivsemad ja need, kes eksamil läbi kukkusid, pidid oma värvipaelad ostma.³⁶

Mõnes aspektis erineb soome traditsioon oluliselt eesti korporatsioonide omast. Kuna noorliikmed on igale natsioonile eluliselt tähtsad, püüavad vanemad liikmed teha uutele esimesed kokku puuted organisatsiooniga võimalikult meeldivaks, et neil tekiks soov saada aktiivseks liikmeks. Selleks on igal natsioonil ametnik, kelle peamine ülesanne on organiseerida noorliikmete värbamist ja reklaamida oma organisatsiooni ning organiseerida üritusi, mis meelitaksid uusi liikmeid natsiooni astuma. Tavaliselt kannab ta nimetust *fuksimajuri*.³⁷ Nimetuses peegeldub organisatoorsete võimete ja valju sõjalise komandörihääle eeldamine.

Soomes võib valitud natsiooniga ühineda igauks, kes täidab üldnõudeid (tavaliselt peab olema selleks üliõpilane ülikoolis või mõnes teises kõrgkooli tasemega õppeasutuses). Mõnedes natsioonides võib koduproovintist pärit tudengil olla teatud eeliseid

³⁴ H. Nihtig. Helsingi üliõpilaselu arengust Tartu mõjustusil. // Üliõpilasleht. 1937. 4/5. Lk 122.

³⁵ Osavõtmene fuksitundidest oli kohustuslik ka Eesti vahetusüliõpilastele, nagu kirjeldab Korp! Sakala liige oma artiklis. Liki. Muljeid ja mälestusi Helsingist. // Üliõpilasleht. 1937. 1. Lk 23–27.

³⁶ H. Nihtig. Helsingi üliõpilaselu arengust Tartu mõjustusil. // Üliõpilasleht. 1937. 4/5. Lk 122.

³⁷ Fukside major.

majutuse või stipendiumi taotlemisel, kuid see ei piira kuidagi natsiooni valikut. Uutel liikmetel on natsiooni koosolekul täielik hääleõigus kohe, kui neid on aktsepteeritud organisatsiooni liikmetena. Soome natsioonid on selles mõttes avatumad ja demokraatlikumad kui eesti korporatsioonid. See ei ütle loomulikult midagi kummagi organisatsioonitüübi väärtuse kohta, kuna nad on paljudes aspektides väga erinevad ja võrdlemine väärtuste tasandil oleks mõttetu.

Lõpetuseks

Eesti mõju soome natsioonide traditsioonidele pole alati tunnistatud ja identifitseeritud kui eesti mõju. Vahel on raske eristada saksa traditsioone eesti omadest, kuna Soomes on olnud elavad akadeemilised kontaktid Saksamaaga juba 19. sajandil. Kuni 1950. aastateni said osad Helsingi ülikooli üliõpilased magistrikraadi kaitsta vaid Saksamaal (näiteks veterinaarid). *Vasa Nationi* laulik aastast 1910 sisaldas juba rea saksa üliõpilaslaule, sh *Urbummellied* ja rootsikeelne tõlge laulust *Ur-Alt-Heidelberg*,³⁸ mis näitab hästi saksa mõju sõltumatust Soome-Eesti suhete mõjust.

Rootsi mõju, mida on peetud iseenesestmõistetavaks, piirdub kindlate valdkondadega, nagu organisatsiooni üldine ülesehitus, juhtimine ja valged üliõpilasmütsid, eelkõige soomekeelsetes natsioonides. Populaarsed joogi- ja veinilaulud on osa laiemast rootsi kultuuritraditsioonist, mitte just spetsiaalselt üliõpilaskultuurist. Et noorliikmed saavad kohe täisõigused, on jälle rootsi mõju.

Eesti traditsioonide mõju on piiratud, vaatamata nende laialdasele populaarsusele eriti 1930. aastatel. Esialgu oli ainult soomekeelsetel natsioonidel Eestis sõprusorganisatsioon, mis võimaldas kommete ülevõtmist. 11-st soomekeelsest natsioonist oli vaid 9-l sõprusorganisatsiooniks eestis korporatsioon. See on oluline, määratlemaks kõige populaarsemaid eesti traditsioone kui midagi korporatsioonidele eriomast: laulu juhatamine rapiiri ja ladina-

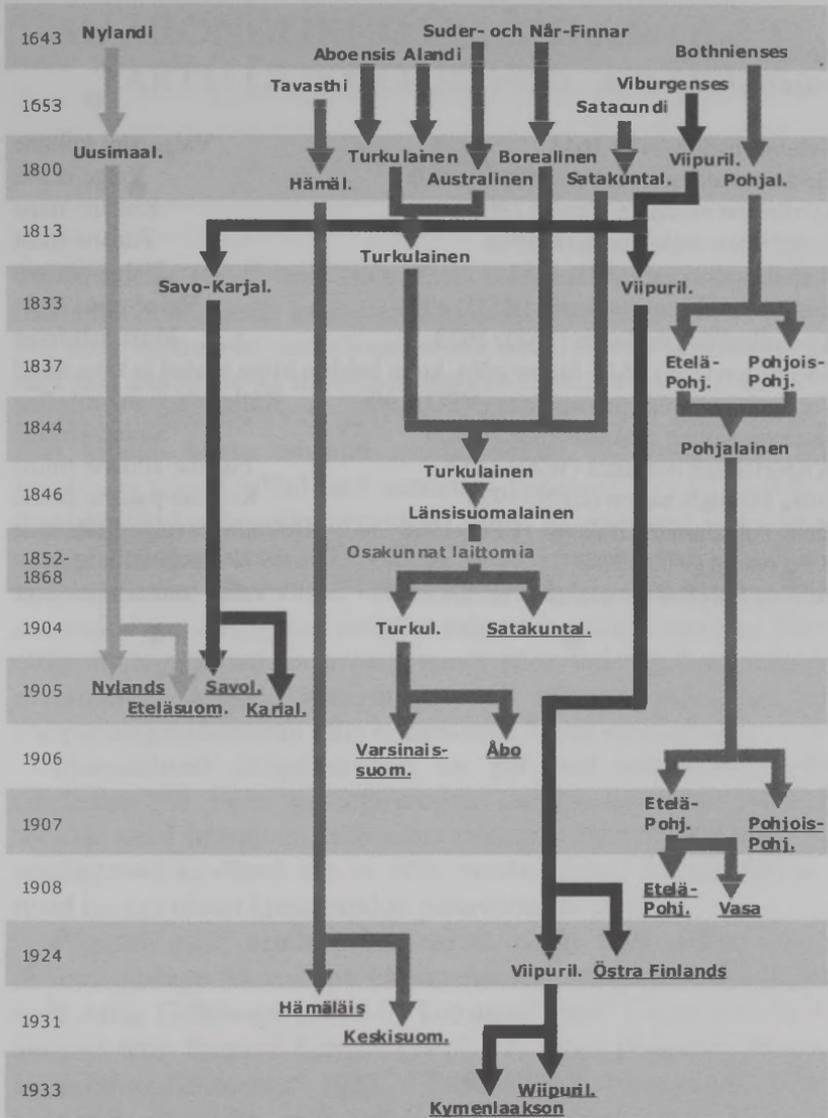
³⁸ Vasungavisor. Helsingfors, 1910. P. 133, 136–137.

keelsete käsklustega ning noorliikmete drillimine. 15-st natsioonist 6 jäid nende traditsioonide vahetu mõju sfäärist välja.

Fakt, et eesti mõju võib piirduda 9 natsiooniga, ei vähenda selle tähendust, nagu ka fakt, et neiski organisatsioonides oli uute kommete omaksvõtmine pikaajaline protsess. Uus laulu juhatamise viis ei tähendanud, nagu poleks natsioonidel varem tugevat laulutraditsiooni olnud, vastupidi, see tugevdas juba olemasolevat ja tagas ühise traditsiooni Eesti sõprusorganisatsiooniga.

Eesti traditsioonid on saanud uut jõudu elavast suhtlemisest Eesti ja Soome sõprusorganisatsioonide vahel. On loomulik, et ühised traditsioonid võimaldavad kergemini tunda end koduselt sõprusorganisatsiooni küllastades. Võibolla võtavad eestlased ajapikku omalt poolt üle rohkem soome natsioonide traditsioone. Vanade akadeemiliste tantsude uus populaarsus võiks olla hea algus.

Lisa 1

Tiina Metso, Antti Pirilä 2004

Lisa 2

Soome natsioonide värvid, nagu nad ise neid kirjeldavad (ülevvalt alla):

Kollane = kuld

valge (ka hall) = hõbe

Nylands nation (NN) 1643	Valge-sini-kollane
Eteläsuomalainen osakunta (ESO) 1905	Valge-oranž
Savolainen osakunta (SavO) 1905	Kollane-must
Karjalainen osakunta (KO) 1905	Punane-must
Hämäläis-osakunta (HO) 1653	Valge-punane
Keskisuomalainen osakunta (KSO) 1931	Valge-puna-must
Kymenlaakson osakunta (KyO) 1933	Must-hall-must
Åbo nation (ÅN) 1643	Sinine põhi, kolm kuldset triipu keskel ja kaks äärtel
Varsinaissuomalainen osakunta (VSO) 1906	Kollane-punane-roheline
Satakuntalainen osakunta (SatO) 1654	Sinine-kollane
Wiipurilainen osakunta (WiO) 1653	Punane-kollane-sinine
Östra Finlands nation (ÖFN) 1924	Kollane-punane-sinine
Etelä-Pohjalainen Osakunta (EPO) 1908	Helesinine-valge-helesinine
Vasa nation (VN) 1908	Punane-kollane-must
Pohjois-Pohjalainen osakunta (PPO) 1907	Valge-tumesinine-valge

MAAKONDLIKUD ÜLIÕPILASKOGUD TARTU ÜLIKOOLIS 1920. AASTAIL

Terje Lõbu

1980. aastate lõpul, veel enne Eesti taasiseseisvumist, kui hakati taastama 1940. aastal katkestatud elustiili ning muu hulgas puhuti elu sisse mitmetele ennesõjaaegsetele akadeemilistele ühingutele, said täie eluõiguse ka üliõpilaskorporatsioonid ja -seltsid. Millegipärast ei taastunud 1920. ja 1930. a-te algul Tartu akadeemilises elus kindlat kohta omanud maakondlikud üliõpilaskogud. Kas ühiskonna tühjad niššid said nendetagi täidetud? Või tähendanuks maakondlikul põhimõttel organiseerumine separatismi? Või polnud nad piisavalt atraktiivsed? Oli ju ometi muinsuskaitse liikumise kõrgaeg, mille põhimõtted võinuksid sobida maakondlike kogude eesmärkidega. Alljärgnev artikkel valgustab sõdadevahelises Tartu ülikoolis tegutsenud, peamiselt maalt pärit tudengeid ühendanud maakondlike kogude arengut ja vaeb põhjusi, miks just see üliõpilaskogude organisatsiooni tüüp ei osutunud Eestis elujõuliseks.

Maa-alalised üliõpilaskogud on pälvinud teenimatult vähe tähelepanu nii meie ajalookirjutajate kui memuaristide poolt ja seetõttu neist lihtsalt ei teata suurt midagi. Unustusse vajumist on soodustanud kindlasti see, et kõik maakondlikud kogud likvideerisid ise ega olnud kinni pandud punavõimude poolt.

Põgusalt võib nende kohta teavet saada vaid mõnest Tartu ülikooli ajalugu käsitlevast ülevaateosest, sealjuures põhjalikumalt Artur Grönbergi (1908–?) koostatud Eesti Üliõpilaste Seltsi ajaloost ning Bernard Kangro (1910–94) sulest ilmunud albumist *Universitas Tartuensis*.¹ 1932. a Tartu üliõpilaskonna ajaloole pühendatud väljaandes on maakondlikke üliõpilaskogusid tutvusta-

¹ Artur Grönberg. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu. II. Montreal, 1985; Bernard Kangro. *Universitas Tartuensis*. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis. Lund, 1970. Lk 109.

nud Leo Leesment (1902–86).² Vähest tähelepanu kogude rollile meie üliõpilasajaloos tunnistab seegi, et mahukas teatmikus *Album Academicum Tartuensis 1918–1944*, kus ka andmed kuulumise kohta üliõpilasorganisatsioonidesse, pole märgitud kuuluvust maakondlikesse kogudesse.³ Omaaegsed üliõpilasliidrid otsisid maakondlikele kogudele rolli sõnavõttudes ja artiklites *Üliõpilaslehes*.⁴

Siinkirjutatu põhineb Eesti Ajalooarhiivis hoitavatel maakondlike üliõpilaskogude arhiividel, mis küll maakonniti on säilinud väga ebahühtlaselt.⁵ Siiski saab 114 säiliku põhjal anda ülevaatliku pildi maakondlike kogude lühiajaliseks jäänud tegevusest ja hinnata nende positsiooni Tartu üliõpilaskonnas.

Uuenäoline üliõpilaskond ja ühiskonna uued ootused

Küsimusele, miks tekkisid maakondlikud kogud, saab vastata lühidalt — aeg oli soodus. Möödunud sajandi kahekümnendail aastail, Tartu keiserliku ülikooli ümbersättimisel rahvusülikooliks uuenes loomulikult ka tudengkond.

Eesti keel ülikoolis, tasuta õpe Vabadussõjas osalenuile ja Venemaalt kodumaale saabunud õppurid tõstsid tunduvalt eestlastest tudengite arvu, mitmekesisitasid üliõpilaskonna sotsiaalset tausta ja tõid ülikoolilinna uusi ideid. Kui tsaariajal jõudsid ülikooli need vähesed eestlased, kel perekonna tugev majanduslik toetus või endal raudne tahe, siis iseseisvas Eestis muutus ülikool kesk-kooli lõpetamise järel enesestmõistetavaks elujätkuks. Tudengid olid ealt nooremad ja vähem eluküpsed. Kadus tõsine üliõpilas-

² Leo Leesment. Üliõpilaskogud. / Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Toim. J. Vasar. Tartu, 1932. Lk 321–328.

³ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. I–III. Koost. L. Lindström, T. Hiio. Tartu, 1994.

⁴ Hugo Kukke. Kas maakondlikud üliõpilaskogud uude ajajärku astumas? // Üliõpilasleht. 1925. 2; Juhan Vasar. Organiseerimise küsimus. // Üliõpilasleht. 1926. 1; O.P. Üliõpilaskonna organiseerimisest. // Üliõpilasleht. 1925. 4.

⁵ EAA. 2100-19-102, 122, 152, 165-186, 202-205, 214-230, 234-246, 266, 298-317, 326-328, 330-351, 392-402

tüüp, kes vajas organisatsiooni oma väljakujunenud arusaamade kinnituseks ja ühiseks karastumiseks. Uut tüüpi tudeng oli alles väljakujunemata maailmapildiga inimene, kes koolipingist tulles vajas isalikku kätt, mis teda ülikooliellu sukeldumisel juhiks. Sellega sai hakkama vaid organisatsioon, kus vanematel liikmetel olid kohustused nooremate ees.⁶

Muutunud olid ka ühiskonna ootused ja lootused. Kõnekoosolekutel ja ajakirjanduses otsiti vastust küsimustele — milline on väärikas Eesti riigi üliõpilane? Kas üliõpilaskonnal on midagi tsaariajast kaasa võtta? Millised on õiged organiseerumisvormid ning kas üldse on vaja seltse-korporatsioone? Noor Eesti riik ootas ülikoolilt oma tulevast intelligentsi. Teati küll, milline see peaks olema, kuid puudus kogemus, kuidas seda luua. Vajalikuks peeti rahvalähedase mentaliteediga haritlaskonda.⁷ Ideaalne haritlane ei pidanud olema üksnes hea spetsialist, vaid rahvusliselt mõtlev, kõrget vaimuelu elav ja ühtlasi kogu rahvaga kõige lähemaid sideid hoidev kodanik. Ühel meelel oldi selles, et parimaks viisiks ideaali poole liikumisel on organiseeritud üliõpilaskond. Iseasi, kas ühinemisvormiks on korporatsioon, selts või mingi kolmas variant.

Kuna 1920. a-il pöörati kogu riigis suurt tähelepanu kasvatusküsimustele, lootes sel teel lahendada paljusid eluprobleeme, siis tuli ülikoolilgi mitte üksnes õpetuse, vaid ka õige kasvatuselise vormida Eestile tulevased haritlased. Kasvatus polnud enam professorite ülesanne, sellega pidid tudengid ise ülikooli kaitsva katuse all hakkama saama.

Rahvusülikooli esimene aastakümme kuluski üliõpilaskonna organisatsioonilise struktuuri loomisele, mis kohati näis muutuvat lausa omaette eesmärgiks.⁸ Käremeelsed arvustajad tahtsid mineviku korporatsioonid-seltsid täiesti kõrvale heita, pidades neid passiivseteks ja eluvõõrasteks, ajanõuetele ja rahva elu-olule mittevastavateks.⁹ Traditsioonid leidsid kaitsjaid eelkõige korporat-

⁶ A. P. Noore üliõpilase kasvatus. // Üliõpilasleht. 1928.3.

⁷ August Annist. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus. / Võim ja vaim. Album Eesti Üliõpilaste Selts "Veljesto" 20-ks aastapäevaks. Tartu, 1940. Lk 24.

⁸ Ilmar Tõnisson. Eesti üliõpilaskonna kujunemine. / Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Toim. J. Vasar. Tartu, 1932. Lk 338.

⁹ Üliõpilasleht. 1926. 2.

sioonide vilistlaskonna hulgas. Vaatamata sakslaste eeskujul loodud vormilisele küljele oli eesti korporatsioonide ja Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) siseelu peamine ideoloogiline alustala eestlus, mille tähtsus omariikluse saavutamise järel ehk isegi tõusis. Sakslastelt õpitud kombed, traditsioonide hoidmine ja edasikandmine kulus hiljem marjaks ära. Korporatsioonide kaitsjad kinnitasid, et kuigi neile on ette heidetud enesekesksust, siis just tugev sisemine distsipliin on kõige vajalikum uue üliõpilastüübi kasvatamisel ja vajakajääva seltskondliku suhtlemisoskuse omandamiseks. Vabadussõja järel oli otse lahinguväljalt ülikooli astunud palju karuse olemise ja kasimata suuga tudengeid. Ühinemine tugeva sisemise distsipliiniga eakaaslaste seltskonnaga aitas arendada ilmavaadet ja omandada käitumiskultuuri.

Rahvusülikoolis jätkas tegevust terve rida tsaariajal loodud korporatsioonide-seltse (mõned neist asutatud Peterburis ja Riias, kus õppis rohkesti eestlasi), kuid ridamisi tekkis juurde ka päris uusi tudengiorganisatsioone, näiteks naiskorporatsioonid. Tundub, et üsna pikk nimekiri võinuks anda piisavalt võimalusi olemasolevaise ühinguise astumiseks ja uusi poleks vaja olnudki. Kuid kõik ei tahtnud end mahutada etteantud raamidesse. Samas tunti sõnatut survet organiseerumiseks, sest kõik ju liitusid.

Ühinemine maakondliku päritolu järgi

Uue otsingul taaselustus Tartu ülikoolis 1920. aastate algul vanim üliõpilasühenduse tüüp — geograafilise päritolu printsibiil moodustunud organisatsioonid, mis said nimeks maakondlikud kogud. Sarnasel põhimõttel oli Tartus ühinetud juba rootsi ajal, mil teatud kindla piirkonna tudengid moodustasid *natsiooni*. Ülikooli taasavamise järel 19. sajandi algupoolel tekkinud korporatsioonid *Curonia*, *Livonia*, *Estonia*, *Fraternitas Rigensis* püüdsid, nagu nimetusedki väljendavad, esialgu samuti järgida tudengite päritolu printsipi. Kõige rangemalt rakendati seda *Curonias*, mille liikmed pärinesid enamasti Kuramaa maa-aadli hulgast. Kuna Eestimaa aadlikud eelistasid sõjalist karjääri Peterburi sõjakoolide kaudu, siis kuulusid *Estoniasse* enamasti mitteaadlikud. *Livonia* liikmes-

konna moodustasid Tartu gümnaasiumi lõpetanud, *Fraternitas Rigensise* seltskond koosnes peamiselt endistest Riia gümnaasistidest.¹⁰ Ka Venemaal olid üliõpilased moodustanud maiskondi (*zemljatšestvo*), mis koondasid sama piirkonna üliõpilasi.

1920. aastate algul olid rahvusülikooli akadeemilise elu rakedamisel asendamatuteks abilisteks Rootsi ja Soome teadlased, kes panid aluse rahvusteadustele. Uusi organiseerumisvorme otsiv tudengkond pööras samuti pilgu põhja, võttes eeskujuks Soome *osakunnad*,¹¹ mis koondasid endasse kõik vastavast maakonnast pärit tudengid. Meiegi kogud rajati lootuses, et ajapikku ühendavad nad oma ridadesse kogu tudengkonna ning seltsid ja korporatsioonid surevad välja kui mittevajalikud.

Ettevalmistustööd maakondlike üliõpilaskogude loomiseks algasid 1921. a sügissemestril, mil hakati koostama põhikirju. Esimeseks seda tüüpi organisatsiooniks oli **Pärnumaa Üliõpilaste**-kogu, mis registreeriti Tartu ülikooli valitsuses 10. veebruaril 1922. Ridamisi järgnesid **Võrumaa** (17. märts 1922), **Valgamaa** (7. aprill 1922), **Viljandimaa** (7. aprill 1922), **Virumaa** (24. nov. 1922), **Järvamaa** (23. märts 1923), **Harjumaa** (24. märts 1923), kes aga üsna pea muutus "Concordiaks" ning lülitus maakondlike kogude nimistust välja, ja **Läänemaa** (27. aprill 1923), mis aprillist 1927 kandis nimetust Lääne-Saare. 3. maist 1929 ilmus maakondlike kogude nimekirja "Valvila", mis tekkis Valga ja Viljandi kogude ühinemisel. Ka Narva ja Petserimaa tudengid löid oma organisatsioonid, kuid tegevuse poolest ei saa neid maakondlike kogudega samalaadseiks pidada. Narva koolidest pärinevail tudengeil oli võimalus valida nii Virumaa kogu kui *Societas Studiosorum Narvensium*'i vahel. Määravaks sai sünnipaik — maal sündinud ühinesid enamasti Virumaa maakondliku koguga. Petserimaa Üliõpilaste Selts, mis algselt kandis nimetust Petserimaa Üliõpilaste Abiandmise Kassa, koosnes enamasti vene rahvusest üliõpilastest ja asjaajamine toimus vene keeles. Petserimaa selts ei tegeleud ka omakandi mineviku ja oleviku uurimisega. Maakondade nimetusi kandvaist üliõpilasuühinguist kõneldes võib mär-

¹⁰ Toomas Hiio. Baltisaksa korporatsioonid Tartus. / *Spes Patriae*. Üliõpilaste seltsid ja -korporatsioonid Eestis. Tallinn, 1996. Lk 29.

¹¹ Vt Tiina Metso artikkel samas kogumikus. *Toim.*

kida veel kahte seltsi, mis jõudsid küll end registreerida, kuid praktiliselt mitte tegutseda. Setumaa Eesti Üliõpilaste Selts (registreeritud veebruaris 1926 ja juba aasta pärast märtsis 1927 likvideeritud) oli loodud vastukaaluks venekeelsele ja -meelsele Petserimaa seltsile ning Võrumaa Üliõpilasselts (registreeritud mais 1927 ja likvideeritud märtsis 1928) tekkis Võrumaa Üliõpilaskogu pereheitmisel.¹²

Juba kogude loomise esimesel aastal oli nende vajalikkuse pooldajaid ja vastaseid. “Veljesto” korraldatud ankeetküsitlusele vastasid 19 ülikooli õppejõudu ja gümnaasiumidirektorit. Neist 5 olid enam-vähem eitaval seisukohal, tuues põhjusteks meie riigi väiksuse (dr. A. Lüüs, dotsent P. Köpp, koolidirektor H. Bauer), maa keskkoolidest tulnute, eriti tütarlaste, madala vaimse taseme (dr. J. Vilms) ja ideelise aluse puudumise (õigusteadlane J. Jans).¹³ Enamik küsitletuist olid maakondlike kogude tuleviku suhtes optimistlikud — edendavad rahvaharidust ja kodu-uurimist ning viivad üliõpilased rahvale ja selle püüetele lähemale. Kuid päritolu alusel moodustunud kogud, mis naabermaades Soomes ja Rootsis toimivad tänaseni, olid meie üliõpilaselust kadunud juba 1930. a-te keskpaigaks, enamusel ei õnnestunud tähistada oma kümnendat sünnipäevagi.

Maakondlike kogude iseloomulikud jooned

Kogud seadsid oma tegevuse sihiks **kodumaakonna uurimise**, selle kultuurilisele arengule kaasaaitamise ning vastavast maakonnast pärit tudengite koondamise ühiseks pereks. Tegevuspiirkonnaks võeti Tartu linn ning kodumaakond, vaid Võrumaa kogu võttis oma hoole alla ka Petserimaa ning Viljandimaa kogu järgis maakonna ajaloolisi piire, haarates ka Halliste, Karksi ja Helme kihelkonna.¹⁴ Eesmärkide täitmiseks plaaniti töötada laial rindel —

¹² Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929. Lk 412–419.

¹³ Ankeet vilistlaskonnas meie yliõpilaselust ja selle ylesandeist. / Mõtteid valmivast intelligentsist. E. Yliõp. S. “Veljesto” väljaanne. Tartu, MCMXXIII. Lk 72.

¹⁴ EAA. 2100-19-327. L 2; 2100-19-350. L 2.

korraldada kursusi, kirjandusõhtuid, esinemisi referaatidega, kõne ning vaidluskoosolekuid, pidusid ja ringreise, anda välja raamatuid ja ajakirju. Et nõnda mitmekülgse tegevusega hakkama saada, lubati kogude siseselt asutada osakondi ja sektsioone.

Kogudes **ei kehtinud ainukuuluvuse nõue** — liikmeiks võisid saada ka need, kes kuulusid mõnda teise (intiim)organisatsiooni. Kuigi esialgu oli mõne kogu põhikirjas nõue, et koguga ühineda soovija peaks tingimata pärinema maakonnast, mille nime kogu kannab, ei jälgitud seda kuigi rangelt. Piisas, kui tunti kultuurilist huvi vastava maakonna ja tema edasise käekäigu suhtes. Liikmeid, kel puudus lähem isiklik side oma kogu maakonnaga, oli siiski vaid üksikuid — ühinemise põhjuseks oli siis kas sõbraga kaasa-tulek või karjeristlik lootus saada ametikoht juhtkonnas. Viimane võimalus oli üpris tõenäoline, sest pärast seda, kui kogud olid üle elanud sünnirõõmud, nappis mitmeski kogus teotahtelisi tudengeid, kes nõustunuksid juhtimise koormat vedama. Juhatused muutusid tihti, mistõttu on väga raske esile tõsta kogudega seotud üliõpilasliidrite nimesid.

Kerge liitumine oli ahvatluseks paljudele, kes ei talunud noorliikme seisuse läbitegemist — aitas vaid enese registreerimisest ning kohe olid samad õigused-kohustused nagu vanadel olijatel. Etteruttavalt võib öelda, et taoline kord ei kestnud kuigi kaua — ju tundsid staažikamad liikmed, et kõik siin ilmas tuleb välja teenida.

Kogud olid tollases meestekeskses ühiskonnas ühed vähestest tudengiorganisatsioonidest, mis **võtsid vastu nii noormehi kui neide**. Nais- ja meesliikmete võrdsed õigused ja kohustused ning ühine tegevus nii kultuuritöö valdkonnas kui enesekasvatuses oli veel võõras ja harjumatu, kuid põnev ning ligimeelitav. Ebataoline 1920. aastate Eestis oli seegi, et kogudes olid tihtipeale juhtivatel kohtadel naiskaasvõitlejad. Näiteks Järvamaa Üliõpilaskogu juhtis 1927. a II semestril Linda Hinnom (1908–?), kuigi kogu liikmeist enamuse moodustasid noormehed.¹⁵ 1927. a I semestril moodustasid naised maakondlike kogude liikmeskonnast 17, 67%.¹⁶

Omavahelisi hõõrumisi soolise kuuluvuse pinnal esines aegajalt mitmes kogus, ja mõned meeskaasvõitlejad olid koguni seisu-

¹⁵ EAA. 2100-19-167. L 50.

¹⁶ Alma Olev-Miller. Arvud Eesti naisüliõpilastest. // Üliõpilasleht. 1927.5.

kohal — naised kogus, kogu põhjas. Tõrjuvat suhtumist naistesse ülikoolis võis täheldada eriti 1920. a-te lõpul, mille tingis haritlaste üleproduktsooni hirm.¹⁷ Segaseltskonna positiivsed jooned avaldusid kasvatus- ja käitumisküsimustes, kus vastassugupoole pidev kõrvalolek mõjus kindlasti distsiplineerivalt. Tõsi, mõnelt liikmelt nõudis see pingutamist mõnusa äraolemise arvelt. Kui *Valvila* 1934. a-l arutas, kas tegutseda edasi sega- või meeskoguna, kaldus meeste seisukoht just ühesoolise kogu kasuks. Näiteks leidsid mõned vilistlased, et kaugemalt Tartusse sõiduks oleks huvi vaid siis, kui saaks võtta pitsi viina meeste seltskonnas. Kuid sellised hoiakud ei saanud määravaks. Nii mõnigi vilistlane kinnitas, et valis omal ajal maakondliku kogu just seetõttu, et see oli segaorganisatsioon.

Kultuuritöö maakondades

Eelnevalt vaadeldud kogude eripärad võrreldes seltside-korporatsioonidega olid eelkõige vormilised. Suurimaks sisuliseks erinevuseks pidi saama kultuuritöö kodumaakonnas. Juba enne iseseisvusaega moodustas EÜS kui pikka aega ainuke eesti üliõpilaste organisatsioon kodumaa tundmaõppimise osakonna, mis kutsus üles uurima meie kihelkondi. Soomest innustust saades olid maakondlikud kogud esimesed üliõpilasühingud Eestis, kes seadsid kultuurharidustöö oma tegevuse prioriteediks. Mitmes kogus tehti ka kodu-uurimistööd. Olukorras, kus kodulooline uurimistöökas vastanduma rahva harimisele, kaldus kogude tegevusaktiivsus viimase kasuks.

Kahtlemata oli rahva kultuuriline harimine üllas ja omakasu-püüdmatu siht, kuid... Värsked tudengid, kes saabusid haridusmekasse Tartusse, kus äsja immatrikuleeritu silmis lehvis igal nurgal kultuuritiine vaim, tundsid esimestel sügiskuudel enese meeletut mahajäämust. Olles aga mõnda aega auditooriumipinki nühinud ja nina kohvikussegi pistnud, hakati end tundma elu-

¹⁷ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001. Lk 47.

kogenud inimestena. Kodukant näis taludest ja väikelinnadest pärinevatele tudengeile harimist vajava põlluna. Mahajäänudate õpetamisele ja harimisele innustas ka tolleaegne ajakirjandus ja autoriteetide sõnavõttud.

“Rahva sekka minek” tõstis üliõpilaste mainet maarahva hulgas. Suhtumine tekli ja mapiga tudengisse, eriti, kui too oli omakandimees, oli tükki maad soosivam kui pealinnast saabunud kaabu ja portfelliga isandasse. Levinuimaks viisiks rahvast harida oli esinemine loengutega — olgu teema mistahes eluvaldkonnast, põllumajandusest hingedeluni. Teemavalik sõltus sellest, mis alal oli tudengitel loengupidajat pakkuda — ja siin ilmnis esimene nõrk koht. Plaanid olid ju suurepärased, kuid puudu jäi vaimsest küpsusest, noorte endi kultuuripagas vajas veel tublisti täiendamist. Tudengid said varsti isegi aru, et julge pealehakkamine ei olnud seekord pool võitu. Ebaõnnestunud valgustustööle reageeriti mitmeti — enesekriitilisema meelega noores võis altminek loengupidajana tekitada alaväärsustunnet ning peletada ta kogustki eemale, “linnukese kirjapanija”-tüübi jätsid töötulemused ükskõikseks ning mõnikord kuulutati süüdlasteks rumalad kohalikud, kes ei viitsi tulla rahvamajja kuulama loenguid, mille pealkirjas olevad võõrsõnad loodetud auditooriumile küll pahatihti tundmatud olid. Ettearvamatuks takistuseks suhtlemisel ülikoolivälise seltskonnaga sai teaduse populariseerimiseks hädavajaliku oskuse — keerulistest teemadest lihtsalt rääkida — puudumine.

Ajapikku jäigi paljulubav olnud valdkond — loengute pidamine kohtadel — unarusse. Vaeva oli ju palju — teema ja esinemisaja sobitamine, köetud loenguruumi ja esinejale öömaja leidmine ning transport, mida keegi ei tahtnud kinni maksta. Ajuti saatis mõni kogu semestri alul uusi plaane tehes veel maakondadesse teateid, kus pakuti välja loenguteemad, kuid tavaliselt ei tulnud erinevatel põhjustel neist midagi välja. Küll üritas Üliõpilaskonna Edustus igal vabariigi aastapäeval leida maale saatmiseks loengupidajaid, kuid tegelikult jäi seegi rohkem tööplaani täitmiseks kui viljakaks rahvaalgustuseks. Maarahva harimisest tuli vaid siis midagi välja, kui üritusele pani õla alla Eesti Haridusliidu kohalik osakond. Sel viisil õnnestus mitmel Järvamaa Üliõpilaskogu liikmel end

loengupidajana proovile panna 1927. a talvel toimunud Järvamaa haridusnädalal.¹⁸

Suurem osa põhikirjades fikseeritud maarahva ja oma liikmete harimise viisidest — kursused, kirjandusõhtud, referaadid, kõne- ja vaidluskoosolekud, raamatute ja ajakirjade väljaandmine — käisid tudengitele nii vaimselt kui majanduslikult üle jõu. Paremini õnnestus pidude korraldamine maakonnalinnades või alevites. Edukaks suhtlemisvormiks kohalike noortega kujunesid igakevadised (või talvised) abiturientidepäevad maakonna gümnaasiumides, kus tulevastele tudengitele tutvustati Tartu ülikoolielu ega unustatud hoolitseda oma kogu järelkasvu eest.

Loodetud tihe koostöö kodumaakonna rahvaga jäi tagasihoidlikuks. Esitati vastastikuseid süüdistusi — tudengid arvasid, et maarahvas on üliõpilaste suhtes vaenulik ning maainimesed pidasid tudengeid üleolevateks. Linnast saabunud harijate hulgest kostis kahtlusi, kas tsaariajast pärinevat põlvkonda üldse tasubki õpetada, ehk tuleks oodata uue põlve sirgumist.¹⁹ Tegelikult olid asised maainimesed linnast pakutava vaimutoidu suhtes lihtsalt ükskõiksed, ebasõbralikku vastuvõttu saadi mõnikord tunda kohalike ametivõimude poolt. Rahalist abi konkreetsete ürituste läbiviimiseks saadi maa- ja linnavalitsustelt vaid üksikutel juhtudel. Lahkeim tudengite toetamisel oli Järva maavalitsus, kes regulaarselt maksis Järvamaa kogule summasid, ilma et oleks sekkunud kogu tegevusplaanidesse. Vastuoksa suhtusid Viru maakonna juhid abipalujatest tudengitesse mitte kui koostööpartneritesse, vaid aruandekohustuslikesse alluvatesse, kes pidid läkitama maavalitsusse nii oma tegevusaruande kui tööplaani. Virumaa tudengid seda ka tegid, kuid rahalist toetust ikka ei saanud.

Ei süüdistaks ametimehi ebakultuursuses ega provintsluses, pigem sundis *ei* ütlema haldusüksuste kõhnuke rahakott. Kuid veel enam kui rahanappus oli toetusepuuduse põhjuseks noorele riigile omane mentaliteet, mis väärtustas vaid edasiminekut. Tollases Eesti riigis puudus regionaalpoliitika, mis toetuste ja muude meelitusete abil püüdnuks harituid päid koju tagasi kutsuda. Maakonna jaoks olid Tartusse läinud noored kadunud hinged. Nn uue kultuuri

¹⁸ EAA. 2100-19-177. L 20.

¹⁹ EAA. 2100-19-331. L 7.

loomisel ei olnud juurte otsimine ja nende linna kaasatoomine populaarne. Eestimaa eri piirkondade rahva keel ja meel pidi jääma maakonda, linnas tuli maakombed ja -keel unustada. Hirmus süüdistus oli *kolkklus* ja *kolkapatriotism*. Järvamaa kogu päevikus mõtteid mõlgutanud tudeng hoiatas oma kaaslasid *kolgapatriotismi* eest ning kutsus alati silmas pidama, et kogu liikmed ei ole mingisugused Järvamaa kodanikud, vaid Eesti rahva kui kultuurilisajaloolise terviku liikmed.²⁰

Maakondlikud kogud ja kodu-uurimine

Vahetult kodumaakonnaga seotud kultuuritöö teine tahk oli kodu-uurimine, mille tõhususes nii maakonna kui noorte uurijate endi hüvanguks on allkirjutanu veendunud enam kui nn “rahva sekka minekus”. Organiseeritud ja teaduslik kodu-uurimine oli tollases Eestis uudne. Nagu maakondlike kogude süünd oli innustust saanud Soomest, oli ka meie kodu-uurimise isaks soomlane Johannes Gabriel Granö (1882–1956). Professor Granö pidas enesestmõistetavaks rakendada selles töös erinevate distsipliinide üliõpilasi ja noori teadlasi koostöös kohalike organisatsioonidega.²¹ Rahvale esitatud üleskutses märgiti: “*Igäühel on tarvilik tunda oma kodumaad — tunda oma sünnikohta kui ka kogu seda maad, kus teda ümbritsev oma sugurahvas elab ning töötab ja end riiklikult korraldab.*”²² Kodu-uurimise keskuseks sai Eesti Kirjanduse Seltsi juures 1920. a-l loodud kodu-uurimise toimikond, mis ühendas huvilisi üliõpilastest professoriteni. Tööpõld oli meeletu ja teretulnud oli iga kaastööline. Esialgu oli kaastöölistena registreerunud palju kohalikke koolmeisterid, kirikuõpetajaid jm seltskonnategelasi, kuid sisulist tööd tuli neilt vähe. Muutunud oludes oli maakooliõpetajatel

²⁰ EAA. 2100-19-166. L 23.

²¹ Olavi Granö. The radical reorientation of J. G. Granö's research work at the University of Tartu, Estonia, in 1919–1923. / Origin of Landscape Science. J. G. Granö and A New Pure Geography for a New State. Turku, 2003. P. 20–21.

²² J. G. Granö, J. Piiper, J. Rumma, Joh. W. Weski. Asugem kodumaad kirjeldama. // Kasvatus. 1920, mai. Vihik 8–9.

otseste koolitööga seotud kohustusi juurde tulnud. Ka kirikuõpetajad kapseldusid üha enam oma kitsastesse piiridesse. Nii jäigi pastorite ja kooliõpetajate panus kodumaa uurimisse suuresti tsaariaega. Headeks ja arenguvõimelisteks abimeesteks kodu-uurimisretkedel said üliõpilased. Suviti stipendiaatidena kihelkondi uurima saadetud vanemate kursuste tudengite hulka kuulus ka maakondlike üliõpilaskogude liikmeid. Et kodu-uurimine oli sihiks erinevail ühinguil ja teaduslikel seltsidel, sellest ei tehtud probleemi. Pigem leiti, et mida rohkem tegijaid, seda parem. Oli tudengeid, kes olid sellega seotud nii kogudes kui teaduslikes seltsides, kui ka selliseid, kes tegelesid kodu-uurimisega vaid kogu tegevuse raames. Kogudes materjali asjatundjate koostatud kavade alusel ja saades ka väikest rahalist tasu, suudeti kõige optimaalsemalt kodumaale kasulik olla. Võimaluse korral lähetati stipendiaadid just kodumaakonda, kuna murreterikkal Eestimaal võis keelelisel pinnal tekkida möödarääkimisi, mis näiteks etnograafilise materjali puhul andnuks ajaloo jaoks hoopis väärandmeid. Hea keelelise ja meelelise klapi korral kohaliku rahvaga oldi endalegi aru andmata ka linnakultuuri maaleviijad. 1922. a suvel Viljandimaa kogus peetud ettekandes avaldas August Annist (1899–1972) lootust, et erinevate teadusasutuste poolt juhitud teaduslik uurimistöö maakondades muutub kohalikuks tööks, kuna arvatavasti äratab see maarahva huvi nendega seotud teema vastu.²³ Osalemisega kodu-uurimises täitsid kogud kaudselt ka selle punkti oma põhikirjades, mis puudutas kirjastamistegevust. Kodu-uurimise toimkonna eestvedamisel ilmusid tänini meie kultuuripildis olulisel kohal asetsevad maakondlikud koguteosed. Kodu-uurimiseliku tegevuse poolest paistsid silma eriti Pärnumaa ja Virumaa üliõpilaskogud, mille eest neid kiitis Granö töö jätkaja professor Edgar Kant (1902–1978).²⁴ Mitmest kodu-uurimisega tõsiselt tegele-
 lenud kogulasest sirgusid tuntud teadlased, nagu Theodor Lippmaa (1892–1943), Otto Liiv (1905–42), Leo Leesment, Evald Blumfeldt (1902–81), Rudolf Kenkmaa (1898–1975), Julius Madisson (1898–

²³ August Annist. Maakundlikkude üliõpilaskogude eeskujudest ja põhimõttest. / Mõtteid valmivast intelligentsist. Lk 97.

²⁴ Edgar Kant. Organiseeritud kodu-uurimise esimene aastakümme: 1920 – 1930. "Pärnumaa" ilmumise puhul. / Edgar Kant. Linnad ja maastikud. Koost. O. Kurs. Tartu, 1999. Lk 423.

1969). Nii mõnigi loetletutest juhatas oma kodumaakonna kogus kodu-uurimusliku töö sektsiooni ja oskas ühitada kogusisesed uurimisteemad ülikoolis õpitavaga, saades nii esimesed kogemused, mis aluseks hilisemale administratiiv- ja teadustegevusele. Loomulikult ei pidanud kõigist kodu-uurimises osalenutest sirguma teaduseinimesi, oluline oli teadmine, et rahvakultuuri mälestiste korjamine ei ole pelgalt mõne koolipoisi "hale ja armas" harrastus, vaid põhjapaneva tähtsusega kultuuriline töö.²⁵ Kuid võrdluses tänase Eesti regionaalse suunitlusega institutsioonidega (näiteks Mulgi ja Võro Instituut) ei tulnud tollases Eestis mineviku uurimise kõrval kellelegi pähe mõtet omakandi kultuuritraditsioonide elustamisest kaasaajas.

Kriis kogudes

Enne veel, kui maakondlikud kogud jõudsid täit elujõudu sisse saada, hakati nii ajakirjanduses kui üliõpilasingkondades rääkima nende kriisist. Esimeseks "veaks" peeti põhikirja klauslit, et ühine mine on **vabatahtlik**, kusjuures kogude asutajad olid lootnud, et kõik Tartu ülikooli immatrikuleeritud tudengid ühinevad kodumaakonna koguga. Eeskujuks olnud Soomes oli liitumine kohustuslik koos sisseastumis- ja liikmemaksuga. Põhjanaanabritel polnud ka alternatiivi nagu meil seltside-korporatsioonide näol.

Teise kogude kriisi põhjusena toodi välja kerge liitumine ja lahkumine ning **ainukuuluvuse nõude puudumine**, mis tõi kaasa liikmeskonna suure liikuvuse. Kogudesse astus palju aktiivse eluhoiakuga teistesse organisatsioonidesse kuuluvaid üliõpilasi, et leida uusi tuttavaid. Näiteks Võrumaa kogu tegevusajal oli selle 194 liikmest 75, seega enam kui kolmandik, oma üliõpilaspõlve ajal seotud ka mõne intiimorganisatsiooniga (kõige enam EÜS ja Põhjala, kuid kokku 19 erinevat). Ka teistes kogudes, sageli just aktiivi hulgas, oli rohkesti neid, kes jagasid end mitme organisatsiooni vahel, eriti kogude algusaastail. Nii oli 1923. a II semestril

²⁵ Harri Moora. Meie rahvuskultuuri kysimusist. / Mõtteid valmivast intelligentsist. Lk 72.

Viljandimaa kogu 79-st liikmest 32 samaaegselt kirjas ka mõnes korporatsioonis või seltsis. Kuna viimastel olid märksa rangemad siseelu reeglid, jäid kaotajaks maakondlikud kogud. Oli ju vaja liikmemaksugi maksta nii siin kui seal. Välja pakutud lahendus, kus samaaegselt kahte organisatsiooni kuuluja maksaks liikmemaksu ainult seltsis või korporatsioonis ning oleks maakondlikus kogus lihtsalt aktiivne kodukoha kultuuri arendamisel²⁶ ei saanud kogusid kuidagi rahuldada. Korporatsioonid ja seltsid heitsid kogudele pidevalt ette **sisemise distsipliini** ja enesekasvatuse **puudumist**. Intiimsust ja piiritletud seltskonda, mille tagas range kodukord, pidasid nad põhjuseks, miks kahevahel pendeldavad tudengid eelistasid lõpliku valiku tegemisel kindlama reeglistikuga organisatsioone.

Kolmandaks kogude populaarsuse languse põhjuseks peeti liikmeskonna **ühekandi-päritolu**. Ühelt poolt lõi see küll eelduse heaks omavaheliseks koostööks. Oli juhuseid, mil kogusse astus korraga palju klassikaaslast, näiteks Võru poeglaste gümnaasiumi 1924. aasta lennust liitus Võrumaa koguga 26 noormeest.²⁷ Küünarnukitunne oli oluline ülikooli algusaastal, kuid esmasest võõristusest üle saanud, ei vajanud maalt tulnud tudeng enam koduseinte tuge. Aasta järel pudenesid kogudest üliõpilased, kes olid leidnud endale uued kaaslased ja huvid. Tiheda ühise mineviku negatiivseks jooneks võib pidada oma kooli vaimu sissetoomist kogusse maakonna suurima gümnaasiumi vilistlaste poolt. Koolipoisilik kamraadlikkus võis kergesti muutuda üleolevaks suhtumiseks kaaslastesse, kes pärinesid omakorda veel väiksematest koolidest.

Enamasti liitusidki kogudega endised väikelinnade gümnaasistid. Kuigi üle poole tollase Tartu ülikooli eestlastest üliõpilastest oli sündinud maal, ei olnud paljud neist enam ammu maaga tihedalt seotud. Kuna maal leidis vaid üksikuid keskkoolet ja neidki suleti järjest, siis jätkas enamus maalapsi kooliteed linnas. Eesti mastaa-pides suurte Tartu ja Tallinna ning mõnetuhandelise elanikkonnaga Kuressaare ja Võru mentaliteedid polnud omavahel võrreldavad.

²⁶ H. Kukke. Kas maakondlikud üliõpilaskogud uude ajajärku astumas? // Üliõpilasleht. 1925. 2.

²⁷ EAA. 2100-19-350.

Keskharidus omandati maakonnalinnas, aga mindi ka Tartu ja Tallinna gümnaasiumidesse. Aastail 1919–39 oli 62,5% ülikooli immatrikuleerituist lõpetanud keskkooli Tartus või Tallinnas.²⁸ Võrumaa kogu 194-st liikmest olid aga vaid 46 suuremates linnades — Tartus (33), Tallinnas (2), Narvas (2) või Venemaal (9) — saanud küpsustunnistusega,²⁹ needki eelkõige asutajate seas, sest enne iseseisvust polnud keskkooli lõpetamine kodumaakonnas lihtsalt võimalik. Hilisemate ühinejate jaoks oli Tartu esimene suurem koolilinn. Kindlasti oli maaeluga tihedalt seotud liikmeskonna kujundamisel oma osa kogude korraldatud abiturientidepäeval.

Liialt omade-keskne seltskond võis piirata ideelist mitmekesisust. Ei saa väita, nagu olnuks kogude **vaimne potentsiaal** tück maad madalam kui näiteks “Veljestol”, kus samuti tähtsal kohal märksõna “kultuur” ning seltskond mõlemasooline. Gümnaasiumilõpetanute tase üle Eesti ei olnud 1920. a-te algul veel niivõrd erinev kui järgmisel kümnendil, mil linnagümnaasiumid hakkasid tunduvalt edestama maakonnakeskuste koole. Kodu-uurimises osales ju terve rida meie kultuuri- ja teaduselu esimesest ešelonist. Kogude eluiga ja liikmete hulk jäid liiga väikeseks, et sealt veelgi rohkem suuri tegijaid tahta. Siiski tuleb tunnistada, et tegemist oli pigem erandite kui keskmiste Tartu ülikooli tudengitega. Käärid soovunelmate ja tegelikkuse vahel olid rahvusülikooli algusajal paratamatud. 1928. a-l Haridusministeeriumi palvel esitatud ülevaates ülikooli astunute ettevalmistuse tasemest olid õppejõud sunnitud hindama seda väga nõrgaks. Ilma võistluseksamiteta sattus ülikooli rohkesti üliõpilasi, kel puudusid võimed ja oskused iseseisvaks tööks. Filosoofiateaduskonna õppejõudude arvates ei vastanud umbes pooled tudengid oma arengult ülikooli vajadustele.³⁰ Isegi juhul, kui pidada õppejõudude antud hinnangut liiga karmiks, oleks meie üliõpilastelt olnud liig nõuda kõigi nende endi poolt püstitatud ülesannete täitmist. Teadmatusest plaaniti ettevõt-

²⁸ T. Karjahärm, V. Sirk. Lk 50.

²⁹ EAA. 2100-19-350; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. I–III.

³⁰ E. Roots. Üliõpilaste arvu piiramise ja selektsiooni küsimused Tartu Ülikoolis. / Elmar Roots ja Tartu Ülikool. Tartu, 2000. Lk 68–69.

misi, mis töömahult nõudnuks mitut ministeeriumi. Näiteks Viljandimaa Üliõpilaskogu kaasvõitleja Olev Reintalu (1903–60) kirjutatud töökava eeldas üliõpilastelt teadmisi kunstiajalooost põllumajanduseni.³¹

Mõjuvaks takistuseks suurejooneliselt plaanitu elluviimisel võib pidada **kehva materiaalsel olukorda**. Kogudesse liitunud üliõpilased ei pärinenud rahakatest peredest. Samas nõudis kultuuri- töö korraldamine Tartust eemal rohkesti väljaminekuid. Talulastel või maaharitlaste poegadel-tütardel oli tegemist liikmemaksu tasumisega, isegi teeõhtust või jõulupeost jäädi rahapuudusel eemale. Kõikide kogude kirjavahetus sisaldab rohkesti palveid pikendada liikmemaksu tasumise tähtaega ning haruldane polnud kogust lahkumise põhjusena suutmatust võlgu likvideerida. Järvamaa kogu 42 liikmest 1923. a sügisel jäi jõuludeks nimekirja vaid 24, kuna ülejäänud langesid võlgade pärast välja.³² Kui vanemate majapidamisel hakkas paremini minema, said lapsed oma võlad tasutud ning võisid soovi korral taas oma koguga ühineda. Seda võimalust on päris palju kasutatud.

Kokkuhoidlik inimene võib ette heita, et noored inimesed elasid üle oma võimete. Kas oli ikka vaja kogu korteris pidada teenijat, tellida ajakirju-ajalehti, mis saadaval ka raamatukogus, peenutseda aastapäevapidustustel jne? Mingil ajal muutus lausa trendiks tellida sõsarkogu aastapäevapeole sõitmiseks auto. Teisalt on maapäritolu noorukite püüd laheda eluviisi poole inimlikult mõistetav, kuna lõpuks ometi taheti tunda end iseseisvatena. Oli ikka suur vahe olla väikelinna gümnasist või tudeng ülikoolis, seda tuli väljapoole näidata.

Kuidas edasi?

Peagi jõuti järeldusele, et avari ustega tegutsedes pole püstitatud sihtide täitmine võimalik. Vabatahtlik ühinemine ei olnud ennast õigustanud, kogude ukсед jäid uusi teotahtelisi liikmeid oodates

³¹ EAA. 2100-19-326. L 66–73.

³² EAA. 2100-19-166. L 18.

asjata avatuks. Kas määratleda oma liikmeskonda mingi valiku — arvulise piiramise või väärtushinnangu teel? Kuid selline oli ju seltside-korporatsioonide põhimõte. Teha maakondlik ühinemine sunduslikuks nagu Soomes? Ei saa ju nõuda ühinemist seltskonnaga, kus muidu küll toredad endised koolivennad ja -õed, kuid eesmärgi täitmine pole majanduslikult jõukohane või ideeliselt ahvatlev.

Valiti liikmeskonna piiramise tee. Kogud hakkasid riburada muutma põhikirju ja pikkadel õhtutundidel arutlema kodukorra punktide üle. Järk-järgult läheneti nii struktuurilt kui väliselt ilmetel seltsidele ja korporatsioonidele, jaotades oma liikmeskonna noor-, tegev-, toetaja- ja lihtliikmeteks, üliõpilasvilistlasteks ja vilistlasteks. See aga peletas eemale uusi liikmeid, kelle eneseuhkus ei lubanud erilist kuulekat käitumist vanemate kaaslaste suhtes. Oli ju seni kogudega liitunud sageli just demokraatlike suhtluspõhimõtete pärast. Leo Leesment on seisukohal, et nüüd jäi kogudest eemale muudesse intiimühingutesse kuuluvaid tegevliikmeid, kes ei tahtnud teist korda üle elada noorliikme staatust.³³

Kogud muutusid üha enam intiimorganisatsioonideks ja nende elu tõmbus vaid Tartu linna. Maalt pärit üliõpilased veetsid küll suve koduses majapidamises vanemaid abistades, kuid elavast seltskondlikust suhtlemisest kodumaakonna piires ei tulnud midagi välja. Ehkki igal kevadtalvel plaaniti palju suviseid ettevõtmisi, saadi heal juhul maha vaid kevadise abiturientidepäeva ja vahel ka suvepäevadeks nimetatud kokkusaamisega maakonna mõnes looduskaunis kohas. Aeg-ajalt üritati korraldada maapidusid, et piletitega kogule raha teenida. Huviliste kokkumeelitamiseks tuli teha eeskava, mis oli kaugel akadeemilisusest. Pahatihti tõid aga korraldamiskulud, alates kohalikku kassasse minevast lõbustusmaksust kuni esinejate kohalesõidukuludeni, kogu rahakotti hoopis miinuseid.

Jäi vaid talvine tubane töö, mis peamiselt koosnes koosolekutest, referaat- ja teeõhtutest. Sportlik osa piirdus ping-pongi, loto- ja kaardimänguga ning kui kogu ruumides leidus klaver koos klaverimängijaga, siis vahel ka hommikuni kestva tantsuga. Üksluseks muutunud tegevust püüti elustada omanäoliste ettevõtmis-

³³ L. Leesment. Lk 323.

tega, millistel polnud maakonna ega enese harimisega suurt pistmist. Pärnumaa kogu energilised naiskaasvõitlejad üritasid organiseerida hirmu ja õuduste õhtut ning varieteeõhtut, kuid kogu meesliikmed naersid nad välja.

Igavad koosolekud venisid kaugemale üle südaöö. Pikad arutelud põhikirjade ja kodukorra, kogusiseste ametikohtade jaotamise või Kogude Liitu saadetavate esindajate valimise üle ei pakkunud enamusele liikmeskonnast mingit huvi. Erinevail ettekäändeil püüti koosviibimistelt puududa, mis sundis kvoorumi kokkusaamiseks tegema koosolekuist osavõtu kohustuslikuks.

Veidi rohkem liikmeid tõmbas kohale referaadiõhtu. Referaatide teemad, peale mõne erandi, polnud seotud kodukandiga. Ehkki igale liikmele üritati teha kohustuslikuks esineda semestris või vähemalt aastas korra referaadiga, toimus semestri jooksul vaid 2–3 referaadiõhtut. Teemade valik, mida kaaslastele kuulata pakuti, oli kirju ja paljulubav — *Enesetapmine ja vabasurm, Varanduse tähtsus arengule ja elule, Komeetide ajaloo, Relatiivsusteooria, Hinge surematus, Iseloom ja pärivus, Pessimism, Naisnoore psüühika* jne.

Kogudele ette heidetud ilmetus ja amorfsus võis tegelikult seisneda just nende ilme mitmekesisuses. Paratamatult oli igal kogul oma nägu, pärineti ju Eestimaa erinevaist nurkadest. Kahjuks puudusid kogudel ühised välismärgid, mis oleksid aidanud märgata nende olemasolu ka väljaspool ülikooli ning ühtlasi eristanud seltsidest-korporatsioonidest. Oli välismärgi — lindi ja mütsi — tuliseid vastaseid ja kirglikke pooldajaid. Värvide pooldajad leidsid, et need toovad juurde uusi liikmeid, kuna eelistatakse organisatioone, mille tunnused aitavad eristuda ülejäänud üliõpilaskonnast. Vastased kartsid, et äkki tullaakse siis kogusse vaid värvide pärast. Kogude algse liini hoidjad kinnitasid, et välismärgid on ajastu pahe, millest tuleb hoiduda. Näiteks professor Siegfried Talvik (1878–1929) palus end kustutada Pärnumaa kogu vilistlaste nimekirjast, kuna kogu oli läinud avalikule värvikandmisele.³⁴

³⁴ EAA. 2100-19-240. L 39.

Võrumaa Üliõpilaskogu juhatus 1926. a. — värvimütse veel pole, kuid värvilindid olid juba kasutusel

Erimeelsustele vaatamata muutusid kogud üha kirevamaks nii sisemiselt kui väliselt. Teistest varem said värvimütside kandjaiks 1927. a-l võru- ja valgamaalased, pälvides sellega ülejäänud kogude hukkamõistu. Värvide omaksvõtt tõi kaasa Võrumaa kogu pooldumise eesotsas aktiivse kogude õiguste eest võitleja Eduard Kääpariniga (1898–?), kes nii ise välja astununa kui ka välja heidetuna moodustas koos üheksa mõttekaaslasega Võrumaa Üliõpilaste Seltsi.³⁵ Elujõulisemaks osutus siiski helesinine-tumelilla-helesinine Võrumaa Üliõpilaskogu, kes, erinevalt üsna pea hingusele läinud seltsist, likvideerus alles 1935. a-l. Oma sõsarkogudest kauem ei tahtnud Virumaa Üliõpilaskogu omaks võtta intiimühinguile sarnaseid jooni, nagu näiteks aukohut, kuigi sellega arvestas ka Kogude Liit.

Kogude nõrkuseks peeti tugeva vilistlaskonna puudumist.³⁶ Toetajaskond väljaspool Tartut, nii kodumaakonnas kui Tallinnas oli kõigi kogude unistus. Kust aga leida auväärased majanduslikku

³⁵ EAA. 2100-19-351. L 1–2.

³⁶ O. P. Üliõpilaskonna organiseerimisest. // Üliõpilasleht. 1925. 4.

tuge pakkuvad vilistlased? Maakondlikel kogudel, kel kulus palju energiat enese vajalikkuse tõestamiseks nii üliõpilaskonnas kui kodumaakonnas, ei jätkunud kahjuks enam jõudu koguga ühes rütmis töötava vilistlaskogu loomiseks. Vilistlaste nimekirjad, mis esinesid kogude igasemestrilistes liikmete nimestikes, ei olnud kuigi püsivad. See olenes kogu tegevliikmete aktiivsusest suhete hoidmisel kunagi jah-sõna öelnud vilistlastega. Kogude majandusraskused sundisid aeg-ajalt saatma esindajaid “rahakottide” juurde toetust küsima. Kulukad käigud (rongipilet, autosõit) ei andnud kogu vaimsele ja moraalsele palgele palju juurde, nii et enamuse kogusid loobus vilistlaste “jahtimisest”. Väärikum ja pikim oli vilistlaste nimekiri Pärnumaa kogul, kuhu kuulus ka Konstantin Päts, kes toetas pärnakaid kopsaka summaga raamatukogu rajamiseks. Vilistlaskogu püüdsid luua endised virumaalased Otu (Otto) Liiv, Peeter Treiberg (Peeter Tarvel) (1894–1953) ja Joosep Usk (1903–?), et olla üliõpilastele moraalseks ja aineliseks toeks.³⁷ Kahjuks jäi nende üleskutse vastukajata, ju olid ärksamad Virumaa vilistlased lubanud end juba teistele organisatsioonidele.

Mõne aastaga läbiti kardinaalne muutus sundusepriist osalemisest aruandmise ja trahvi maksamiseni iga väiksemagi üleastumise korral. Välistegevuse tahaplaanile jäämisel suurenes tähelepanu liikmete kombekale käitumisele, mis tõi kaasa omavahelisi pingeid. Mitmed maameheliku olekuga noormehed ei teadnud enam, kuidas istuda või astuda, kuna naiskaasvõitlejad heitsid neile pidevalt ette matslikkust.

Rohkem seltskonda, ka külalisi teistest organisatsioonidest, kogunes jõuluõhtutele ja eriti aastapäevapeole. Aastapäeva tähistamine oli üritus, mis võimaldas kogu olemasolu meelde tuletada nii üliõpilaskonnale kui kodukandile. Kuna sünnipäevalapsest on kombeks rääkida vaid head, siis jäi kogu esimehe traditsioonilisest sõnavõtust kokkutulnud pidulistele mulje, et maakondlikud kogud on kindlal teel. Kogude päevikute leheküljed rääkisid muust — kurdeti küll loiduse, igavuse, lohakuse ja paljude muude pahede üle ning igatseti taga ilusaid algusaegu.

1930. aastaks olid liikmete puuduse tõttu tegevuse lõpetanud Järvamaa ja Lääne-Saare kogu ning tasapisi vähenes teistegi

³⁷ EAA. 2100-19-349. L 2.

liikmeskond. Kõrvaltvaatajate silmis kogude elu suikus, kuigi allesolevate kogude juhatused olid oma tööle hinnangut andes ise reipad ja optimistlikud. Elati oma eale sobimatut vanainimese elu — aeg-ajalt peeti koosolekuid ja jõudumööda käidi esinemas kodumaakonnas abiturientidepäeval, milleks kasutati aastaid samu kõnetekste. Elujõulisem oli vaid Valga ja Viljandi liitmisel tekkinud “Valvila”, mille liikmeskond ulatus 1930. aastal 75-ni, sellise numbrini polnud enamus maakondlikke kogusid kunagi jõudnud. Kuid “Valvilat”, mille tegevuspiirkond oli Eesti Vabariik, oli juba raske liigitada maakondlikuks koguks.³⁸

Kriisist otsiti väljapääsu mitmel moel. Võib-olla tegi õige valiku esimesena oma teed läinud Harjumaa Üliõpilaskogu, kes juba 1923. a-l reorganiseerus üliõpilasseltsiks “Concordia”. Esi-algu liikmeskond küll vähenes, kuid selline puhastus tuli seltsielule vaid kasuks. Küsitavaks võib pidada järgmist, 1927. a-l toimunud pereheimist, mil naised sunniti seltsist lahkuma. Teised kogud hääbusid vaikselt vindudes.

Üliõpilaskogude Liit

Maakondlikel kogudel tuli enda nähtavaks tegemiseks mingil viisil ühineda. 1925. a-l loodud Maa-alaliste Üliõpilaste Organisatsioonide Liit, alates detsembrist 1927 Üliõpilaskogude Liit ühendas endasse seitse maakondlikku kogu — Pärnumaa, Võrumaa, Järvamaa, Virumaa, Lääne-Saare, Viljandimaa ja Valgamaa.³⁹ Vaatamata erinevaile ametlikele nimetustele tunti kogusid ühendavat organit Kogude Liiduna. Liidu loomise peamiseks eesmärgiks oli olla Edustuse valimistel esindatud ühise nimekirjaga. Kogude Liit polnud omaette katusorganisatsioon, liidu juhtkonna moodustasid liitunud kogude esindajad ning kokkusaamised toimusid kordamööda erinevate kogude korterites.

Kogude Liidu tähelepanuväärseimaks ettevõtmiseks sai kogudele ühise korteri üürimine. Kuna sobiva korteri leidmine ja üleval-

³⁸ EAA. 2100-19-298. L 54–55.

³⁹ L. Leesment. Lk 325; EAA. 2100-19-204. L 103.

pidamine oli olnud kõikidele kogudele tülikas probleem, siis tuleb ettevõtmist igati hinnata. Järgnevalt peatume sellel pikemalt.

Väikese liikmete arvuga kogud ei vajanud igapäevaelu jaoks kuigi palju ruume, kuid ette tuli suuremaid olenguid (aastapäevapidu, jõulupidu, üldkoosolek), mil ühte ruumi pidi mahtuma koos külalistega üle poolesaja inimese. Suure saaliga korteri ülevalpidamine oli liigne luksus. Ometi oli korter kogu käekäigu seisukohalt äärmiselt tähtis. Erinevalt korporatsioonidest-seltsidest ei jõudnud ükski kogu oma maja ehitamiseni, sellest ei julgetud unistadagi. Küll aga plaaniti ehitada tulevikus maakondlike kogude maja, mille tarbeks kavatseti hakata looma majakapitali.⁴⁰

Ühise mure lahendamist alustati siiski ühiskorteri üürimisest. Kogude Liit moodustas korterikomisjoni, kuhu iga kogu saatis oma esindaja. Komisjoni ülesandeks sai otsida Tartu kesklinnas piisavalt suur (ja muidugi soodsa hinnaga) korter, kus leiduks igale kogule omaette ruum ning ühiseks kasutamiseks saal, daamide tuba ja härrade suitsuruum. Loomulikult ei oodanud taoline ideaalvariant Tartus õppivaid maalapsi, leppida tuli aadressil Rüütli tänav 11-2 teisel korrusel asuva 7-ruumilise korteriga.⁴¹ Leping üürileandjaga sõlmitud, said kogude esindajad 27. jaanuaril 1926. a-l kokku Hetzeli tänava (endises) ühiselumajas,⁴² et hakata jaotama tubasid tulevases ühiskorteris.⁴³ Selle kuupäevani oli maakondlike kogude omavaheline läbikäimine kulgenud normaalses koostöös. Loodeti, et pidev suhtlemine nüüd alles algab, kogude jõud ja mõju Tartu üliõpilaskonnas kasvab, kogudesse tuleb uusi liikmeid ning täitub unistus, et kõik üliõpilased oleksid koondatud maakondlikesse kogudesse (sel juhul oleksid pidanud ka Tartu ja Tallinn asutama oma linnakogud).

Kahjuks tõi ühise katuse all elamine majja pigem eraldumist kui kokkuhoidmist. Umbes aasta kestnud ühiskorteri perioodil lõi välja esialgu märkamatuks jäänud kogudevaheline võõrandumine.

⁴⁰ EAA. 2100-19-204. L 38.

⁴¹ EAA. 2100-19-204. L 10.

⁴² 1904 ühiselamuks ehitatud hoone oli selleks ajaks juba suuremalt jaolt Eesti Riigi Keskarhiivi käsutuses, kuid osad alumiste korruste toad olid hõivatud akadeemiliste seltside ja üliõpilasühingute poolt, ühiselamuna seda enam ei kasutatud.

⁴³ EAA. 2100-19-204. L 11–13.

Omaette tõmbumine sai alguse paratamatust ebavõrdsusest tubade jagamisel — toad olid eri suurusega ja mõni ruum hoopis ilma akendeta. Võrdsuse printsiipi silmas pidades tulid toad ning nendesse paigaldatav mööbel loosimisele. Ühist korterit hakkasid jagama vaid viis kogu — Võru, Pärnu, Viljandi, Viru ja Järva. Miks läänemaalased eemale jäid, ei tea öelda, ju oli neil hetkel sobiv pind olemas. Valgamaalased, nagu aimates hiljem ette tulevaid probleeme, eelistasid omaette jääda, sest ei saanud soovitud kahte tuba ja ühisruumi.⁴⁴ Kuna ühiskorteri näol oli tegemist Kogude Liidu ettevõtmisega, siis plaanis korterikomisjon sisustada kolm tuba ühisruumideks, kuhu paigutatakse kõige korralikum mööbel. Juhtkonna otsus polnud meeltemööda enamusele, sest nii ei saanudki iga kogu ühiskorteris omaette ruumi. Viljandi ja Võru said kahepeale kaks umbes 25 m² ruumi, milledest üks oli akendeta ning Viru ja Järva jagasid kahepeale ühte 25 m² tuba. Üksnes Pärnu kogu sai omaette 18 m² ruumi.⁴⁵ Keegi ei saanud hõisata avarate tingimuste üle. Arvestades tollaegset mahukat mööblistiili ning konkreetset neis tubades paiknevaid esemeid, ei olnud üüritud ruumid kuigi sobivad suuremale seltskonnale referaadiõhtu korraldamiseks ega juhatusel omaette olemiseks, rääkimata raamatukogu pidamisest või tööst erinevate sektiioonidega. Näiteks Pärnu toa mööbel koosnes peegluga kapist, kahest väikesest lauast, viiest toolist ja elektrilualambist, liikmete arv oli sellal 40 ringis.⁴⁶ Ühisruumid, mille kasutamise graafik oli loositud, ei olnud kuigi populaarsed. See, et alati tuli ruume kellegagi jagada, ei soodustanud kodutunde tekkimist. Ja muidugi, nagu ühiskorteris ikka — kus palju peremehi, pole ühtegi tõelist. Ridamisi hakkas kogunema süüdistusi, kes midagi kaotanud, lõhkunud või valele kohale pannud ning majaemad hurjutasid kaasvõitlejaid, kel polevat korratundest aimugi. Olmelised probleemid hakkasid hajutama kogude tõelisi sihte — kultuuritööd ja enesekasvatust. Kuigi tekkinud olukord oleks pidanud just sundima vähemalt kasvatus-tööle tähelepanu pöörama, kujunes situatsioon pigem vastupidiseks — kui üürileping korteriomaniik proua A. Grünbergiga

⁴⁴ EAA. 2100-19-204. L 22.

⁴⁵ EAA. 2100-19-204. L 10.

⁴⁶ EAA. 2100-19-204. L 17.

lõpetati, selgus, et kogulased ei olnud käitunud eriti tsiviliseeritult — tasuda tuli muuhulgas ka lõhutud mööbli eest. Üliõpilased ise väitsid, et neile koos korteriga üüritud mööbel oli juba eelnevalt viletsas seisus.

Kui talvel 1926 koliti sisse, siis juba maikuus oldi veendunud korteri sobimatuses — ruumid kitsad ja rahapuudusel sageli kütmata.⁴⁷ Kuna suveks anti korter üüriraha kokkuhoiu eesmärgil käest ära, siis sügisel ei saanud ka juhatus enam aru, kellel üüri- ja elektrivõlad ning mismoodi üldse oli omanikuga leping sõlmitud, kuna see oli omal käel suveks mõned kogude ruumid välja üürinud. Kogud, kel vähegi jõudu, püüdsid uppuvalt laevalt põgeneda ning otsisid endale omaette korteri. Sügisel 1926 lahkus Pärnu, talve hakul ka Võru kogu. Tänu sellele sai ühiskorteris ruumid Läänemaa kogu. Kuid üsna pea leiti, et korter on siiski liiga kallis ja kitsas ning sellest loobuti. Iseenesest ei nähtud ühises korteris midagi halba, oleks vaid leitud suuremad ja madalama hinnaga ruumid. Ühiskorter oli ränk katsumus selle organiseerijaile, kuna veel kolm aastat hiljem polnud Kogude Liit kõikide kogude üürirahasid kätte saanud.

Teisalt iseloomustab just ühiskorteri-perioodi Kogude Liidu juhtimisel — 1926 II semester ja 1927 I semester — uute liikmete juurdevool. Ühiskorter südalinnas aitas tõepoolest paremini Tartu üliõpilasorganisatsioonide tihnikus välja paista.

Kuigi Kogude Liidu juhatus koosnes kogude endi poolt valitud esindajaist, jäi selle tegevus kogude lihtliikmeile kaugeks. Ajapikku võrdsustuski kogulaste silmis Kogude Liit vaid selle juhtkonnaga. Juhatus hakkas elama oma elu, asjaajamine ja toimetamine muutus omaette eesmärgiks ja selle juures ei märgatudki, et kogudele pole neid enam vaja.

Mida aasta edasi, seda enam hakkas kogudes kõlama hääli, et mõttekam oleks liidust välja astuda. Seni oli kuulumine liitu toonud vaid lisakulutusi — tuli maksta liikmemaksu, ühine kandideerimine Edustusse tõi kaasa väljaminekud valimisplakatite ja kihutuslehtede trükkimiseks, mille võlad lasusid kogude õlul veel pärast Kogude Liidu likvideerimist. Kogude Liidu ainuke kindlasihiline tegevus paistiski olevat kandideerimine Edustuse valimis-

⁴⁷ EAA. 2100-19-204. L 36.

tel. Ühise nimekirjaga õnnestus kogudel saada Edustusse esimestel aastatel kolm kandidaati, hiljem kaks ja lõpuks üks.⁴⁸

Mitmed Kogude Liidu ettevõtmised dubleerisid tarbetult kogude tegevust. Näiteks ühiskorterite perioodil raisati asjata raha ajalehetele, mis nagunii üksikuil kogudel tellitud. Ajaleheraha nõudmine iga liikme kohta 30 marka tekitas kogulastes õigustatud pahameelt. Kaasvõitlejate silmis liialdati referaatidega, kuna enamik üksikute kogude poolt korraldatud referaadiõhtuid oli nagunii avatud kõigile huvilistele. Kogude Liidu poolt korraldatuna ei seisnud õhtu taga konkreetset kogu, kes kindlustanuks minimaalsegi auditooriumi. Viisakusest ettekandja suhtes olid kogude juhatused sunnitud oma liikmeid paluma, et nad oleksid kenad ja osaleksid ühisüritusel. Organiseerimistuhinas ei arvestatud, et aktiivsel ühiselul tuleb ette kriitiline piir, ülikoolis on vaja ka õppimisega tegeleda.

Kogude Liit ei suutnud ärgitada maakonnaavalitsusi toetama oma Tartus õppivaid noori. Vaatamata soovitudele ei korraldatud koosviibimisi, mis tutvustanuks mõnda Eesti maakonda. Huvitav, et 1926. a Üliõpilaslehes seoses Edustuse valimisega avaldatud "Maa-alaliste üliõpilasorganisatsioonide Liidu" tulevikusihtidest pole võimalik leida põhjendust, miks esindavad nad just maakondlikul põhimõttel koondunud tudengeid, küll aga räägitakse hõimuaadetest.⁴⁹

Ka Kogude Liidu juhatuse siseselt esines eriarvamusi nii majanduslikes kui ideoloogilistes küsimustes. Kui mõned juhatuse liikmed arvasid, et raha võiks kulutada rohkem ühisteks olenguteks, siis teised nähvasid vastu, et liit ei ole mingi olengute korraldaja instituut. Juhatuses oli ka kogudele omase avatud suhtlemisviisi vastaseid, kellele ei meeldinud, et ühistele üritustele kutsutakse sõpru-tuttavaid väljastpoolt Kogude Liitu, kes olla pärit "voorimeeste kõrtsist".

Ajapikku ilmnes leigus töösse suhtumisel ka juhatuse liikmetel. Kui Kogude Liidu juhatus tegi 1930. a talvel kokkuvõtteid oma tööst, siis selgus, et "Valvila" ja Võru kogu esindajad olid osalenud vaid kolmandikul koosolekutel, Viru ja eriti Pärnu esindajad olid

⁴⁸ L. Leesment. Lk 326.

⁴⁹ Üliõpilasleht. 1926. 1.

olnud veelgi ükskõiksemad ning Järva kogu oli selleks ajaks juba likvideeritud.⁵⁰

Kogude Liit tundis mitmel korral muret selle üle, et koostöö kogude vahel on tagasihoidlik. Nõrga ühistöö peapõhjuseks arvati olevat kogude erinev ilme, mis üha suurenes, kui seni vaid valget üldmütsi kandnud kogud hakkasid endale värve võtma. Kogude Liit leidis, et olgu liidus pigem vähem, kuid ühesihilisi liikmeid. Värvilised kogud ei kippunud aga liidust lahkuma, mis sest, et said teistelt veidi hurjutada. Pidades oma sihiks endiselt kultuuritööd maakondades ja tundes end hingelt ikka omakandi esindajatena üliõpilaskonnas, loodeti, et tühised vaidlused värvide üle peagi lakkavad. Koostöö kogude vahel toimus omapäi, ilma Kogude Liidu juhtimiseta. Kahe kogu omavahelisi teeõhtuid toimus sageli ja aastapäevapidustustele olid kutsutud kõik kogud. Seega oli tagasihoidlik küll kogudevaheline koostöö, mida suunas Kogude Liit, kuid mitte koostöö kogude vahel.

Kokkuvõtteks

1920. aastate Tartu üliõpilaselu ilmestanud maakondlike üliõpilaskogude eluiga jäi lühikeseks — kõik nad likvideerisid 1930. aastate algul liikmeskonna puudusel.

Kindlasti olid maakondlike kogude “maaletoojad”, innustatuna samalaadsete organisatsioonide edust Soomes, soovitud parimat, kuid noorusele omane kärsitus ei võimaldanud näha meie ja põhjanaabrite olude erinevusi. Soome üliõpilastel oli seljataga aastakümnete pikkune järjepidev kultuuritöö kogemus maal. Meie noored tahtsid teha samuti nagu soomlased, kuid plaanid — alates rahvuslike võõde kudumisest kuni kultuuritööd juhtivate büroode loomiseni — ületasid tunduvalt oskusi ning materiaalseid võimalusi. Kuid veelgi olulisem põhjus, miks meil koduloolise suunaga töö ei edenenu, oli ideoloogiline alus, millele kogud rajati. Maakondlikud kogud vastandasid end korporatsioonide nn kivinenud traditsioonidele. Selle all mõeldi eelkõige baltisakslust,

⁵⁰ EAA. 2100-19-204. L 168.

kuid kõrges hinnas ei olnud ka oma minevik. Noore Eesti riigi ideoloogia pidas vajalikuks teha selge valik, mida minevikust tulevikku kaasa võtta. Nii sattusid oma ajastu meelsust järgivad maakondlikud kogud vastuolulisse olukorda — ühelt poolt korjati ja uuriti soomlaste eeskujul minevikku, teiselt poolt tuli propageerida uut, eestilikku kultuuri, mille olemus polnud selle levitajaile endilegi selge. Veel väljakujunemata selgrooga kogudel tekkis tõsiseid raskusi oma tegevuse väärtustamisel nii avalikkuse kui oma liikmete seas.⁵¹ Kuna maakondlikud kogud seadsid oma tegevuse raskuspunkti just väljapoole suunatud kultuuritööle, ei olnud neil erinevalt intiimorganisatsioonidest selja taga tugevat peretuumikut, millele kriitilisel hetkel toetuda. Liikmete laialijooksmise hirmus vaevlevad kogud hakkasid välistegevusest loobumise hinnaga muutuma üha sarnasemaks nn vanade Tartu üliõpilasorganisatsioonidega. Sellega kaotati oma eripära, milleks oleks pidanud olema tihe kontakt maakondadega ja kogud ei pakkunud enam huvi uutele liitujatele. Ajal, mil tasapisi vähenes üliõpilaste arv ning riiki kimbutasid majandusraskused, eelistati organiseerumisel atraktiivsemaid korporatsioone ja seltse.

1930. a-tel oleksid kogud ilmselt oma kultuurilisi sihte täites saanud riigi rahvusterviklikkuse pinnalt terava kriitika osaliseks. 1935. a-l meenutas Üliõpilaslehes keegi J. L. maakondlikke kogusid mitte just hea sõnaga, nähes nendes “kolkalist nepotismi” ja süüdistades neid maailmavaatelises ühekülguses, mis viinuks kildkondade tekkimisele.⁵² Allakirjutanu on vastupidisel arvamusel — just maakondlikud kogud, kui nad vaid oleksid suutnud oma programmilisi eesmärke täita, lähenenuksid kõige enam tollase Eesti ideaalidele, mida vähemalt sõnades tunnustasid nii võim kui vaim — rahvalähedane igakülgset arenenud haritlaskond. “Vaimul” oli kahju, et maakondlikest kogudest asja ei saanud, “võim” nägi neis separatismi õhutajaid. Kogude loojatel oli

⁵¹ Maakondlike kogude “kahepaikus” oma sihtides võis olla põhjuseks, miks muinsuskaitse liikumise tippajal 1980. a-te lõpul ei taaselustatud ühtegi maakondlikku kogu, kuna tänane muinsuskaitse line arusaam väärtustab minevikku lähtumata hetke maitse- ja ideoloogianormidest.

⁵² J. L. “Kas” ja “milleks”? Üliõpilaselu “ümberkujundamisest” ja rahvustervikluse mõistest. // Üliõpilasleht. 1935. 9.

olnud unistus, et Soome eeskujul liituvad peagi kõik ühest maakonnast pärit tudengid ühisesse kogusse, kus õpitakse üksteist hästi tundma, et siis koos kultuuritööd teha. Kogude kritiseerijad leidsid, et Soomes on suured maakonnad, mis erinevad kultuurilt ja elulaadilt, meie pisikestes sarnastes maakondades tunnevad kõik nagnüi üksteist. Viimase väitega, mis nivelleerib meie kultuuri, ei tahaks nõustuda, nagu ka sellega, et kõik kultuurilembesed inimesed üksteist tunnevad. Kultuurieliit küll oli ja on omavahel tuttav, kuid parnassile jõudmiseks kuluvad kindlasti ära ühendused, kus enne avalikkuse ette astumist eakaaslaste seltsis esimesi katsetusi teha. Tänuhikuks auditooriumiks teadus- ja kultuuripõllul alustajatele olidki maakondlikud kogud. Nende poolt Eestimaa maha jäänud kultuuriline jälg polnud küll sügav, kuid mitmed ühingud pöördusid abitoõjõudu otsides kogude poole, kuna teadsid neisse olevat koondunud kultuurilembesed ja kodukohaga tihedat sidet pidavad üliõpilased. Kogudes nägid abilisi nii Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimistoimkond, Tartu linna kodu-uurimistoimkond, Tartu ülikooli kunstiajaloo professor Helge Kjellin, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Haridusliit kui mitmed teised Eestimaa uurijad ja harijad.

Täna toetuse eest programmi "Lõunaeesti keel ja kultuur"

Lisa. Maakondlikud üliõpilaskogud

	Registreeritud TÜ valitsuses	Likvideeritud	Välismärgid	Märkusi
Pänumaa	10.02.1922	1933 I semester	Lint ja müts: tumelilla-valge-tumelilla, alates 11.11.1927 tumelilla-kollane-tumelilla Märk: hõbedase kajaka kujutis	
Võrumaa	17.03.1922	1935 II semester	Lint ja müts: helesinine-tumelilla-helesinine. Mütsil sirkel.	
Valgamaa (hiljem "Valvila")	07.04.1922	1936 I semester	Lint ja müts: rukkilillesinine-valge-rukkilillesinine. "Valvilal": rukkilillesinine-punane-valge	03.05.1929 ühines Viljandimaa koguga, saades nimeks "Valvila"
Viljandimaa (hiljem "Valvila")	07.04.1922	1936 I semester	Lint ja müts: roheline-lilla-roheline "Valvilal": rukkilillesinine-punane-valge	03.05.1929 ühines Valgamaa koguga, saades nimeks "Valvila"
Virumaa	24.11.1922	1933 I semester		
Harjumaa	23.03.1923	05.10.1923 otsustas registreeruda ümber maa-alaliste üliõpilaste seltsiks "Concordia"	Lint: punane-valge-punane	Muutudes seltsiks kaotas maakondliku ühinemisprintsipi
Järvamaa	23.03.1923	1929 II semester	Lint: roheline-kollane-roheline	
Läänemaa (hiljem Lääne-Saare)	27.04.1923	1931 I semester	Lint: roheline-valge-roheline, alates 21.10.1927 roheline ja kollane	Alates 21.10.1927 Lääne-Saare

TESTIMONIUM PAUPERTATIS — VAESUSTUNNISTUS, ÜLIÕPILASE SOTSIAALSE PÄRITOLU PEEGEL

Sirje Tamul

Paavsti, kuninga või keisri, hertsogi või linna poolt asutatud ülikoolide matrikliraamatuis kohtab mõisteid *nihil dedit*¹ või *pauper*.² Nii tähistati eriti vaeseid, hoolekande toel ülikoolis õppijaid. Üliõpilaste kehva ainelist olukorda tunnistasid ülikooli laekunud vaesustunnistused (ladina k. *testimonium paupertatis*, saksa k. *Armut Eid*, *Armutzeugniss*).

Vaesustunnistus on vaesusõiguse dokument. Vaesusõigus (saksa k. *Armenrecht*) on õigusala, mis seaduste ja muude õigusaktidega käsitleb vaesustasemel ja sellest allpool elavate, sh vaesuse nõiarings olevate isikute suhtes rakendatavaid erinorme ning nende õigusi ainelisele toetusele. Saksamaal, Austrias ja Belgias määratles vaesusõigus majanduslikult madalal järjel olevate isikute õigused, aga ka riigivõimu kohustused nende suhtes. Saksa tsiviilõiguse koodeks tunnistas vaesusõiguse dokumentidena kaht liiki vaesustunnistusi: *Armeneid* ladina k. *juramentum paupertatis*, st vaesusvande esitaja tunnistas ise end vaesusõiguse subjektiks,³ ja *testimonium paupertatis*, millega subjekti vaesust tunnistas mingi institutsioon. Viimane kehtis ka õpilaste ja üliõpilaste kohta, kes taotlesid vabastust õppemaksust, kandideerisid stipendiumile või õppetootusele, juhul kui stipendiumikapitali põhikiri nõudis vaesustunnistuse esitamist. Dokumendi väljastas enamasti elukohajärgne haldus- või kirikuinstitutsioon.⁴

¹ *Nihil dedit* (tlk. ei andnud midagi). Selle tähendus üliõpilase maksujõulisuse kontekstis — üliõpilane ei tasunud immatrikuleerumisel matriklimaksu ning tasu loengute kuulamise eest.

² *Pauper* (tlk. vaene, vaeste hoolekande toetusel elav isik) — siin: hoolekande toetusel õppiv üliõpilane.

³ Deutsches Rechtswörterbuch. Hrsg. Preussische Akademie der Wissenschaften. Bd. I. 1914–1932. S. 831. Meyer's Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens. Bd. I. Leipzig und Wien, 1895. S. 911.

⁴ Meyer's Konversations-Lexikon. Bd. 16. Leipzig u. Wien, 1897. S. 782.

Käsitledes 19. sajandi teise poole modernse õigusreformi läbi viimist Venemaal, märgib Toomas Anepaio, et 1864. aastal alanud justiitsreform määratles vaesusõiguse kõige üldisemal kujul. Balti eraõiguses oli vaesusõigus eestkostet- ja hoolekannet hõlmavates seadustes.⁵ Vaesustunnistuste väljaandmise üldist korda muudeti juba 1858. aastal. Sama aasta 7. märtsil ilmunud seadusega vabastati kubernerid eestkoste all olevatele isikutele tunnistuste ja tõendite väljaandmise kohustusest. Seadus tegi vaesustunnistuse taotlejale hõlpsamini kättesaadavaks. Uue seaduse avalikustamise järel, so alates 9. aprillist 1858 kirjutas vaesustunnistusi välja politseimeister, linna- või vallavalitsus; riigiteenistuses olevatele isikutele ja nende lastele tööandja.⁶

Vaesustunnistus pidi vastama kindlatele nõuetele, kuid Tartu ülikoolile laekunud vaesustunnistuste alusel võib märkida, et küsimustele vastamise järjekord oli võrdlemisi vaba. Sotsiaalse tagatise dokumendina rakendus vaesustunnistus ülikooli valitsuse asjaajamises regulaarselt 1860. aastast, üksikud tunnistused pärinevad juba 1858. aasta teisest semestrist.⁷

Teema uuritusest ja allikatest

Tartu ülikooli kontekstis ei ole vaesustunnistustega seonduv seni tähelepanu pälvinud ning võrdlusmaterjaligi mujalt saksakeelsest ülikooliruumist pole kerge leida. Artikkel tugineb aastatel 1860–1900 Tartu ülikoolile esitatud vaesustunnistustel, samuti ülikooli valitsuse asjakohastel aruannetel. Tuleb lisada, et ammendavat ülevaadet ei õnnestu anda, sest osa vaesustunnistusi arhiveeriti muude ülikooli majandusdokumentide ning teaduskondade asjaajamist kajastavate paberite hulka. Viimaste hulgast on neid üpris raske leida.⁸

⁵ Vt lähemalt: Toomas Anepaio. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 5–16.

⁶ Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗ). II. Nr 32834.

⁷ Ajalooarhiiv (edaspidi EAA). 402–5–561. L 9-38, 108, 109–114. Vabas vormis vaesustunnistusi leidub 19. sajandi algusest (*Toim*).

⁸ EAA. 402, nimistu 6 sisaldab ülikooli majandustegevuse materjale, nim. 9 teaduskondade tegevust kajastavaid materjale sh eksamiprotokolle jm.

Aastatest 1860–1900 on säilinud 1796 taotlust õppemaksu soodustuse või vabastuse saamiseks. Reeglina olid õppemaksu tasumisest vabastatud kroonustipendiaadid, aga ka edukalt õppivad ning laitmatu käitumisega üliõpilased, kes tõid vaesustunnistuse.

Kõik taotlused vaadati ülikooli valitsuses läbi ja vastavad otsused kanti protokollile. Uurijal on kasutada ülikooli valitsuse otsused, vastava resolutsiooniga vaesustunnistused, õppemaksust vabastatute nimekirjad ja aruanded.

Tartu ülikooli valitsuse materjalide hulgas on taotlused arhiveeritud 15 toimikusse, 52–480 taotlust aastas. Suplikante oli loomulikult vähem kui taotluskirju.⁹ Vaatluse alla võetud 40 aasta (1860–1900) jooksul esitatud vaesustunnistused loovad uurijaile usutava ettekujutuse ühe osa Tartu üliõpilaste sotsiaalsest taustast; kuid teema vajab edaspidi senisest enamat pühendumist.

Üliõpilaskonnast, õppemaksust, stipendiumidest

Meenutagem, et rootsiaegses Tartu ülikoolis õppemaksu ei võetud, üliõpilased olid ühistoidul või said stipendiumi.¹⁰ Reeglina olid stipendiumisaajate hulgas vaesemad üliõpilased. Nigelad majandusolud motiveerisid üliõpilasi stipendiumipalves mängu panema kogu senise studiumi kestel omandatud vaimukapitali. Mõnedki

⁹ EAA. 402–5-561, 622, 725, 764, 783, 934, 1036, 1069, 1083, 1084, 1194, 1214, 1295, 1725, 1994, 2046.

¹⁰ Tartu Ülikooli Raamatukogu: Käsikirjade ja Haruldaste Raamatute Osakond (edaspidi TÜR KHO). 7-1-4. L 12p–13; 1634. november–jaanuar 1635 oli nn *communitet Rechnung'* järgi ülalpidamisel 47 üliõpilast, iga üliõpilase kohta arvestati 9 hõbetaalrit. Samas. L 32; Kui 1638. aastast mindi üle stipendiumide süsteemile, jagati stipendiumid klassidesse: kõrgeim oli IV klassi stipendium — 76 hõbetaalrit ja 29 ööri, III klass — 61.17; II — 46.04 ja I klass 30.24 aastas. 1639. a-l vastavalt: 89 hõbetaalrit ja 48 ööri, III kl. — 71.49, II kl. — 53.49 ja I kl. — 35.31, kõiki stipendiume jagati välja neli.

1653. aasta stipendiaatide nimekirja alusel (TÜR KHO. 7-1-45. L 46–48. *Catalogus Stipendiariorum*) anti riiklike stipendiume (*Stipendium Regium*) järgmiselt: IV ja III klassi stipendiume kumbagi 20, teise klassi stipendiume jagati 22 ja I klassi kuuluvaid 21.

supliigid koostati värssides, ladina¹¹ või isegi kreeka keeles. Arvestades Tartu ülikooli senati pidevat muret (vaesemate) üliõpilaste õpingute jätkamise pärast, kus ei peetud paljuks soovitada üliõpilastel minna toetust anuma isegi professorite ja teenistujate juurde; võib arvata, et seesugust dokumenti nagu vaesustunnistus ei tarvitsenud Tartu ülikooli senat üliõpilastelt nõutada.

Stipendiumi saamise eelduseks oli iga õppeaasta algul sooritatav spetsiaalne eksam ning laitmatu käitumine. Riigikassast makstava stipendiumiraha suurust mõjutas loengutel puudumine ja uue semestri algul õppetööl hilinemine. Helmut Piirimäe rõhutab, et dispuudil kontrolliti osavõttu eeskätt stipendiumisaajate nimekirja järgi. Ühe oponendi puudumisel võis üliõpilasest väitleja kaotada oma aastasest stipendiumist kohe poole! Ergutusena võidi aga stipendiumiklassi tõsta või maksta isegi kahekordset stipendiumi.¹² Nii soovitas kreeka ja idakeelte professor Erik (Ericus) Andersson Holstenius 1654. aastal tõsta edukalt dispuudi läbinud Petrus Liug(h)' stipendiumiklassi ja anda talle kõige kõrgem, so neljanda klassi stipendium.¹³ Üliõpilasel oli lootust saada toetust ka üliõpilaste vaestekassast (*fiscus studio-sorum, cassa pauperum*), mis moodustus immatrikuleerumisel võetud maksust — 6 marka igäihelt.¹⁴

Arvo Tering viitab Königsbergi ülikooli alumnaadi¹⁵ näitel faktile, et tasuta ülalpidamise saamiseks tuli sealgi esitada vaesustõend.¹⁶

¹¹ TÜR KHO. 7-1-45. L 164.

¹² Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798. I kd. Koost. Helmut Piirimäe. Tallinn, 1982. Lk 168–169.

¹³ TÜR KHO. 7-1-45. L 177.

¹⁴ Tartu ülikooli ajalugu. I. Lk 169.

¹⁵ Konrad Rückbrod. Universität und Kollegium. Baugeschichte und Bautyp. Darmstadt, 1977. S. 55–57: *Alumnat, Alumneum* tük alumnaat, kõrgem õppe- ja kasvatusasutus, milles kasvandik (*alumnus*) saab tasuta korteri, ülalpidamise ja hariduse. Alumnaat ei ühti mõistega *kollegium*, st piirkondlikul või ka teaduskondlikul printsiibil koondunud üliõpilaste ühiseluvorm, ega ka mõistega *bursa*, mille all mõistetakse enamasti toetuskapitalile tuginevat või üliõpilaste endi rahalise osalusega toimivat vaesemate üliõpilaste ühiselu vormi. Vaeste üliõpilaste *bursade* puhul on kasutatud ka mõistet *domus pauperum*.

¹⁶ Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Koost. Arvo Tering. Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis. V. Tallinn, 1984. S. 78, siin vt viide 26.

18. sajandil Saksamaal õppinud liivimaalaste, kes olid pärit suhteliselt jõukamal järjel olevatest perekondadest kui kohalikud sakslased, õpikulud võisid tunduvalt ületada isa majanduslikke võimalusi. Kuid sellest hoolimata tehti investeeering poja tuleviku.¹⁷ Kuivõrd eelõeldu võis kehtida keiserlikus Tartu ülikoolis (1802–1918) õppinute suhtes, sellele peaks vastuse andma käesolev artikkel.

19. sajandi kahel esimesel kolmandikul pärines Tartu ülikooli üliõpilaskonna valdav enamus kolmest Balti kubermangust.¹⁸ Teistest kubermangudest tulnud oli ca 6%.

Aastatel 1847–56 kasvas Venemaa teistest piirkondadest tulnute osa ligi 27%-le, moodustades koos poolakatega mõnel aastal juba 32% üliõpilaskonnast.

1870. aastate teisest poolest oli immatrikuleerunute hulgas üha enam eestlasi ning lätlasi. 1879. a-l ületas üliõpilaste koguarv aastas esmakordselt tuhande piiri, millest allapoole ei jäänud see näitaja enam kunagi.¹⁹ Sajandivahetuseks iseloomustas Tartu akadeemilist seltskonda üldine üliõpilaste, sh baltisaksa päritolu üliõpilaste arvu vähenemine: kui 1890. aastal õppis Tartu ülikoolis 1812 üliõpilast, siis 1896. aastal oli ülikoolis vaid 1225 üliõpilast. Alates 1897. a-st võeti Venemaa rahvahariduse ministeeriumi korraldusega Tartu, Varssavi ja Tomski ülikooli vastu I järgu õigeusu vaimulike seminaride lõpetanuid. Vene seminaristide arvel hakkaski Tartu üliõpilaskond jälle kasvama.²⁰

¹⁷ Arvo Tering. Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel. / Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. Andres Andresen. Tartu, 2001. Lk 334, 335.

¹⁸ Villu Tamul. Die Dorpatsche Universität — Landes- oder Reichs-universität? Zum Verhältnis von Deutschbalten, Stadt und Universität im 19. Jahrhundert. // Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat. Hrgs. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998. S. 89–90.

¹⁹ Sirje Tamul. Tartu ülikooli üliõpilaskoha väärtus riigieelarves 1632–2002. Käsikiri Tartu ülikooli rektoraadi ja autori valduses. Tartu, 2002.

²⁰ Sirje Tamul. Naisüliõpilased Tartu ülikoolis 1905–1918. / Vita Academica, vita feminea. Artiklite kogumik. Tartu, 1999. Lk 96.

Sellest hoolimata, et siia valgus rohkesti üliõpilaseks pürgijaid sisekubermangudest, ei kujunenud sajandivahetuseks Tartu ülikoolist veel vene ülikooli, see jäi ennekõike impeeriumi Läänekubermangude ülikooliks.²¹ Ka konfessionaalse kuuluvuse poolest olid üliõpilaskonnas peaaegu võrdselt esindatud Venemaa sisekubermangudest pärit õigeusklikud (12,8%) ja Läänekubermangude katoliiklased (12,6%). Toomas Hiio andmeil moodustasid tuntava osa üliõpilaskonnas juudid — nende osakaal küündis sajandivahetusel isegi üle 24%.²²

19. sajandi keskel maksis Tartu üliõpilane aastas keskmiselt õppemaksu järgmiselt: usuteaduskonnas 39 rbl, arstiteaduskonnas 41 rbl, õigusteaduskonnas 45 rbl, ajaloo–keeleteaduskonnas 30 rbl, füüsika–matemaatikateaduskonnas 28–30 rbl. 21. detsembril 1868 kuraator Aleksander von Keyserlingi poolt kinnitatud üliõpilaseskirjad fikseerisid õppemaksu suuruseks 5 rbl semestris pluss honorar loengukursuste eest — üks rubla loengukursuselt.

20. sajandi alguses tuli tasuda õppemaksuna 25 rbl semestris. Praktilised tunnid laboratooriumides, instituutides ja kliinikutes olid samuti tasulised, 3–5 rbl semestris. Lisaks maksti honorari õppejõududele — 1 rbl nädalatunni eest. Kuni 1916. aastani säilis ka matriklmaks — 6 rbl. Seega nõudis ainuüksi õppeprotsessis osalemine suuri väljaminekuid.

Riiklike stipendiumide jagamisel lähtuti põhimõttest jagada neid õpingutes edukamatele ja majanduslikult vähem kindlustatud üliõpilastele. Võrdsete õpitulemuste korral tuli 19. sajandi teisel poolel senisest enam arvesse vaesustunnistus.

Ka mitmete nimeliste, erakapitalilt finantseeritavate stipendiumide jagamisel lähtuti stipendiumi statuudiga kehtestatud vaesustunnistuse esitamise nõudest. Näiteks Tartu suurkaupmees Peeter

²¹ Sirje Tamul. Zur Studentenschaft der russifizierten Universität Tartu 1883–1918. // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. Band 4 (2001). Gastherausgeberin Marie-Luise Bott. S. 102–103.

²² Toomas Hiio. Jewish Students and Jewish Student Organisations at the University of Tartu. // Annual Report 1998. Tartu University History Museum. Tartu, 1999. Lk 131–133.

Šamajevi stipendiumile kandideerimisel sai otsustavaks just üliõpilase majanduslik olukord.²³

Esialgsete uurimistulemuste²⁴ alusel võib öelda, et 1830.–40. aastatel jagati riigieelarvest keskmiselt igal aastal 35–43 stipendiumi, kusjuures aasta keskmine üliõpilaste arv mõlemal aastakümnel oli pisut üle 560.²⁵ Kuna stipendiumide arvu ei suurendatud, siis üliõpilaste arvu kasvades langes stipendiumisaajate osatähtsus, jäädes püsima 6–7% kanti. Ka järgnevatel aastakümnetel oli riikliku stipendiumi saajaid üliõpilaskonnas ca 6%. Uue sajandi alguseks oli riiklike stipendiumide saajaid 9–10%, mõnel aastal ka 13 (1913)²⁶ kuni 15% kõigist üliõpilastest.²⁷

Vaesustunnistus ülikooli asjaajamises

Tartu ülikoolis esitasid üliõpilased vaesustunnistuse ennekõike õppemaksust vabastuse (*freie Collegia*) saamiseks. Üliõpilaste üldine elatustase oli madal ja paljudele käis muu elamisraha kõrvalt õppemaksu tasumine üle jõu. Vaesustunnistus oli seadusega antud võimalus õppemaksu mitte tasuda, mida püüti ka maksimaalselt ära kasutada. Vaesustunnistus oli maksev ainult juhul, kui üliõpilasel oli sellele lisada filosoofiaeksami (*examen philo-*

²³ EAA. 402-4-1004, 402-5-1295. L 426: Tartu kaupmehe Aleksander Johann Reinholdi (omas majas Kalaturg 8) pojale Karl Aleksander Reinholdile väljastatud vaesustunnistusel oli ühtlasi märges selle kohta, et tunnistus väljastati P. Šamajevi stipendiumi saamiseks. 1897. aastal sai noormees sellest fondist stipendiumi 100 rbl semestris.

²⁴ Alljärgnevad ligikaudsed arvestused on tehtud Tartu ülikooli (EAA. 402) ja Riia Öpperingkonna kuraatori fondis (EAA. 384) leiduvate pearaamatute, arveraamatute ja stipendiuminimekirjade alusel.

²⁵ Nende hulka ei ole arvestatud: Pedagoogilis-filoloogilise seminari (1803–56), meditsiiniinstituudi (1819, tegutses ülikooli majandusaruannete alusel veel ka 1872. aastal), usuteadusliku seminari (1822–1878?), Leedu seminari (asutatud 1823, tegutses erinevate nimetuste all kuni 1893) stipendiaate.

²⁶ EAA. 402-5-1492. L 88.

²⁷ EAA. 402-6-214, 218, 221, 226, 227 jt.

sophicum magnum) sooritamist tõendav teatis. Samasugune teatis tuli esitada ka mitmele erastipendiumile kandideerimisel.²⁸

1860. aastate alguses oli Tartu ülikool jõudnud finantsmajanduslikku madalseisu, mis oli tingitud ülikooli üldiste ekspluaatsioonikulude ulatuslikust kasvust. Ülikoolil tuli riigieelarvelisele finantseerimisele seega lisa leida, mis sisuliselt tähendas eelarve puudujääkide katmist ülikooli enda teenitud erisummadest. Suurel määral kogunesid erisummad üliõpilaste poolt makstavast loengumaksust, millest osa maksti honorarina õppejõududele. 1860. a sügisel pöördus ülikool kuraatori kaudu Venemaa Rahvahariduse Ministeeriumi poole taotlusega suurendada õppemaksu ca 10 rbl võrra. Lisahonorarist vabastati vaid kroonustipendiaadid, kes olid niikuinii õppemaksust vabastatud, ja vaesustõendi esitajad.²⁹ Seega kasvas vaesustõendi tähtsus.

Näiteks 1872. aasta esimesel semestril kanti vaesustunnistuste alusel õppemaksu-vabastuse taotlejate nimekirja 104 üliõpilast ja ülikooli valitsuse otsusel vabastati 57 taotlejat, neist 15 üliõpilast õppis ajaloo-keeleteaduskonnas (teiste hulgas Alphons Thun³⁰), 16 füüsika-matemaatikateaduskonnas ja 26 arstiteaduskonnas. Lisaks neile olid õppemaksust vabastatud kroonustipendiaadid: 10 usu-teaduse seminaristi, 11 Evangeeliumi Luteriusu Varssavi Konsistoriumi stipendiaati, arstiteaduskonna juures tegutseva meditsiini-instituudi 15 kasvandikku jt, kokku 58 üliõpilast.³¹ 1872. aastal Tartu ülikoolis õppinud üliõpilaste arv oli 620. Ligikaudu samasugune suhtarv üliõpilaste üldarvu, kõigi õppemaksust vabastust taotlenute ning vabastuse saanute vahel kehtis ka järgnevatel aastatel.

Detailselt täidetud vaesustõendeid koostasid ning väljastasid Eesti ja Läti ala adminstratiivasutused: maa- ja kreisikohtud, valla-valitsused, magistraadid; samuti mõisnikud ja pastorid. Üliõpilase

²⁸ EAA. 402-9-364. L 107.

²⁹ E. В. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования 1802–1902. Т. I. Юрьев, 1902. С. 406.

³⁰ Alphons Thun, õppis aastatel 1872–76 erakapitali toetusel majandusteadust, 1880 kaitses doktorikraadi, hiljem eradotsent Baselis ja Berliinis.

³¹ EAA. 402-5-783. L 93–116.

maksujõuetust võis tõestada ametiisik, teiste hulgas Tartu ülikooli professor, kubermangu koolideinspektor, kreisikohtunik jt.

Venemaa sisekubermangude politseivalitsuste, Peterburi Ülemlinnapea, semstvot, Apostliku Õigeusu Kiriku Sinodi, õigeusu seminaride või eparhiaalkoolide juhatajate väljastatud tunnistused olid üsna napisõnalised: "...*student Iur'evskogo imperatorskogo universiteta nahoditsja v krainej bednosti...*"³²

Vaadeldud vaesustunnistustest pärineb Eesti alalt 351 ja Läti alalt 493, neist 60% Riia linna magistraadilt. Üle 800 vaesustõendi on laekunud Vene impeeriumi sisekubermangudest. Kõige enam on vaesustunnistusi nõutatud Tartus — oma ülikool ja omad vaesed. 1870. aastatel hangiti vaesustunnistusi võrdselt nii Tartu kui Tallinna raelt. Selle põhjuseks oli kindlasti lisaks eelmainitud 1858. aasta seadusele 1877 jõustunud uus linnaseadus, mis asjaajamist lihtsustas.

Vaesustunnistusi on esitanud ka Viljandist, Kuressaarest, Pärnust jt linnadest pärit üliõpilased. 1890. aastatel suurenes Viljandi maalt pärit üliõpilaste arv üldse ja seoses sellega laekus rohkesti ka vaesustunnistusi. Peaaegu poole ajalooliselt Mulgimaalt esitatud *testimonium paupertatis*st väljastasid vallavalitsused.

Eesti ala valdadelt laekunud avaldustest ligikaudu kolmandik on koostatud 1870. aastatel. Osaliselt oli see kindlasti seotud 1866. aasta vallareformiga, mis lahutas maarahva esmatasandi õigusemõistmise ja kohaliku omavalitsuse ning laiendas viimase pädevust. Suur hulk kohalikke probleeme ja asjaajamisi läks vallaomavalitsuse kompetentsi, mis lihtsustas formaalsuste täitmist ülikooli astumisel ja hiljemgi vajalike paberite hankimisel.

Senistel andmetel olid vaadeldavast hulgast vaesustunnistuste esitajatest ligi 150 eesti soost — enamasti pärisperemeeste, kroonutalude rentnike, köstriite, külakooliõpetajate, üksikute oskustöölise perekondadest pärit üliõpilased. Suurema osa õppemaksuvabastuse taotlejatest moodustasid pastorite, sakslastest linnakodanike, väikekaupmeeste, oskustöölise ja väikeettevõtjate ning ülikooli teenijate järeltulijad. 1890. aastatel astusid ülikooli Eesti väikelinnades kellasepa või kingsepatööga kapitali kogunud juu-

³² EAA. 402-5-1214.

did, eriti paistab siin silma Võru linn. Siinjuures tuleb arvestada asjaolu, et mõnedki juudid määratlesid end sakslastena.

Venemaal elavatele eestlastele on vaesus- ja küpsustunnistusi kirjutanud Peterburi Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Püha Anna kogudus ja Moskva Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Konsis-
toorium. Paar tõendit saabus ülikooli Samaara kubermanguvalitsusest, kus tunnistati kehvapoolseks eestlastest väljarändajate järe-
tulijate majanduslik olukord.

Vaesustunnistuse vorm ja sisu

Vaesustunnistuse päises esitati andmed õppemaksuvabastust taot-
leva üliõpilase kohta — nimi, eriala, ülikooli astumise aeg. Järg-
mistel ridadel esitles end dokumendi välja andnud institutsioon —
Eestimaa Rüütelkond, Pärnu–Viljandi kreisikohus jne või selleks
volitatud isik, olgu selleks resideeriv maanõunik või kubermangu
koolideinspektor. Vallavalitsustes välja kirjutatud tõendi maksvust
kinnitas vallavalitsuse pitsati jäljend ja vallavanema allkiri. Suhte-
liselt vähe esines mõisnike poolt kinnitatud tõendeid, kuid mitmel
korral andsid siiski toetussõnad stipendiumile kandideerimiseks või
õppemaksust vabastuse saamiseks Carl von Sievers (Viljandi von
Holsti järeltulijatele) ja Võnnu von Wrangell.³³

Eesti ja Liivimaa linnavalitsustes kinnitasid iga taotleja andmete
õigsust kaks tunnistajat (tavaliselt esinesid nad vaesustunnistusel
kõigi tiitlitega või lühimärkusega varalise seisundi kohta). Näiteks
üliõpilane Otto Ferdinand August Moritz Greiffenhageni (õppis
1889–93) *Armenattestat*'i kinnitasid 6. septembril 1889. aastal
Tallinna linnapea Thomas Wilhelm Greiffenhagen³⁴ ja Eestimaa
Kontrollpalati ametnik jurist Eduard Hunnius. Märge tunnistuse
ülaservas veenab, et dokument oli kehtiv Otto Greiffenhageni

³³ EAA. 402-5-622. L 77.

³⁴ Otto Ferdinand August Moritz Greiffenhagen (1871–1938), ajaloolane ja
arhivaar, Richard Hausmanni õpilane. 1891–97 õpireisil Saksamaal, pea-
miselt Bonnis, a-tel 1900–34 linnaarhivaar Tallinnas. Linnapea Thomas
Wilhelm Greiffenhagen (1821–90), õppis Tartus õigusteadust a-tel 1841–
42, oli valitud mitme seltsi liikmeks ja Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks.

stuumiumi lõpuni, so 10. augustini 1893.³⁵ Tunnistajaks sobis ka väärikas ja linnas teada-tuntud majaomanik (kinnisvaraomanik). Linnavalitsuste poolt väljastatud vaesustunnistusel enamesinenud aukodaniku seisus lubab arvata, et soovitavalt pidi vähemalt üks tunnistaajaist olema aukodaniku seisusest.

Järgnesid andmed isa leibkonna kohta. Tunnistusele märgiti isa ja ema nimi (sh ka ema neiu põlvenimi³⁶), vanus, vanemate elukoht tunnistuse vormistamise ajal ja seegi, kas mõlemad vanemad on elus.

Väga üldistavalt võib väita, et valdadest saadetud vaesustunnistuste alusel jääb üliõpilase isa tavaliseks vanuseks 56–67 aastat, pereemad olid vaid mõned aastad nooremad. Enamasti olid mõlemad vanemad poja ülikooliõpingute alguses elus.

Linlastest tudengivanemad olid nooremad: suurem osa jääb vahemikku 46–63. Kuid linnadest pärit üliõpilaste hulgas oli rohkesti neid, kelle ema oli poja õpingute alguseks lehestunud.

Vaesustunnistuse nõ varaloendi osa sisaldas ülevaate tuluallikatest või kinnisvarast, st linnades tavaliselt maja ja krundi olemasolu; valdades päristalu, renditalu, kroonutalu rentnik, mõisa rentnik jne. Maavalduse puhul märgiti ka kõlvikute suurus (Liivimaal taalriväärtus), lisades võimalikud ümberarvutused rubladesse, ja kinnisvaral lasuvad võlakohustused.

Näiteks üliõpilane Juhan (Johannes) Luiga (1873–1927)³⁷ vanematel oli 8000 rbl eest ostetud Valgeristi talu Tartu lähedal. Maad oli Valgeristil 43 taalri ja 71 krossi eest, väljaostumaksu protsendimääraks 6% aastas.³⁸ Vaesustunnistustel ei kohta ühtki talu, millele kuuluva maa väärtus oleks olnud 80 või rohkem taalrit. Suurtalusid sattus vaesustunnistustele harva (vt allpool väljavõte Ferdinand Akeli vaesustunnistusest). Kui omandit ei olnud, märgiti tegevusala — näiteks lossiteener Põltsamaal, vabrikuvaht, mõisavalitseja, mehaanik, vabrikutööline, tündersepp, klaasipuhuja jne.

³⁵ EAA. 402–5–1069. L 145.

³⁶ Ema neiu põlvenimi aitab uurijail tulevikus lahendada nii mõnegi seni sakslaseks peetava eesti haritlase päritolu küsimuse. Iseasi on, mis rahvusesse kuuluvaks isik ise end määratles.

³⁷ Juhan Luiga oli arst, poliitik, filosoof. Vt lähemalt: Juhan Luiga. Mäss ja meelegaigus. Koost. Hando Runnel. Tartu, 1995.

³⁸ EAA. 402–5–1295. L 150.

Linlaste tunnistustele märgiti vanemate kinnisvara väärtus, sellel lasuv võlakoormus ja laekuv tulu. Ka siin oli tegemist üsna tagasihoidlike summadega — iga-aastaseks puhastuluks oli ca 80–150 rubla. Näiteks Viljandi pastori Valentin von Holsti perekonna kapitali koguväärtus hinnati 1860. aastal 3140 rublale, sellelt laekuv tulu (5% aastas) küündis pisut üle 150 rubla. Pastorileskede kassa toetus lesele oli 100 rubla aastas. Seega sai perekond arvestada üsna tagasihoidliku püsiva sissetulekuga, mis tegelikult oli võrdne näiteks krahvinna Maria Aurora von L'Estocqi stipendiumiga liivimaalasest tudengile (200–250 rbl aastas).³⁹ Hermann von Holsti ema Maria von Holsti (neiuna Lenz) ainsaks suurkapitaliks jäid pärast täiskasvanud poegade kodunt lahkumist seitse tütart.⁴⁰

Vaimulike, literaatide, meedikute ja oskustöölise puhul osutus vaesustunnetega määramiseks oluliseks leibkonna pea aastapalk. Esitatud vaesustunnetuste järgi jäi õpetajate ja kirjutajate keskmine aastapalk 150–250 rbl piiresse, arsti oma 450–500 rbl, linnamuusiku-organisti palk oli 200–300 rbl.

Vaesustunnetustele kanti teisedki pereliikmed. Täiskasvanute puhul märgiti nende sotsiaalne staatus st kas vanem poeg pärib(s) isa talu; või on keegi pereliikmetest näiteks talupidaja, mõisarentnik, köster, külakooliõpetaja, abiellunud ja taluperenaise seisuses või hoopis kostil; lesk, lapsega tüdruk jne. Kirja said ka pere nooremad liikmed, hooldusalused vanurid ja invaliidid.

Valdades koostatud tunnistuste järgi oli laste arv taluperes 4–8, vähem oli 9–11 lapselisi peresid. Linnasakslaste pered olid suuremad (7–11 last), siin oli ka rohkem adoptiivlapsi. Juudi peredes polnud 10–15 last mingi haruldus, seda nii Eesti linnades kui Riias või Jelgavas. Jelgavas jõukaks saanud ning siis Riia linnas äri avanud juudi soost galanteriikaupmehe Martinsohni ja tema emanda abielu oli looja õnnistanud 10 järeltulijaga. Puduakaupmehele oli kindel soov koolitada perekonna pesamuna ja ainus poeg keiserlikus universiteedis tohtriks.⁴¹ Perekond hakkas varakult

³⁹ Sirje Tamul. 200 aastat õppetoetusi Tartu ülikoolis. // Tartu Ülikooli Sihtasutus aastatel 1997–2002. Tallinn, 2002. Lk 67.

⁴⁰ EAA. 402–5–561. L 39.

⁴¹ Isaak Martinsohn õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas aastatel 1892–97.

õppemaksu soodustuste osas maad kuulama. Ülikooli valitsusele läkitatud üksikasjalikus papa äritegevuse aruandes tunnistati, et perekonna päevane puhaskasu on vaid 1 rbl ja 50 kopikat. See-sugune summakene ei võimaldavat poja õpiraha kokku koguda. Ka kinnisvara pealt ei õnnestuvat midagi juurde teenida. Muidugi ei jätnud kaupmees ülistamata keiserlikust armust sündinud ülikooli ja selle professoreid.⁴² Palvekirja viseeris Riia politseimeister, kes pidas vajalikuks lisada, et tegemist on igati lugupeetud perekonnapeaga.

Vaesustunnistuse oluliseks kompondendiks oli teiste toetusvõimaluste äramärkimine — hetkel üliõpilase poolt kasutatav stipendium ja abirahad ning mis ajast seda on kasutatud, kas juba gümnaasiumiõpingute ajal või ainult ülikoolis.

Väljavõtteid vaesustunnistustest

Üks esimesi kindla küsimustiku alusel koostatud vaesustunnistusi pärineb 29. septembrist 1858. Võru raes koostati nõuetekohane vaesustunnistus endisele Tallinna gümnaasiumi õpilasele Richard Gustav Hausmannile. Selles kirjutati, et Hausmanni isa Franz August Hausmann oli olnud hõbedasepp, ema Amalie Sophie Hausmann (neiuna Kordes) on lesk. Peale Richardi oli perekonnas veel viis venda. Neist vanim, 25-aastane Emil Heinrich on majandusjuht Voroneži kubermangu [...]vabrikus, vanuselt järgmine vend Carl Maximilian tegutseb samas juveelitöökojas, 22-aastane Carl Aleksander Constantin ja 20-aastane Aleksander Wilhelm õpivad Peterburi tehnoloogainstituudis. 18-aastane Robert Hermann Nicolai õpib mehaaniku ametit Peterburis. Richard Gustav elab ema juures. Ema kasutuses polevat mingit kapitali peale väikese maatüki, samuti ei saavat ta toetust leskedekassast. Tunnistusele polnud märgitud, kas ametit pidavatel poegadel oli ema ülalpidamise kohustus.⁴³

⁴² EAA. 402-5-1295. L 168.

⁴³ EAA. 402-5-561. L 102. Richard Hausmann (1842 Võru — 1918 Tartu), baltisaksa ajaloolane, arheoloog, Tartu ülikooli ajaloo professor 1874-97.

Vaesustunnistusi sirvides jääb mulje, et oluline oli ära märkida just dokumentaalselt kinnitatud eestkoste, testamendiga jäetud lesepension, vanemate poegade kohustus ema ülal pidada, isa pensioneerumine riigi- või erapensionärina, lesele määratud seaduslik pension, leskedekassa või vaeste- ja orbudekassa toetused.

Märjamaa pastori Heinrich Robert Ploschkuse lesk võis loota küllalt kindlale sissetulekule. Eestimaa Pastorileskede Kassa maksis lesele igal aastal 80 rbl, millele lisandus Märjamaa praostkonna toetus 200 hõberubla aastas. Eestimaa konsistooriumilt 13. märtsil 1859 Tartu ülikoolile saadetud kirjas märgitakse, et Robert Arthur Ploschkuse koolitamiseks ülikoolis ei ole leasel võimalusi, kuna tema kasvatada on jäänud veel üks poeg ning kolm tütart.⁴⁴ Tunnistusest saame teada, et Arthur Ploschkus lõpetas ka gümnaasiumi keisri armust st stipendiumi varal. Õppemaksust vabastatute nimekirjadest Ploschkust leida ei õnnestunud. Sellest hoolimata lõpetas ta juuraõpingud ülikoolis kandidaadina ja tegi hilisemas elus karjääri advokaadi ning raehärrana.⁴⁵ Lisagem, et Arthur Ploschkuse isa, sünnipärane eestlane Robert Ploschkus oli Tartu üliõpilaspäevil (1812–15) eestihuviliste ning eesti keelt harrastavate tudengite seltskonna hingeks.⁴⁶

31. oktoobril 1869. aastal Pärnu–Viljandi kreisikohtu poolt väljaantud õiendil (Joonis 1) seisab kirjas Paistu riigimõisa talupidaja, 1859. aastal surnud Märt Vanakubja (Wannakubja, Wühner) kõige kallim vara, 8 järeltulijat. Vanakubja perekonna viies laps, aga teine poeg — 30-aastane Jaan oli saanud talupidamisõiguse,⁴⁷ pere vanim poeg, 33-aastane Hans oli Tarvastus köstriks.⁴⁸ Farmaatsiaüliõpilase

⁴⁴ EAA. 402–5–561. L 115–116p.

⁴⁵ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Zusammen- gestellt von Dr. G. Otto und R. Hasselblatt. Dorpat, 1891. S. 547.

⁴⁶ Erik Kross, Marek Strandberg. Üliõpilasühendustest ja üliõpilaste ühendumisest. // Ülikool. Acta Publica Universitatis Tartuensis. I aastakäik. Nr 1 (jaanuar–märts 1989). Tartu, 1989. Lk 71.

⁴⁷ EAA. 402–5–725. L 142.

⁴⁸ Martin Wühner (1845–1923) õppis Tartu ülikoolis farmaatsiat 1869–73, oli seejärel apteeker Tallinnas ja Laiusel, alates 1887. a-st apteegiomanik Muhu saarel. Martin Wühneri, Hans Wühneri (1836–1911) ja Martin Varese (1855–1915) kontaktide kohta vt lähemalt: Martin Varese

Martin Wühneri ema Ann jäi poeg Jaan Wühneri ülalpidamisele. Kõige vanema venna Hans Wühneri juures oli kostil Märt ja Ann Vanakubja noorim laps 19-aastane Anna. Kreisikohtu nimel kinnitati, et Märt Vanakubja lehel puudub võimalus maksta poja kooliraha. Vaesustunnistusena esitatud õiendis paluti Martin Wühnerile õppemaksuvabastust ning stipendiumi.⁴⁹ Martin Wühner sai vabastuse ja 1870. aastal määrati talle ka ühekordne toetus — 25 rbl.⁵⁰

Majandusraskustes võisid olla ka suurtalu peremehed. Halliste kihelkonna Kaubi karjamõisa ja Hendrikumõisa omandanud Johann Hendrik Akel (55-aastane), Uue-Pornuse/Kaubi vallavolikogu liige ning tema naine Kärt hindasid 1893. aastal üliõpilasest poja Friedrich Akeli toetuseks vallast nõutatud vaesustunnistusel oma majanduslikku jõudu järgmiselt: võlgu ollakse 5500 rbl, osamakse tasumise tähtaeg on 23. aprillil 1894, võlgu jäämise korral võivat talud minna konkursile. Koolitamist tahab ka lapsendatud poeg Julius Päss.⁵¹ Suurperemees Akel ei jätnud rõhutamata, et viimasel ajal on tema tervis viletsavõitu. Vaesustunnistus kirjutati välja Uue-Pornusel 13. jaanuaril 1893. Friedrich Karl Akelit⁵² kohtame hiljem mitmes õppemaksust vabastatute ja stipendiaatide nimekirjades. Õppemaksuvabastus kehtiski ühele isikule enamasti kogu studiumi vältel.

mälestused. Publitseerinud koos kommentaaridega Vello Paatsi. // *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*. 3 (24). 2004. Lk 107, 108.

⁴⁹ EAA. 402-5-725. L 142.

⁵⁰ EAA. 402-5-783. L 44.

⁵¹ EAA. 402-5-1295. L 227.

⁵² Friedrich Karl Akel (1871–1941), lõpetanud Tartu Kubermangugümnaasiumi, Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane 1892–97, arst ja poliitik, III Riigikogu, Rahvuskogu ja Riiginõukogu liige, riigivanem 1924, välisminister 1923–24, 1926–27, 1936–39), saadik Helsingis 1922–23, Stockholmis ja Kopenhaagenis 1928–34, Berliinis ja Haagis 1934–36, vangistati 17. oktoobril 1940 ja mõrvati Tallinnas. Andmed pärinevad: Eduard Laamani päevikus nimetatud isikud. Koost. Jaan Isotamm. // *Akadeemia*. 2004. 7. Tartu, 2004. Lk 1641.

142

Der hiesigen Einparthigen Bernerischen Societät ist, auf
gehoffentlich beständiger Beförderung dem Harmonien Hüt-
er in Martin Wühner's Familie

bestimmte:

daß die Eltern des Harmonien Hüt Wühner's
genannt Martin Wühner, der zur Berner Gemein-
de gehört. Obgleich widerrath verzeuget, freilich die
seine Gesinnung ist, Karl Wühner's Sohn. Wühner
im Jahr 1859 geboren und dessen Vater im Jahr 1817
alt noch am Leben ist und von dem Sohn kein
Nachricht, jedoch weder besagtes, noch andere
Lieber Harmonien's bezeugt, und sonst keine andere
Quellen der Naturfalsch, als Capitalien, Pensionen
etc. hat, daß hiesiger

1860
1861

1. Kadori Wühner 39 Jahre alt, evangelische Sohn
2. Harri . . . 37 Harri
3. Reel . . . 35 Harri
4. Hans . . . 33 gegenwärtig Zister in Bern
5. Saan . . . 30 Gesinnung
6. Eva . . . 27 evangelische Tochter
7. Sara . . . 19 Tochter des Bräutigams

Gefährter der gen. Martin Wühner's sind, daß endlich
in Zusammenhang irgend einer Berner Gemein-
de, oder dergleichen, noch dessen Gefährter in der Lage
sich befinden, sondern der Gefährter für den
Sohn und Bruder zu dessen Ausbildung und Naturfalsch,
fornieren bezeugen zu können, dergleichen müssen
gänzlich mittelbar sind daher nur auf die Hoffen
fürer collegia sein und stipendii anganzieren

gegeben im Societätsrathe zu Fellen, den 31. October 1861

Zur Harmonien und von Berner

hiesigen Einparthigen Berner Fellen'schen Societät

der Societät, anganzieren

Leutnant Luber.

Vaesustunnistuse eeliseid on kasutanud mitmed aadlikudki, näiteks Gregor von Sievers, Uso von Berg või siis Viljandi suurest aadliperekonnast pärit von Holstid. Nende perekondade ainelist olukorda võib kokku võtta üsna lühidalt — ema jäi suure perega üksi, perekonnalegaadiga määratud toitjakaotuspensionist piisas üksnes hädavajalikuks elamisrahaks, aga ei jätkunud ülikooli tarbeks. Mõistagi aitasid sellistel juhtudel üliõpilase hädast välja erastipendiumid ja kasvõi ajutine õppemaksuvabastus.

Nii jäi ka Kuressaare endise linnapea titulaarnõunik Robert Wilhelm Gruberti (1816–59)⁵³ lese Maria Gruberti koolitada seitse poega. Kõigist poegadest said ettevõtlikud mehed. Vanim John tegutses Peterburis ettevõtjana, pere teine poeg Heinrich Alfred oli läinud 1874. aasta algul misjonäriks Indiasse. Proua Gruberti kaks järgmist poega õppisid kõrgkoolis — Roderich (1855–87) Tartu ülikoolis, teine Peterburi Mäeakadeemias. Kaks keskmist poega töötasid, üks kindlustusametnikuna, teine tõlgina. Kõige noorem poeg õppis Kuressaare gümnaasiumis. Vaesustunnistus pidi tõendama, et hetkel puudub emal võimalus maksta korraga kahe poja õppemaksu.⁵⁴

Teinegi näide annab tunnistust uue põlvkonna ettevõtlikkusest. Maximilian (Max) Põdderile Pärnu-Viljandi kreisikohtu poolt väljastatud tunnistusel märgitakse, et tema 67-aastane isa Jaan Põdder (ema Margaretha oli 61-aastane) on praegu Võisikul vabrikuvaht (Rõika peeglivabrikus) ja saab palka 10 rbl kuus. Perekonnas on veel kolm poega. Neist 38-aastane Carl Adolph peab raamatupidaja ametit Moskvas, 37-aastane August on kütja Nikolajevi tehastes, Johan (35) elab samuti Moskvas ja on seal mehaanikuks. Tütred Maria (32) ja Louise (29) on Tartus äriteenijad. Max Moritz (21) õpib hetkel (see oli 1873. aastal — *S.T.*) Tartu ülikoolis usuteadust.⁵⁵ Moritz Maximilian Põdderi (1852–1905) isa oli varem olnud Rõika peeglivabriku kooliõpetaja, 1873. aastaks oli isa pensioneerunud ja pidas vabrikuvahi ametit. Max Põdder õppis ülikoolis aastatel 1867–74, algul usuteadust, seejärel arstiteadust, kuulates ka kirjanduse

⁵³ Robert Wilhelm Grubert (1816–59) oli tegev ka linnasündiku, notari ja ärimehena.

⁵⁴ EAA. 402-5-64. L 18.

⁵⁵ EAA. 402-5-764. L 45.

ning loodusteaduste loenguid. Hiljem tegutses ta kooliõpetaja, ajakirjaniku (Postimehes, Sakalas jm) ja tõlkijana (Lev Tolstoi romaani *Sõda ja rahu* tõlge eesti keelde 1898). Tema kirjanduslikest katsetustest peavad kirjandusteadlased õnnestunumaks olukirjelduslikus laadis jutustust *Bob Ellerhein*, kus peategelase prototüübiks olnud Tartu üliõpilane oligi sunnitud ainelise puuduse tõttu oma õpingud pooleli jätma.⁵⁶

Tartu ülikoolile aastatel 1860–1900 laekunud vaesustunnistuste alusel võib vaesuse nõiarangi sattumise peapõhjuseks lugeda perekonnal lasuvat võlakohustust. Öeldut kinnitab Viljandi politseiavalitsuse tõend Tartu üliõpilase Johan Vilipi vanemate majandusliku olukorra kohta, mis lõpeb järgmiste otsekoheste sõnadega: *“nad mõlemad (ema oli 61 ja isa 63 aastat vana) on nii vaesed, et puudub võimalus kasvatada poega oma vahendite arvel.... kuigi üliõpilane Vilipi vanematel on talu, on see koormatud suurte võlgadega...”*⁵⁷

Tagasihoidlikud sissetulekud küllalt suurte perede ülalpidamiseks ei võimaldanud hariduskulude osatähtsust kuigivõrd suurendada. Ülikoolilinna läinud pereliikmele anti kodunt kaasa üpris raske ülesanne — õppida ja igapäevaeluga toime tulla. Seegi peatükk meie üliõpilaskonna ajaloo on tõsisemalt läbi uurimata.

Kokkuvõtteks

Vaesustunnistused peegeldavad 10–15%, sajandivahetusel ligi 30% Tartu üliõpilaste vanemate ja osalt ka teiste pereliikmete majanduslikke olusid ja sotsiaalset positsiooni. Vaesustunnistused tulevad usaldusväärse allikana kõne alla Eesti elulugude koostamisel. Meie hariduseliidi kujunemise käsitluste juurde kuulub üldsõnaline viide raskele majanduslikule olukorrale. Tartu ülikoolile laekunud vaesustunnistused loovad aga küllalt realistliku pildi meie esimese-teise põlvkonna haritlaste tegelikust sotsiaalmajanduslikust taustast.

⁵⁶ Eesti Biograafiline Leksikon. Akadeemilise Ajaloo Seltsi Toimetised II. Toim. prof. A. R. Cederberg. Tartu, 1926–29. Lk 387; Eesti Kirjanduse Leksikon. Toim. O. Kruus. Tallinn, 1995. Lk 427.

⁵⁷ EAA. 402-5-1214. L 160.

Lisa 1. Eesti alalt Tartu ülikoolile esitatud vaesustunnistuste arv.⁵⁸

	1860–1870	1871–1881	1882–1892	1893–1900	Kokku
Haapsalu	1	1	1	1	4
Kuressaare	5	7	6	16	34
Narva	1	1	1	2	5
Paide	1	2	1	1	5
Pärnu	7	9	12	12	40
Rakvere	0	0	0	1	1
Tallinn	23	25	12	9	69
Tartu	23	28	29	50	130
Valga	1	1	1	1	4
Viljandi	5	7	8	23	43
Võru	4	1	5	6	16
Kokku	71	82	76	122	351

Vaesustunnistusi väljastasid:

Eestimaa Rüütelkond

Tartu maakohus, kihelkonnakohus

Tartu-Võru, Pärnu-Viljandi, Võnnu-Valga kreisikohtud;

Haapsalu, Kuressaare, Narva, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu,

Viljandi, Võru: magistraat /linna valitsus, linnapea, politseivalitsus

Eestimaa Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Konsistoorium

Moskva Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Konsistoorium

Peterburi ELK Püha Anna kogudus,

EELK praostkonnad ja kogudused

Vallavalitsused (45): Abja, Adavere, Alatskivi (2), Hellenurme, Iluka

(2), Jõelähtme, Kanepi, Karuse, Kaubi (2), Kodavere, Koiküla, Koo-

raste, Kärstna, Laeva, Maasi, Orissaare, Pagari, Pahuvere, Paistu (4),

Peetrimõisa, Puhja, Pärsti, Rannu, Rõuge, Tarvastu, Tori, Tuhalaane,

Tänassilma, Uniküla, Uuemõisa, Uue-Võidu (2), Vana- Põltsamaa,

Vanamõisa (2), Viljandi, Voltveti, Võisiku;

Mõis/ kirikumõis (8): Halliste (kroonumõis), Karlova, Luua, Pagari,

Paide (krm), Põlva (krm), Sindi, Viljandi.

⁵⁸ Tabel on koostatud EAA. 402–5–561, 622, 725, 764, 783, 934, 1036, 1069, 1083, 1084, 1194, 1214, 1295 ja 402–9–364 alusel.

FARMAATSIAÜLIÕPILASED TARTU ÜLIKOOLIS 1802–1889¹

Tiina Samm, Virge Seemen, Hain Tankler, Ain Raal

Käesoleva uurimistöö esmaseks eesmärgiks oli koostada nimekiri Tartus õppinud farmaatsiaüliõpilastest. See tugineb *Album Academicum 1802–1889* ja Eesti Ajalooarhiivis paiknevatel Tartu ülikooli matrikliraamatutel. Töö lõpptulemusena valmis Tartus õppinud farmatseutide (apteekrite) biograafiline leksikon, mis sisaldab andmeid nende Tartu õpingute ja hilisema tegevuse kohta. Leksikoni maht on üle 200 lehekülje ja see sisaldab andmeid 1653 isiku kohta. *Album Academicum*ist pärit baasandmeid on täiendatud mitmete käsikirjaliste ja trükitud allikate põhjal.²

1803. aasta põhikirjaga loodi Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna koosseisus keemia ja farmaatsia professor. 1843. aastast sai farmaatsia ülikoolis iseseisva professuuri arstiteaduskonna koosseisus. Seda eriala õpetati nii farmaatsiaüliõpilastele kui ka tulevastele arstidele.

Esimesed keemia- ja farmaatsiaprofessorid Philipp Edmund Gottlob Arzt ja Alexander Nicolaus Scherer tegutsesid Tartus lühikest aega. Läti rahvusest David Hieronymus Grindel oli põhihuvideelt farmatseut ja viljakas autor sel alal, professorina töötas ta Tartus 1804–14. Järgmised professorid — Ferdinand Giese (Tartus

¹ Käesolev artikkel tugineb Tartu Ülikooli Farmaatsia Instituudi üliõpilaste 2004. a lõputöödel, mille autoriteks on Tiina Samm (Farmaatsiaüliõpilased Tartu ülikoolis aastatel 1864–1889) ja Virge Seemen (Farmaatsiaüliõpilased Tartu ülikoolis aastatel 1802–1864), juhendajateks Hain Tankler ja Ain Raal.

² Erik Amburgeri andmebaas (loodud Münchenis, Ida-Euroopa Instituudis) ja Heino Gustavsoni andmebaas; G. Šaurums. Terbatas Universitate 1632–1932. Riga, 1932; E. Seuberlich. Livlands und Estlands älteste Apotheken. Riga, 1912; W. H. Hein, H. D. Schwarz (koost). Deutsche Apotheker-Biographie. Stuttgart, 1975, 1978, 1986 jt.

1814–20) ja Gottfried Osann (Tartus 1823–28) andsid oma panuse farmaatsiasse peamiselt õpetamise kaudu. Friedemann Goebel tegutses 1828–43 keemia- ja farmaatsiaprofessorina ning uue struktuuri kohaselt 1843–51 keemiaprofessorina. Tal oli suuri teeneid farmaatsiainstituudi rajamisel 1843. a-l. See oli esimene sedalaadi asutus Venemaal ja üks esimesi Euroopas. Instituut valmistas ette spetsialiste kogu Venemaa jaoks. Iseseisva farmaatsiaprofessuuri esimeseks täitjaks sai Eduard Siller (prof 1843–50). Lühikest aega, 1846–52, õpetas farmaatsiat Carl Schmidt, kauaegne Tartu ülikooli keemiaprofessor. Ka tema järglane farmaatsiaprofessori kohal, Carl Claus (prof 1852–64) saavutas tuntuse rohkem keemikuna. Eriti kõrgele tasemele tõusis farmaatsia Tartu ülikoolis Johann Georg Noël Dragendorffi aegadel, kes töötas Tartu ülikooli farmaatsiaprofessorina tervelt 30 aastat (1864–94). Viimasena õpetas tsaariaegses ülikoolis farmaatsiat professor Ivan Kondakov (1895–1918). Professorite kõrval tegutsesid farmaatsiainstituudi õppejõududena õpetatud apteekrid (a-st 1856) ja eradotsendid (a-st 1866). Õppetöös osalesid ka laborandid.

Farmaatsiatudengite tee ülikooli kulges teistega võrreldes erandlikult — läbi praktilise erialase tegevuse apteekides. Ülikool pidi lisa andma peamiselt teoreetiliste teadmiste osas. Eriala omandamine käis 19. sajandil reeglina järgmist rada pidi: omandanud nelja–viie aasta vältel üldhariduse, asusid tulevased spetsialistid vähemalt kolmeks aastaks tööle apteekidesse, millele järgnes kolmesemestiline tsükkel ülikoolis. Tartu ülikooli Jurjevi ajajärgul lisandus veel üks semester. Kursus lõpetati reeglina proviisorieksamiga, mis sooritati arstiteaduskonna juures. Hiljem võis lõpetanu teatud aja möödudes kaitsta magistrikraadi, mis oli farmatseutide jaoks pikka aega kõrgeim teaduslik kraad.³

Mitmete nimetatud professorite, eriti F. Goebeli viljaka töö tulemusena oli farmatsiaalane õppetöö Tartu ülikoolis kindlale alusele rajatud ja õpetamiseks loodud korralik baas. 1843. aastal, pärast farmaatsia iseseisvumist, hakati sisustama farmaatsiainstituuti G. Köhleri majas Suurturul, kuhu hiljem asus Kivisilla

³ H. Tankler, T. Hinrikus, A. Raal. Georg Dragendorff und seine Schüler — Magisterarbeiten von Pharmazeuten zwischen 1864 und 1894 an der Universität Tartu/Dorpat. // *Die Pharmazie*. Bd. 57 (2002). S. 765.

apteek. Aastast 1866 on säilinud prof Dragendorffi kiri ülikooli nõukogule, millest selgub kavatsus ehitada instituudile omaette hoone. Rahapuudusel jäi plaan teoks tegemata. 1870. a-l saadi farmaatsiainstituudi kasutusse nn Vana ülikoolimaja (praegune Raekoja plats 6), kuna Tartu õpperingkonna administratsioon kolis ümber Riiga. Instituut võttis seal enda alla kaheksa tuba. Raekoja platsi ja Rüütli tänava nurgal asus farmaatsiainstituut 1939. aastani. 1884. a-l toimusid instituudi ruumides suured ümberehitused. Õppurid ja uurijad said juurde suure labori, sisse seati täppiskaalude ruum, laiendati auditooriumi, suurendati tunduvalt töövahendite, keemiliste ainete ja droogide hulka. Instituudil oli 1884. a kataloogi järgi 3882 nimetust (5646 säilikut) drooge ja preparaate, sh 800 mikroskoobi- ja 4461 keemilist preparaati.⁴

Kuni 1819. aastani piirdus farmaatsia õpetamine peamiselt loengutega, edaspidi hakkas kasvama ka praktiliste tööde osakaal. Üliõpilastele loeti farmaatsiat, farmatseutilist füsioloogiat, farmatseutilist botaanikat, keemiat (kolmel semestril), füüsikat ja botaanikat (kahel semestril), looduslugu (ühel semestril), loogikat (ühel semestril), ladina ja vene keelt (kolmel semestril), kaubandust (viimasel semestril). Analüütilist keemiat hakati lugema 1842. aastal. Soovitavate ainetena oli võimalik kuulata farmaatsia ajalugu, osaleda botaanikaalastel ekskursioonidel.⁵

Dragendorffi perioodil oli farmaatsia eriala õppeplaan järgmine (kuni 1885. aastani):

I semester: farmatseutiline propedeutika, farmatseutilise keemia I osa, anorgaaniline keemia, füüsika I osa, üldine botaanika, praktilised harjutused farmaatsiainstituudis (kvalitatiivne analüüs);

II semester: farmatseutilise keemia II osa, orgaaniline keemia, füüsika II osa, farmatseutiline botaanika, praktilised harjutused

⁴ G. Dragendorff. Bericht über die Tätigkeit im Pharmaceutischen Institute der kaiserlichen Universität Dorpat in der Zeit vom 1. Januar 1865 bis 31. Dezember 1884. // Pharmaceutische Zeitschrift für Russland. 1888. Nr. 6. S. 81–91, Nr. 7, S. 97–115; H. Tankler, T. Hinrikus. Farmaatsia õpetamine Tartu ülikoolis XIX sajandil ja XX sajandi algul. // Eesti Rohuteadlane. 1993. 1. Lk 5–6.

⁵ H. Martinson, A. Pärna. Farmatseutide ettevalmistamisest Tartu ülikoolis enne 1917. aastat. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. III. 1975. Lk 158.

farmaatsiaainstituudis (kvantitatiivne analüüs, kohtukeemilised uuri-
mised);

III semester: farmatseutilise keemia III osa, analüütiline keemia, farmakognoosia, zooloogia, esmaabitoimingud õnnetusjuhtumite korral, praktilised harjutused keemialaboratooriumis.

Farmakoloogiaprofessori Rudolphi Koberti hinnangul oli õppe-
plaan Tartu ülikoolis väga ratsionaalselt koostatud, sellist ei leidu-
nud üheski teises saksa ega vene ülikoolis.⁶

Magistriväitekirju hakati Tartu ülikoolis farmaatsia alal kaitsma
1848. aastast. Kõige esimesena kaitses Tartus magistritöö Julius
Werner Klewer (ka Klever) teemal “Der Phosphor und seine Ver-
bindungen”, ta oli sel alal üks esimesi dissertante Venemaal.⁷
Hiljem töötas Klewer Tartu Veterinaariainstituudis, viimased
teated leiab tema tegevusest Tsarskoje Selos.⁸

Eriti rohkesti kirjutati väitekirju G. Dragendorffi käe all — aas-
tatel 1864–94 valmis 88 meditsiinidoktori ja 80 farmaatsiamagistri
tööd. Valdav enamik dissertante pühendas oma tähelepanu farma-
kognostilistele teemadele. Rohkem kui kolmandik töödest käsitles
alkaloide, vähesel määral analüüsiti antratseenderivaate, tanniine,
glükosiide, sahhariide ja happeid. Farmatseutilise keemia vald-
konda kuuluvates uurimustes vaadeldi mõnede ainete sünteesimise
ja saamise võimalusi. Kohtukeemia, toiduainete ja keskkonnakee-
mia alaste tööde arv oli väike.⁹ Farmaatsiaüliõpilased võisid kirju-
tada oma erialal töid ka varem välja kuulutatud teemadel, mida
auhinnati, Dragendorffi õpilased võitsid auhinnatöödega 23 kuld-
ja 2 hõbemedalit.¹⁰

⁶ V. Kalnin, M. Otter. Georg Dragendorff (1836–1898). / Eesti arstiteaduse
ajaloost. Koost. V. Kalnin. Tartu, 1996. Lk 101.

⁷ I. Tkeschelaschwili. Materialy dlja istorii farmacii v Rossii. Bio-
grafitscheskij slovar' farmacevtov, polutschivschich stepen' magistra
farmacii... Moskva, 1901, s. 40.

⁸ Eesti Põllumajandusülikooli Loomaarstiteaduskond 1848–1998. Koost.
E. Ernits. Tartu, 1998. Lk 203.

⁹ A. Raal, T. Hinrikus, H. Tankler. Prof. G. Dragendorffi poolt Tartu Üli-
koolis juhendatud magistritööd (1864–1894). // Eesti Rohuteadlane. 2002.
2. Lk 19–25.

¹⁰ B. Luik. Farmaatsia kateeder. / TRÜ Arstiteaduskond aastail 1802–1975.
Tartu, 1976. Lk 25–28.

Oli võimalik taotleda nii riiklikke kui mõningaid erastipendiume, eriti 1860. aastate teisest poolest, mil hoogustus Tartu ülikooli tegevuse eraviisiline rahaline toetamine. Spetsiaalselt farmatseutidele olid mõeldud Carl Clausi stipendium (asutatud 1865), Ferdinand Jordani stipendium (1882), Stepan Kreslavski stipendium (1883, kahele üliõpilasele korraga) ja Karl Daniel Mülleri stipendium (1886).¹¹ Neil oli võimalus kandideerida ka mõnede üleülikoolilistele stipendiumidele.

1870.–80. aastatel õppis Tartus farmaatsiat igal aastal umbes kümme eestlast, mis moodustas Eesti Postimehe andmetel näiteks 1881. a-l 14% kõigist eesti üliõpilastest.¹² Ilmselt esimesteks eestlastest farmaatsiaüliõpilasteks Tartus olid Carl Walther Rakvere lähedalt Kloodilt ja Gustav Bastich (Bastig) Paide lähedalt Lasinurmest, kes õppisid Tartu ülikoolis vastavalt aastatel 1844–45 ja 1846–47. Carl Walther (1819–1857) töötas pärast ülikooli lõpetamist ühes mäedepartemangu apteegis ja ajutises sõjaväehaigla apteegis. Meile teadaolevalt järgmised eesti soost famaatsiaüliõpilased olid Alexander Linde (immatrikuleeriti ülikooli 1863) ja Adam Ivask (1864).

Eesti Üliõpilaste Selts, mis tegutses alates 1870. aastast, haaras ka farmaatsiaüliõpilasi — seltsi koosseisu kuulusid Martin Wühner (üks neljast seltsi asutajaliikmest),¹³ Julius Reika, Paul Nass ja Johannes Sarapik, võib-olla mõni teinegi.¹⁴ G. Dragendorffi eestvõttel rajati 1872. aastal Tartu Farmaatsiaüliõpilaste Ühing (*Verein der studierender Pharmazeuten*).¹⁵ Farmatseute kuulus ka teiste üliõpilasühenduste ridadesse. Läti rahvusest farmaatsiaüliõpilased koondusid hiljem korporatsiooni *Lettgallia* ümber

¹¹ H. Tankler, T. Hinrikus. Farmaatsia õpetamine Tartu ülikoolis XIX sajandil ja XX sajandi algul. // Eesti Rohuteadlane. 1993. 1. Lk 7.

¹² T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997. Lk 51.

¹³ A. Grönberg. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu II. Montreal, 1985. Lk 83.

¹⁴ Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905. Biograafilisi andmeid. I. s. a. Lk 49, 58, 62.

¹⁵ O. Brasche, M. Birkenwald. Geschichte und Mitglieder des Vereins studierender Pharmaceuten zu Jurjew (Dorpat). St. Petersburg, 1897.

(asutatud 1899), poolakatel kujunesid oma organisatsioonid *Znicz* (1897) ja *Lechicja* (eelmise järglane, asutatud 1907).¹⁶

Tartu ülikooli farmaatsiaüliõpilased aastatel 1802–1863

Periood algab ülikooli taasavamisest ja lõpeb teeneka farmaatsia-professori Dragendorffi tööleasumisega Tartusse. Neil aastatel asus Tartu ülikoolis farmaatsiat õppima 744 isikut. Kuni 1813. aastani immatrikuleeriti sellele erialale vaid üksikuid tudengeid, järgneva veerandsaja aasta jooksul kasvas nende arv keskmiselt kümneni igal aastal. Järsult suurenes õppurite arv 1843. aastast seoses farmaatsiainstituudi rajamisega, kõikides sealtpeale 30 ümber aastas.

Esimeseks Tartu ülikooli farmaatsiatudengiks oli Georg Wilhelm Grassmann (1782–1840), kes tõenäoliselt sündis Võrus,¹⁷ teistel andmetel Tartus.¹⁸ Tartu ülikooli astus ta farmaatsiat õppima 1807. aastal ja lõpetas 1808. Töötanud on Grassmann mitmel pool Venemaal (Riia, Peterburi, Tveri kubermang), teda teati Peterburi Farmaatsiaseltsi kaasasutajana ja mitmete farmakognoosia alaste artiklite autorina.¹⁹

Farmaatsiat tudeeriti neil aegadel tavaliselt üks-kaks aastat, vahel kauemgi. Kõige pikaajalisemaks üliõpilaseks oli Carl Ercke, kes immatrikuleeriti Tartu ülikooli 1821. aastal. Vahepeal haigestunud, lõpetas ta ülikooli alles 1836. aastal.

Enamasti asuti farmaatsiat õppima peale kahekümnenda elu-aasta täitumist, keskmiseks vanuseks kujunes 24 aastat. Hilise alustamise põhjuseks oli kindlasti see, et enne ülikooliõpingute algust tuli töötada õpilasena apteegis. Noorimad seitse võeti ülikooli 17-aastasena, kõige eakamatel oli möödas 37. sünnipäev. Kõige sagedamini astuti ülikooli 25 aastaselt (kokku 196 isikut).

¹⁶ J. Brzezińska. Poola farmatseutide akadeemilised ühendused Tartus 1837–1915. // *Ajalooline Ajakiri*. 2002. 1/2. Lk 284–288.

¹⁷ EAA. 402-7-6. Lk 72 (matr. nr. 308).

¹⁸ *Deutsche Apotheker-Biographie*. S. 222.

¹⁹ Samas.

Farmaatsiaõppurite seas olid ülekaalus linnakodanike järeltulijad (213 juhtu), palju oli kaupmeeste lapsi.²⁰ Apteekrite järeltulijaid astus vaadeldaval perioodil Tartu ülikooli 51, tunduvalt vähem kui järgmisel meie poolt käsitletaval ajajärgul, sest apteekke oli 19. sajandi esimesel poolel veel suhteliselt vähe. Mõnikord oli apteeki tööleasumine perekondlik traditsioon, näiteks Carl August Weinbergeri isa oli apteeker ja ema Tallinnas sündinud Burchard — kuulsa apteekrite suguvõsa esindaja. Palju õppis ülikoolis ka arstide, erinevate alade käsitöölise, vaimulike ning mõisateenistujate järeltulijaid. Talupoegade lapsi leiab immatrikuleeritud üliõpilaste hulgas kuus, kellest osad olid eestlased. Kokku kuulusid tudengite isad 83 erineva eluala esindajate hulka. Tihti ei õnnestunud nende ametit selgitada, sest matrikliraamatust leiab seisusliku kuuluvuse (aadlik, linnakodanik, maksualusest seisusest jne) või teenistusastme (kolleegiuminõunik, titulaarnõunik jne). Üldse puudusid andmed seitsme tudengi vanemate tegevusala kohta, võimalik, et tegemist oli orbudega. Tihti asusid ühe pere lapsed sama ala õppima. Vendadest farmaatsiatudengeid kohtab 27 korral, neist viiel juhul oli ka isa sama ametit pidanud.

Enamasti tuldi Tartusse õppima Balti kubermangudest — Liivimaalt, Kuramaalt ja Eestimaalt. Liivimaalt pärit isikud moodustasid peaaegu poole (43%) tudengitest, oli see ju kolmest kõige suurem ja rahvarikkam. Tänapäeva Eesti aladelt oli pärit ligikaudu 36% tudengitest. Teistest Venemaa kubermangudest tuli Tartusse haridust omandama 11% farmaatsiatudengitest. Tartusse tulid õppima ka mõned Soomest, Rootsist ja Taanist pärit tudengid.

Mõnedel juhtudel muutsid tudengid õpitavat eriala — nad kaspettusid farmaatsias või tundus uus eriala neile perspektiivikam. Erialavahetajaid oli vaadeldaval perioodil suhteliselt palju — 72, mis moodustas 9% kõikidest farmaatsiatudengitest. Enamasti otsustati meditsiini kasuks (86%), kuid erialavahetajate hulgas võis kohata ka hilisemaid majanduse, õigusteaduse, keemia ja teoloogia üliõpilasi ja mõni neist jõudis ka meditsiini- või filosoofiadoktori kraadini.

Aastatel 1812–50 Tartu ülikoolist proviisori kutse saanud tudengite arv oli umbes võrdne samal perioodil Moskva ülikooli

²⁰ Andmed isa tegevuse kohta tuginevad EAAs asuvate matrikliraamatute andmetele. EAA. 402-7-6, 70, 99, 133, 167; EAA. 402-12-60.

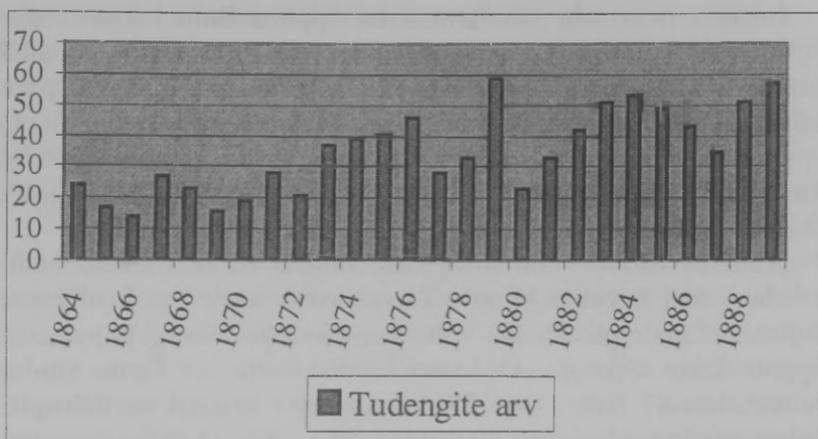
lõpetanud proviisorite hulgaga, ehkki üliõpilaste arv oli seal palju suurem, mis näitab Tartu ülikooli tähtsust farmaatsia-alase kaadri ettevalmistamisel — 744 tudengist lõpetas õpingud Tartus proviisorina 87% alustanutest.

Kõigest 744-st Tartus õppinud tudengist arendas oma tegevust apteeginduses 556, asudes sagedamini tööle suuremate linnade — Peterburi, Riia, Tartu ja Tallinna apteekidesse. Paljud algul farmaatsiat õppinud ja hiljem arsti kvalifikatsiooni omandanud noored asusid tööle sõjaväehaiglatesse. Mitmed Tartu farmaatsia-tudengid tegutsesid õpingute lõpetamise järel ametnikena.

Tartu ülikoolis farmaatsiaeriala lõpetanute seas oli isikuid, kellele hiljem langes osaks au olla linnapea (5) või raehärra (4). Linnu juhtisid endised üliõpilased Pärnus ja Viljandis, Lätimaal Valmieras ja Leedus Telšiais, raehärradena kuulusid farmatseudid Tallinna, Pärnu ja Narva linnavalitsustesse. Tartu ülikooli kasvan-dikke võis kohata tegutsemas väga erinevates piirkondades — Eestimaal, Liivimaal, Kuramaal, teisteski Venemaa piirkondades, harva ka välismaal (isegi USA-s ja Itaalias). Kümme tudengit surid õpingute ajal. Andmeid edasise tegevuse kohta ei õnnestunud selgitada sellest perioodist 48 korral.

Tartu ülikooli farmaatsiaüliõpilased aastatel 1864–89

Sel ajavahemikul õppis Tartu ülikoolis farmaatsiat 909 isikut, keskmiselt alustas igal aastal õpinguid 35 noort. Alates 1870. aastast hakkas tudengite arv kasvama, mille põhjuseks võib kindlasti pidada professor G. Dragendorffi saabumist Saksamaalt Tartusse ja Peterburi Meditsiinilis-Kirurgilise Akadeemia farmaatsiaosakonna sulgemist 1880. aastal (vt: joonis 1). Ka apteekide arv oli Venemaal ja Baltikumis kasvanud, mis kutsus esile suurema vajaduse spetsialistide järele. 1880. a-tel alustas Tartus farmaatsiaõpinguid igal aastal keskmiselt rohkem kui 40 noort, kõige rohkem — 59 — oli sisseastujaid 1879. aastal. Lõpetajate arv oli igal aastal väiksem kui sisseastujate oma, põhjuseks noorukite varajane surm, õpingute katkestamine raske majandusliku olukorra tõttu vm.

Joonis 1. Farmaatsiatudengite immatrikuleerimine aastatel 1864–89

Farmaatsiaüliõpilaste keskmine vanus ülikooli astumisel oli endiselt 24 aastat. Kõige vanem tudeng alustas 47-aastaselt, olles enne seda töötanud apteegis juba 32 aastat. Kõige nooremalt alustas oma ülikooliteed 15-aastane poiss, mis on erandlik, sest nooremaid kui 17-aastaseid Vene seaduste kohaselt ülikooli vastu võtta ei lubatud.²¹

Kindlalt olid farmaatsiaõppurite seas ülekaalus linnakodanike lapsed, nende arv võis olla 250 ümber. Ligi sajal juhul jätkasid pojad isa ametit apteegis. Suhteliselt sageli astusid ülikooli arstide, õpetajate, vaimulike, riigiametnike, kohtunike, kaupmeeste, käsitöölise, põllumeeste, mõisavalitsejate, isegi mõisaomanike lapsed. Lihtrahva esindajaile, sh eestlastele ja lätlastele, oli ülikooli pääsemine endiselt keeruline, ühest küljest ei võimaldanud seda kehtiv koolisüsteem, mis takistas neile parema hariduse andmist, teisest küljest puudus harjumus ja ka rahaliselt polnud õppimine ülikoolis kerge. Kokku leiab selle perioodi farmaatsiaüliõpilaste vanemana umbes viiekümne erineva ameti või eluala esindajaid. Lähemalt ei selgunud andmed 13 tudengi isa kohta.

²¹ Sbornik rasporjzhenii po ministerstvu narodnogo prosveschenija. Tom 1. S-Peterburg, 1866. St. 763-764.

Enamus noormehi tuli farmaatsiat õppima Balti kubermangudest (Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt), kokku 730. Praeguselt Eesti alalt saabus üle kolmandiku õppijatest (35%), enamus neist oli pärit Lõuna-Eestist. Väljastpoolt Balti kubermange oli kõige rohkem õppima saabujaid Peterburi kubermangust (3%). Välismaalt tulid Tartusse farmaatsiat kuulama üksikud noored Soomest, Saksamaalt ja Böömimaalt.

Aastatel 1864–89 oli üliõpilaste hulgas kõige rohkem baltisakslasi, sest õppetöö toimus Tartus saksa keeles ja koolitee ei kujunenud neile pikaks. Ka Venemaa-sakslaste seas oli populaarne õppida Tartu ülikoolis. Õnnestus kindlaks teha, et Tartus kuulus rohuteadust 47 lätlast (ligi 5% koguarvust), eestlasi oli tudengite hulgas meile teadaolevalt 30 (umbes 3%), juute 11 (1%), soomlasi 7 (ligi 1%), esindatud olid venelased, armeenlased, poolakad ja mõned teised väiksemad rahvused.

Proviisorina lõpetas 909-st farmaatsiatudengist õpingud 657, mis moodustab koguarvust 72%. Arv võib olla suurem, sest eksameid võidi sooritada ka mõnes teises ülikoolis — meie teada tegi 11 endist Tartu tudengit edukalt proviisorieksamid Kiievi, Moskva, Riia või Kaasani ülikoolis.

Magistrikraadi omandasid 8% lõpetanutest, kellest Tartus kaitseisid väitekirja 68 isikut ning viis Peterburi Meditsiinilis-Kirurgilises Akadeemias. Kaks endist farmaatsiaüliõpilast, Oskar Zinoffsky ja Alexander Treitenfeldt jätkasid õpinguid Tartu ülikooli arstiteaduskonnas ja kaitseisid samas meditsiinidoktori kraadi, vastavalt 1884. ja 1888. a-l. Zinoffsky oli end Tartus väidelnud 1872. a-l. ka farmaatsiamagistriks.

Tavaliselt asuti tööle Baltikumi piirkonda, Venemaale või Soome, üksikutel juhtudel kandis elu kasvandikke kaugemalegi (Itaalia, Šveits, isegi Lääne-India). Edasise tegevuse osas puuduvad täielikult andmed 239 tudengi kohta, osade puhul on teada ainult hilisem elukoht. Paljude noorte meeste elu katkes varases eas. Kõigist sisseastunutest töötas leitud andmete põhjal apteeginduses 627 ehk 69%. Arv on tegelikult kindlasti suurem, tõenäoliselt kõige rohkem nende osas, kes läksid tööle Venemaa kaugematesse piirkondadesse või välismaale. Meid huvitanud isikud võisid olla apteekide omanikud (116) või rentnikud (26), juhatada neid (200)

või töötada muudel kohtadel (retseptaar vm). E. Seuberlich²² kogutud andmetest selgus, et pärast apteekrist isa surma võis apteegipidamine üle minna ema kätte, kes pärandas selle poegadele. Sageli oldi juhatajaks või kaasomanikuks ka abikaasale kuuluvas apteegis.

Lõpetanud spetsialistid võisid töötada farmatseudina või farmatseut-keemikuna erinevates asutustes (näit tehased, seltsid, ülikoolid, haiglaapteegid või nende juurde kuuluvad laborid), teinekord ka siseministeeriumi meditsiinidepartemangus, reguleerides apteegitöö üldist korraldust ja lahendades ravimite müügi ning kasutamiseiga seotud küsimusi. Analoogiliste ülesannetega farmaatsiaametnikud tegutsesid ka kubermanguvalitsuste juures. Tihti pidid farmatseudid neil aegadel tegelema toiduainete kvaliteedi kontrollimisega, tänapäevaga võrreldes oli farmaatsia haare laiem.

Vene-Türgi sõja ajal aastatel 1878–79 tegutsesid suhteliselt paljud farmatseudid, kokku 24, tagalas või sõjatandril, varustades väeosasid ravimitega ning andes vajadusel esmaabi. Kaks noormeest võtsid osa ka Serbia-Bulgaaria sõjast (1885–86). Aja möödudes leiti järjest sagedamini tööd sõjaväe liinis, tegutseti sõjaväehaiglate apteekides, Punase Risti voorides, välimeditsiini-valitsustes.

Mitmed lõpetanud jätkasid tööd Tartu ülikooli farmaatsia-instituudis, õpetasid Tartu ülikoolis dotsentidena, eradotsentidena või töötasid laboris assistentidena (14 isikut).²³ Mõned lõpetanud asusid tööle teistes Venemaa ülikoolides — Kaasanis (T. Berg; W. Everstädt; O. Gerich), Kiievis (O. Zinoffsky) ja Tomskis (E. Lehmann). Riia Polütehnikumis asusid õpetama kaks lõpetanut (E. Keussler, A. Klingenberg), kaks spetsialisti võeti tööle Kaasani Veterinaariinstituuti (N. Kromer, E. Lehmann). Kolm omaaegset tartlast jõudsid Venemaa või Nõukogude Liidu ülikoolides professori kohani — Nikolai Kromer Permis, Oskar Zinoffsky Kiievis ja Eduard Lehmann Tomskis.

²² E. Seuberlich. Livlands und Estlands älteste Apotheken. Riga, 1912.

²³ H. Tankler, A. Raal. Farmaatsiateadus Tartu ülikoolis XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul. // Eesti Rohuteadlane. 1993. 2. Lk 67–68.

Kuigi enamus käsitletavast grupist jätkas tööd farmaatsia alal, leidsid mõned rakendust ka teistel aladel (põllumajandus, korralvalve, kindlustus, mitmesugused riigiametid). Apteekritööle võis kaasneda osavõtt ühiskondlikust elust. Sageli võtsid farmatseudid osa teaduslike, kultuuriliste, tuletõrje- ja heategevusorganisatsioonide tegevusest. Vähemalt kuuele selle perioodi endisele Tartu farmaatsiaüliõpilasele usaldati linnade juhtimine, Eesti osas Paides ja Viljandis, praegusel Läti alal Jekabpilsis, Limbažis ja Jaunjelgavas.

*

19. sajandi jooksul arenes farmaatsia Tartu ülikoolis välja iseseisvaks erialaks. 1843. a-l loodud farmaatsiainstituut laiendas spetsialistide ettevalmistamist — Tartus õppinud isikuid võis leida töötamas kõikide Venemaa piirkondade apteekides, eeskätt siiski Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Üliõpilaste seas domineerisid sakslased. Tudengite hulgast võib leida eestlasi ja lätlasigi, kuid nende hulk ei olnud veel väga suur. Uurimistöö raames koostatud Tartu ülikoolis õppinud farmaatsiaüliõpilaste biograafiline leksikon täiendab oluliselt *Album Academicumis* (1889) esitatud andmeid ja on võimalikuks aluseks edaspidisele uurimistööle.

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL PÄRAST 1950. AASTA MÄRTSIPLEENUMIT: JULGEOLEKUORGANITE SISSEVAADE

Tõnu Tannberg

1950. aasta märtsis toimunud Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (EK(b)P) Keskkomitee 8. pleenum oli sõjajärgse Eesti üks murrangusündmusi, millega kaasnes liiduvabariigi juhtkonna vahetus ning tipnes võitlus “kodanliku natsionalismi” vastu. Märtsipleenumile eelnenud ja järgnenud “kaadrivahetus” oli ulatuslik ning puudutas ühiskonna elu erinevaid valdkondi, sealhulgas ka Tartu Riiklikku Ülikooli.

Senises ajalookirjanduses on ülikooli tabanud puhastust põhjalikult käsitletud Jüri Andi ja eriti Lembit Raidi uurimustes.¹ Üliõpilaste represseerimisel on eraldi peatunud ka Ela Martis.² Huvitavat lisateavet pakuvad tole ajastu kohta Kaljo Villako mälestused.³ Nende uurimuste aluseks on valdavalt ülikooli arhiivi materjalid, vähemal määral ka Riigiarhiivis hoitavad EKP dokumendid.

Käesoleva artikli sihiks on teemakäsitluse avardamine seni kasutamata allikmaterjali teaduskäibesse toomisega. Kuna võimude silmis oli Tartu Riiklik Ülikool üheks olulisemaks “kodanliku

¹ Lembit Raid. Tartu Ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXVII. Tartu, 1993. Lk 14–20; Lembit Raid. Tartu Ülikool stalinlikus parteipoliitikas. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tartu, 1991. Lk 12–33; Lembit Raid. Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu, 1995.

² Ela Martis. Üliõpilaste represseerimisest 1950–1951. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tartu, 1991. Lk 38–40.

³ Kaljo Villako. Ajarännak. Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu, 2001.

natsionalismi pesaks”, siis oli tollane *alma mater* ka julgeolekuorganite pideva valvsa kontrolli all. Nii ongi eesmärgiks käsitleda olusid ülikoolis märtsipleenumi eelsel ja järgsel perioodil, tuginedes Eesti NSV Riikliku Julgeolekuministeeriumi (RJM) dokumentidele. Peamiseks allikaks on RJM poolt 1950. aasta kevadel ülikoolis läbi viidud kontrolli põhjal EK(b)P Keskkomiteele ja NSVL Julgeolekuministeeriumile saadetud mahukad ettekanded (“Tartu Riikliku Ülikooli risustamisest nõukogudevastaste elementidega”).⁴

Siinkohal väärib tähelepanu tõsisasi, et esmalt kandis värske Eesti NSV julgeolekuminister Valentin Moskalenko ülikoolis valitsevast olukorrast ette Moskvale. Seda tegi ta juba 1950. aasta juunis. Kohalikku võimuladvikut eesotsas 1950. aasta märtsis võimule tulnud Ivan Käbiniga aga informeeris ta alles septembris. Lisaks tuleb tähelepanu juhtida sellele, et mõlemad ettekanded põhiosas ei erinenud, kui mitte arvestada ühte olulist nüanssi: nimelt olid Moskvasse saadetud aruande lõppu lisatud ka statistilised andmed ülikoolis tegutseva agentuurvõrgu kohta, Käbinilt sellest aga ei teavitatud.

Eesti NSV RJM revideeris ülikooli 1950. aasta mais-juunis, seega vahetult enne õppeaasta lõppu. Igapäevaselt “teenindas” ülikooli institutsionaalselt RJM Tartu osakonna 5. jaoskond, personaalselt aga jaoskonna ülem⁵ ja üks julgeoleku vanemoperatiivvolinik.⁶

Julgeolekuorganite andmetel oli tollal ülikoolis kokku 378 õppejõudu, 255 inimest administratiiv-majanduspersonali ja 2894 üliõpilast. Suurimateks teaduskondadeks olid arstiteaduskond,

⁴ ENSV julgeolekuministri V. Moskalenko 5. osakonna ülema Tarakanovi ettekanne NSVL RJM 5. valitsuse ülemale A. Volkovile 13.06.1950. — Eesti Riigiarhiivi Filiaal (parteiariiv), edaspidi ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 108–144; ENSV julgeolekuministri V. Moskalenko ja 5. osakonna ülema A. Rubani ettekanne EK(b)P KK sekretärile I. Käbinile 20.09.1950. — ERAF. 131-1-202. L 163–185. Kuna enamik artiklis toodud andmeid pärineb nimetatud ettekannetest, siis järgnevalt ei ole neile enam viidatud.

⁵ RJM Tartu osakonna 5. jaoskonna ülem kureeris ülikooli alates 1. jaanuarist 1950. aastast.

⁶ ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 143.

ajaloo-keeleteaduskond ning matemaatika-loodusteaduskond. Silmatorkavalt arvukas oli üleülikooliliste kateedrite (sõjalise õpetuse, sõjameditsiini ning marksismi-leninismi ja poliitökonoomia) õppejõudude koosseis: kokku 23 inimest ehk 8,3% õppejõudude üldarvust. Ülikooli üldises plaanis iseloomustades oli V. Moskalenko sunnitud tõdema, et see on “*valdavas enamuses komplekteeritud rahvuslike kaadritega*”. Nii see tõepoolest ka oli. Õppejõudude seas oli eestlaste osakaal 97,7%, üliõpilaste hulgas pisut madalam — 95,8%, kusjuures ainult eestlased õppisid metsatehnika ja põllumajandusteaduskondades. Enim mitte-eestlasi õppis aga ajaloo-keeleteaduskonnas (7,7%), õigusteaduskonnas (4,0%) ja arstiteaduskonnas (3,3%).

Ühtlasi sai julgeolekuminister konstateerida tõsiasja, et hoolimata küllaltki arvukast õppejõudude koosseisust ja üliõpilaskontingendist on komsomoli- ja parteiorganisatsioonid ülikoolis “*praegusel ajal erakordselt väikesearvulised*”. Ülikooli õppejõududest olid partei liikmed 9,7%, üliõpilaste seas oli neid vaevalt 1%; pisut rohkem oli tudengite seas komsomole — 9,2% (lähemalt vt lisa 1 ja 2).

Loomulikult oli Eesti NSV julgeolekuministeeriumi ettekanetes juttu ka sellest, et Eesti Vabariigi aegne Tartu Ülikool oli institutsioon, mille eesmärgiks oli “*noorsoo kasvatamine kodanlik-natsionalistlikus, reaktsioonilises ja Nõukogude Liidu vihkamise vaimus*”, kusjuures tollane usuteaduskond olevat olnud “*vaimusõgeduse kandjaks*”. Kõige olulisemaks ning mõjukamaks “*kodanlik-natsionalistlikuks*” organisatsiooniks oli julgeolekuministeeriumi hinnangul iseseisvusaegses ülikoolis “*Eesti Üliõpilaste Selts*” (EÜS), kes mõjutas tuntavalt ülikooli ühiskondlikku elu ja kasvas üles mitmeid hilisemaid “*Eesti kodanliku reaktsioonilise valitsuse*” liikmeid. EÜS-i reaktsioonilisuse rõhutamiseks osutati sellele, et pärast 1924. aasta detsembrimässu astusid kõik seltsi liikmed *in corpore* Kaitseliitu. Viimane organisatsioon aga omakorda kasvas elanikkonda Nõukogude Liidu vihkamise vaimus ja valmistas ette “*kaadrit sõjaks Nõukogude Liidu vastu*”. Ülikoolis asutatud Kaitseliidu malevasse olevat koondunud natsionalistlikult meelestatud õppejõud ja tudengid.

Mõistetavalt ei jää märkimata ka teiste korporatsioonide “*reaktsiooniline*” tegevus, Akadeemilise Anglo-Eesti ühingu puhul

aga märgitakse, et kahe rahva kultuuri ja tavade uurimise kattevarjus tegeldi spioneerimisega. 1940. aasta pöörde ja korporatsioonide likvideerimisega järel jätkasid paljud tudengiorganisatsioonide liikmed ja õppejõud nõukogudevastast tegevust pörandal. V. Moskalenko märgib oma ettekannetes, et pärast Nõukogude-Saksa sõja vallandumist asus “reaktsiooniline osa” õppejõududest ja tudengkonnast, relv käes, võitlema Punaarmee vastu, liitudes hiljem “sõjalis-fašistliku” Omakaitse organisatsiooniga. Neile lisandusid veel aktiivsest relvavõitlusest kõrvalehoidnud ülikooli õppejõud ja üliõpilased, kes pidasid “ideoloogilist võitlust” nõukogude korra vastu. Ülikoolis tegutsenud ka profašistlik organisatsioon Eesti Noored eesmärgiga kasvatada noorsugu “fašistlikus vaimus”, kuna nimetatud organisatsiooni aktiivi õpetati välja Saksamaal.

Äramärkimist leiab ülikooli roll 1944. aasta iseseisvumiskatse ettevalmistamisel. Moskalenko sõnul loodi pärast seda, kui sai selgeks Saksamaa lüüasaamine sõjas, ülikooli õppejõududest “juhtiv natsionalistlik pörandaalune”, mille sihiks oli, ära kasutades olukorda rindel, taastada Eesti iseseisvus. Samas raporteerib Moskalenko uhkusega, et 1944. aastal arreteeriti enamik liidritest julgeolekuorganite poolt, teine osa “natsionalismi kandjatest” aga pages piiri taha.

Julgeolekuministri andmetel arreteeriti 1944.–45. aastal kokku umbes 50 ülikooliga seotud inimest, keda süüdistati nõukogudevastases tegevuses, suur osa “vaenulikest elementidest” jäi aga siiski avastamata. Maskeerides end nõ “lojaalsusega” jätkasid nad sõjajärgsetel aastatel nõukogudevastast tegevust, mistõttu ülikooli liikmeskond jäi hoolimata julgeolekuorganite senistest pingutustest “suurel määral risustatuks sotsiaalselt võõraste ja poliitiliselt ebakindlate elementidega”.

1950. aasta kevadeks oli Eesti NSV julgeolekuministeriumis ülikooli 3517 töötajast operatiivarvel kokku 524 inimest (18,4%), neist 141 olid aktiivses “töötluses”, kuna ülejäänud 383 üle peeti nõ kõrvalarvestust. Aktiivses töötluses olevatest isikutest 67 olid õppejõud, 57 üliõpilased, 12 administratiiv-majanduspersonali esindajad ja 5 laborandid või preparaatorid. Kogu ülikoolis väljaselgitatud “nõukogudevastane element” oli julgeolekuorganite poolt jagatud 14 erinevaks vaenulikuks grupiks (“värvinguks”). Nii

olid erinevateks “värvinguteks” poliitiliste parteide liikmed, Eesti Vabariigi aegsete organisatsioonide liikmed, Eesti armee ja valgekaartlikud ohvitserid, nn kulakud ning nende pereliikmed, repatriandid jpt, kuid kõige arvukama grupi — kokku 161 inimest — moodustas “muu nõukogudevastane element” (lähemalt vt lisa 3).

Moskalenko aruandest selgub, et julgeolekuorganid tegelesid sõjajärgsetel aastatel aktiivselt ülikooli liikmeskonna “puhastamisega”. Ajavahemikul 1947. aasta algusest kuni 1950. aasta aprillini arreteerisid julgeolekuorganid nõukogudevastases tegevuses süüdistatuna 29 Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilast ja 3 õppejõudu.

Samast aruandest võib leida täpsemaid andmeid “iseloomulikumates” süüasjadest.

1947. aasta alguses jõudis julgeolekuorganiteni teave, et Tartu õppeasutustes tegutseb põrandaalune organisatsioon Vaba Eesti, mida juhib Raimond Prost. Sama aasta aprillis seadis julgeolek organisatsiooni kohta sisse agentuurtoimiku, mille alusel võeti töötlusele 13 inimest, nende hulgas kaks üliõpilast. Aasta möödudes — 1948. aasta aprillis — võeti kinni organisatsiooni liige Kalju Kirotar ja juht R. Prost, kes ülekuulamisel tunnistasid üles oma osaluse kõnealusel organisatsioonis ja teatasid, et nende eesmärgiks oli nõukogude võimu kukutamine relvastatud ülestõusu teel.⁷ Eesmärgi täitmiseks kavandati liikmeskonna laiendamist, lendlehtede levitamist, terroristlike aktide sooritamist sõjaväelaste ning partei- ja nõukogude aktiivi vastu. Relvi loodeti saada sõjaväeladudest. Saadud andmete alusel viidi läbi operatsioon, mille käigus arreteeriti 15 organisatsiooni aktiivset liiget, kelle hulgas oli 3 üliõpilast. Kokku olevat organisatsioonis olnud ligikaudu 70 õpilast ja üliõpilast.

1948. aasta märtsis võeti “töötlemisele” veel 3 ülikooliga seotud inimest, kes kuulusid julgeoleku andmetel Lev Šurini poolt juhitud põrandaalusesse organisatsiooni. Lev Šurin (s 1922) pärines Petserimaalt, julgeolekuorganite andmetel valgekaartlase perekonnast, kes repressseeriti 1941. aastal. Ta oli keskharidusega, sõja ajal

⁷ Vt lähemalt: Uno Josia. Koolinoorte vastupanu 1945–1954. — <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html> [14.10.2004].

kuulus Omakaitseesse ning 1943. aastast leidis rakendust tõlgina Saksa armees. 1944. aastast varjas ta end nõukogude võimu eest Jaanus Laane nime all ja kogus enda ümber "*bandiitlikku elementi*". Oma organisatsiooni sihiks seadnud ta relvastatud võitluse nõukogude võimu vastu, et taastada Eestis kodanlik kord. Ennast nimetanud ta "*põrandaaluse lendstaabi*" esimeheks, kelle adjutantiks olevat Sulev Unt. Mõlemad mainitud isikud — Šurin ja Unt — arreteeriti ning ülekuulamisele nimetasid nad veel 4 organisatsiooni kuuluva inimese nimed, kelle hulgas oli ka 2 üliõpilast: Heino Tamm ja Evi Mark. Lõplikult tegid julgeolekuorganid kindlaks, et 1947. aasta suvel loodud organisatsiooni kuulusid lisaks Šuriniile veel 11 inimest, sealhulgas 4 üliõpilast, oluliseks kogunemiskohaks olnud H. Tamme korter.

1948. aasta suvel sattus julgeolekuorganite vaatevälja üliõpilane Valve Pillesaar, kes olevat Jõgeval vanemate klasside õpilastest moodustanud 9-liikmelise nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni eesmärgiga "*kasvatada õpilasi natsionalistlikus vaimus*" ja teha elanike seas kolhoosikorra vastast propagandat. Organisatsiooni ette seati ülesanne valmistada relvastatud väljastamiseks, kuna loodeti peatselt puhkevale sõjale Nõukogude Liidu ja Lääneriikide vahel. Liikmete ülesandeks oli leida kontakt metsavendadega, koguda relvi, lõhkeainet ja olla valmis terroristlike aktide sooritamiseks partei- ja nõukogude aktiivi vastu, samuti raudteel. Pillesaare juhtimisel kogusidki õpilased relvi, lõhkeainet ja valmistasid ette diversiooniakti raudteel. Lisaks saadeti parteitegelastele ähvardustega anonüümkirju.⁸

1949. aasta detsembris saadi kirjavahetust kontrollides kätte "*järsult*" natsionalistliku sisuga dokument, mille autoriks oli Maie Mendik (s 1928). Ka tema võeti julgeolekuorganite "*röötlusele*", hiljem arreteeriti ja mõisteti vangi. Ülekuulamisele tunnistas Mendik, et oli võtnud sihiks üksinda võidelda nõukogude võimu vastu. Selle eesmärgi paremaks täitmiseks püüdnud ta näidata end

⁸ V. Pillesaar mõisteti 1948. aastal 10 aastaks vangi. Vt lähemalt: Uno Josia. Koolinoorte vastupanu 1945–1954. — <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html> [14.10.2004].

lojaalse kodanikuna, astus komsomoli liikmeks ning tegutses selles liinis aktiivselt (sõnavõttud, artiklid ajalehtedes jne).⁹

1950. aasta veebruaris arreteeriti ka kehakultuuriteaduskonna õppejõud Hugo Pauskar, kes oli 1940. aastal kuulunud juunipöörde järel likvideeritud Kaitseliidu pörandaalusesse gruppi Rakveres. Hiljem oli ta Omakaitstes ning ka selle komisjoni liige, mis tegeles nõukogude võimu ohvrite väljaselgitamisega.¹⁰

Moskalenko sõnul omas erilist tähtsust ülikooli puhul õppejõudude “saastatus”, kes oma vaenulikku tegevust maskeerides püüavad kõikvõimalike vahenditega levitada “natsionalistlikku mõju” tudengitele ning ühtlasi takistada noorsoo kasvatamist nõukogude vaimus. Loomulikult oli julgeoleku üheks esmaseks ülesandeks ülikooli õppejõududel silma peal hoidmine.

Juba 1945. aastal seati sisse agentuurtoimik “Rabõ”, mille alusel võeti jälgimisele 22 intelligentsi esindajat, nende seas ka ülikooli õppejõud. Nimetatud toimiku figurandid olid kõik varem seotud üliõpilaskorporatsioonidega ning Saksa okupatsiooni ajal nende ringkondadega, kelle eesmärgiks oli iseseisvuse taastamine. Tõkestamaks Punaarmee sissetungi Eestisse astunud nad kontakti saksa väejuhatusega, et seda ühiselt takistada. Julgeolek oli veendunud, et osa toimiku figurantidest olid “Inglise luure agendid”. 1945. aasta mais–juulis arreteeriti osa toimikusse kantud inimestest, teised “lõpetasid agentuurandmetel organiseeritud nõukogudevastase tegevuse”.

Vabadusse jäänud ja Tartus elavatest figurantidest moodustus hiljem kolmeliikmeline grupp, kuhu kuulusid ülikooli arstiteaduskonna õppejõud günekoloogia kateedri juhataja professor Rudolf Bernakoff (s 1895), histoloogia ja embrüoloogia dotsent Valter Hiie (s. 1902) ja teraapia kateedri juhataja professor Volde-
mar Vadi (s 1891).¹¹ Nende kohta hakkas julgeolek pidama eraldi agentuurtoimikut (“Otšag”). Kõik kolm olid kuulunud EÜS-i.

⁹ Ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilane M. Mendik eksmatrikuleeriti 1949. aasta novembris (L. Raid. Vaevatee. Lk 119).

¹⁰ Kehakultuuriteaduskonna vanemõpetaja H. Pauskar vallandati 1950. aasta märtsi lõpus (L. Raid. Vaevatee. Lk 116, vt ka lk 96).

¹¹ R. Bernakoffi, V. Hiie ja V. Vadi tegevusest tol murrangulisel ajajärgul kirjutab pikemalt L. Raid oma raamatus “Vaevatee” (vt isikunimedede register).

Julgeolekuorganite agendi “Rembrandt” teatel hakkas nimetatud kolmik perekondlike koosviibimiste kattevarjus korraldama “*kogunemisi*”, kus peeti natsionalistliku iseloomuga vestlusi. Julgeolekuorganite informaatorite (lisaks “Rembrandtile” veel “Koltso”, “Sõmera” ja “Tamm”) sõnul olid kõik kolm “*inglise orientatsiooni natsionalistlikult meelestatud isikud*”, kelle nõukogudevastast tegevust kinnitasid ülekuulamistel ka R. Lattik (01.02.1945), P. Tarvel (04.06.1945) ja H. Sumberg (06.05.1945), samuti allikad “Gvozdika” ja “Ivanov”. Ühtlasi raporteeris Moskalenko nii Moskvasse kui kohalikule liiduvabariigi võimuladvikule, et praegusel ajal käib nende inimeste “*töötlemine*”, et avastada nende sidemed kodanlik-natsionalistliku pörandaalusega.

Eraldi agentuurtoimik oli sisse seatud Valmar Adamsi (s 1899) kohta, kes oli ajaloo-keeleteaduskonna dotsent. Talle pandi süüks “Veljestosse” kuulumist ning mitmekordseid reise Saksamaale. Arreteeritud Isidor Kokin tunnistas ülekuulamisel, kuidas V. Adams uhkustab sellega, et astus sõja ajal vabatahtlikult sakslaste teenistusse ning oli tõlgiks koonduslaagris ja hiljem Dno raudteejaama komandandi juures. Ka arreteeritud P. Tarvel olevat tunnistanud 1945. aasta juunis, et Adams on natsionalist ja profašistlikult meelestatud isik. Muidugi mainitakse ettekandes ära, et Adamsi “*küsimus*” oli päevakorral juba 1946.–47. a-l, mil ta kirjutas N. Gogoli varase loomingu kohta artikli “*kosmopolitistlikelt positsioonidelt*”, mistõttu ta ka EK(b)P KK Büroo otsusel ülikooli õppejõu ametikohalt vabastati.¹² Hiljem võeti ta uuesti tööle tagasi, mis julgeolekuorganite hinnangul oli muidugi viga, sest Adams olevat Lääne-Euroopa keelte õppimise poolt ning vene keele õppimise vastu.¹³

Eraldi formularitoimik oli julgeolekuorganitel sisse seatud Elmar Ilusa (s 1898) kohta, kes töötas ülikoolis tsiviilõiguse ja protsessi kateedri juhatajana. Temale pani julgeolek süüks kuulumist EÜS-i ja korduvat Inglismaa küllastamist. Julgeolekuorganite allikas

¹² Vt lähemalt: L. Raid. Vaevatee. Lk 40–44; K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996. Lk 146–148.

¹³ V. Adams vallandati uuesti 1950. aasta novembris ja järgmise aasta alguses ta arreteeriti (L. Raid. Vaevatee. Lk 45, 254).

“Mister” iseloomustas Ilusat kui inglise orientatsiooniga kodanliku natsionalisti. H. Sumberg tunnistas ülekuulamisel (25.04.1945), et Ilus kuulus “*kodanlik-natsionalistlikku organisatsiooni*”, mille sihiks oli Eesti eraldamine Nõukogude Liidust, ta olevat mitmeid kordi osalenud selle organisatsiooni kogunemistel. Pole kahtlust, et siinkohal on “*organisatsiooni*” all mõeldud Eesti Rahvuskomiteed. Julgeolekuorganite allikate “Maiski”, “Metla”, “Bereza”, “Moskvin” teadatel olevat Ilus sõjajärgsetel aastatel pidevalt oma lähikondlaste ringis kasutanud nõukogudevastaseid väljendeid ning kõnelnud sellest, et peatselt puhkeb sõda Nõukogude Liidu ja Lääneriikide vahel. Lisaks levitavat ta ka tudengite hulgas vaenulike raadiojaamade teateid. Seda kõike oli Moskalenko meelest piisavalt, et teha julgeoleku Tartu osakonnale ülesandeks dokumenteerida Ilusa nõukogudevastane tegevus ja valmistada ette tema arreteerimine.¹⁴

Formularitoimik oli olemas ka Johannes Silveti (s 1895) kohta, kes töötas ülikoolis Lääne-Euroopa keelte kateedri juhatajana. Silveti “*paturegister*” algas tema teenistuse äramärgimisega kindral A. Denikini armees aastatel 1919–1920, millele lisandus liikmeks-olek Akadeemilises Anglo-Eesti Ühingus. Eraldi fikseerimist leidis tema sõprus Ants Orasega ning pidev Inglismaa külastamine. Saksa okupatsiooni ajal oli Silvet inglise keele lektoriks ülikoolis, teenis Saksa armees ja osales lahingutegevuses Punaarmee vastu. Haavatasaanuna evakueeriti Silvet Saksamaale, kust ta Prantsuse okupatsioonitsoonist 1945. aastal repatrieerus. Julgeolekuorganite andmeil kõnelevat Silvet lähikondlaste ringis vaimustusega Saksamaal valitsenud elutingimustest, kritiseerides samal ajal teravalt nõukogude tegelikkust.

Julgeolekuorganite vaatluse all oli sisehaiguste kateedri juhataja professor Herbert Normann (s 1897), kes olevat Eesti Vabariigis olnud “*kõige reaktioonilisemate korporatsioonide*” esimeheks ning sõja ajal ajakirja Eesti Arst toimetajaks, avaldades laimu nõukogude võimu ja kommunistliku partei aadressil. Ka Normanni

¹⁴ E. Ilus vallandati ülikoolist 1950. aasta novembris (L. Raid. Vaevatee. Lk 253).

kohta ütleb Moskalkenko, et ettevalmistamisel on tema arreteerimine.¹⁵

Ettevalmistaval agentuursel töötlemisel oli Richard Kleis (s 1896), kes töötas ülikoolis NSVL rahvaste ajaloo kateedri juhatajana. Kleisi kohta olevat kompetentsed organid läbi töötanud arhiivimaterjali, millest selgus, et ta oli Raimla liige ning sõja ajal Tartu Eesti Kirjastuse juhataja. Julgeoleku allika "Mih" teatel tõlgendavat Kleis eestlaste ümberasumist Krimmi ja nende osalist tagasitulekut nõukogudevastastest seisukohtadest lähtuvalt, nimelt olla tagasituleku põhjuseks olnud vilets elu Venemaal. Samuti soovitab ta üliõpilastele keelatud kirjandust ning allika "Istoriik"¹⁶ andmetel olevat ta väga tihedalt seotud endise Eesti NSV välisministri Hans Kruusiga. Seetõttu kardab ta praegusel ajal represioone enda suhtes. Kleisi tütar Kaja arreteeriti 1946. aastal, kuid süütõendite puudumisel siiski vabastati. Julgeolekuministeeriumi Tartu osakonnale tehti ülesandeks Kleisi kohta käiva materjali kontrollimine, misjärel otsustatakse küsimus tema arreteerimisest.¹⁷

Tähelepanelikult jälgisid julgeolekuorganid riigi ja õiguse kateedri dotsendi Leo Leesmenti (s 1902) tegevust. Tema kohta oli sisse seatud arvestus-jälitustoimik. Leesmenti puhul peetakse vajalikuks viidata sellele, et ta pärineb majaomaniku perest, oli Isamaaliidus ning sõja ajal Omakaitstes. Julgeolekuorganite allika "Juri" andmeil olevat Leesment tegelnud nõukogude kodanike reetmisega, tema tunnistuse alusel olevat arreteeritud ja maha lastud nõukogude aktivist Aleksander Looring. Arreteeritu F. Puksoo tunnistas, et Leesment oli aktiivne kaastööline "Eesti rahva kannatuste aasta" väljaandmisel ja sakslaste poolt loodud Aktuaalse Ajaloo Komitee liige. P. Tarvel (4.06.1945) iseloomustas Leesmenti kui kodanlikku natsionalisti. Leesmenti kohta võeti vastu Kleisiga analoogiline otsus: kontrollida tema kohta

¹⁵ Professor H. Normann vallandati 1951. aasta alguses (L. Raid. Vaevatee. Lk 255).

¹⁶ Agendinime "Istoriik" taga peitus H. Moora (I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996. Lk 184, 207).

¹⁷ R. Kleis vallandati ülikoolist 1950. aasta oktoobris (L. Raid. Vaevatee. Lk 253–254).

leiduvat materjali ja kui kogutud faktid osutuvad tõeks, siis järgneb arreteerimine.¹⁸

Julgeolekule tegi üldisemas plaanis muret see, et õppejõudude seas on paljud olnud seotud iseseisvusaegsete üliõpilasorganisatsioonidega. Selgelt olevat tunda teatud ühtekuuluvustunnet. Sellise sideme püsimine näitavat julgeoleku hinnangul seda, et nõukogudevastased elemendid ei ole oma tegevust lõpetanud, vaid jätkavad seda hoopis kavalamate meetoditega.

Tartu ülikooli üliõpilaskonda iseloomustas Moskalenko kui tugevalt sotsiaalselt võõraste ja nõukogude võimu suhtes vaenulike elementidega saastatud kontingenti, kusjuures konkreetselt osutati:

- 1) endistele saksa armees teeninutele ja Omakaitse liikmetele;
- 2) kulakute “võsudele” ja nõukogude võimu poolt represseeritute sugulastele;
- 3) endistele likvideeritud noorteorganisatsioonide liikmetele.

Ühtlasi tõdes Moskalenko oma ettekandes, et 1949. aasta “*kulaklike ja natsionalistlike elementide*” küüditamisega ei suudetud ülikooli täielikult puhastada. Tema sõnul jäid paljud nõukogude korra suhtes vaenulikult meelestatud noored välja saatmata ja osa neist on asunud õppima Tartu Riiklikku Ülikooli, jätkates oma nõukogudevastast tegevust eelkõige järgmistes suundades:

- 1) ignoreeritakse revolutsiooniliste tähtpäevade tähistamist ja hoitakse kõrvale demonstratsioonidest;
- 2) saboteeritakse ühiskondlik-poliitiliste ainete ja vene keele õppimist, pidades seda üleliigseks ja pealesunnituks;
- 3) teostatakse oma ringkondades erinevates vormides nõukogudevastast ja natsionalistlikku propagandat.

Üliõpilaskonna “*saastatuse*” kohta tuuakse Moskalenko ettekandes mitmeid näiteid. Esimesena mainitakse Arved Leinboki (s 1929) nime, kes olevat olnud juba 1946. aastal Võrus tegutsenud põrandaaluse noorteorganisatsiooni Skautlus liige, kel aga õnnestus organisatsiooni likvideerimise järel varjuda. Leinboki küsimuses informeeris julgeolekut allikas “Rogov”, kellelt saadud andmed kontrolliti üle Skautluse (hiljem Põhjala Noored) arreteeritud

¹⁸ L. Leesment vallandati samuti 1950. aasta oktoobris ja peatselt ka arreteeriti (L. Raid. Vaevatee. Lk 253).

liikmete H. Tormiste ja E. Laane ülekuulamisprotokollidest. Ka need kinnitasid, et Leinbok oli organisatsiooni, mille eesmärgiks oli nõukogude võimu kukutamine, aktiivne liige ja osales ka levitatud lendlehtede valmistamisel. Pärast seda, kui organisatsioon 1946. aasta alguses likvideeriti, lahkus Leinbok Võrust ja asus elama Tartusse, kus ta 1947.–48. õppeaastal astus Tartu Riiklikku Ülikooli. Moskalenko sõnul aga tegelevad julgeolekuorganid praegu, st 1950. aasta suvel, aktiivselt Leinboki küsimusega, et lõplikult tõestada tema nõukogudevastane tegevus.

Julgeolekuorganite allika “Linnutaja” (samuti “Rogov”) teateil seati sisse formularitoimik Juhan Kaldre (s 1928) kohta, keda iseloomustati kui “*veendunud natsionalisti*”, kes on arvustanud nõukogude poliitikat kulakluse kui klassi likvideerimisel ja hindab kõrgelt metsavendade võitlust. Kaldre tutvusringkond olevat lai, ka oma kirjavahetuses ei varja ta vaenu partei ja nõukogude valitsuse suhtes. Kuigi pärast küüditamist olevat Kaldre “*endasse tõmbunud ja väldib kõnelusi poliitilistel teemadel*”, jätkatakse “*töötlemist*”, et tõestada tema side põrandaaluse organisatsiooniga.¹⁹

Julgeolekuorganitel eelneval agentuurisel töötlemisel oli Kalju Randalu (s 1923), kes sõja ajal teenis politseiüksustes ja osales ka lahingutes Leningradi rindel. 1944. aastal sõitis ta Soome, kus astus vabatahtlikuna Eesti pataljoni, mis samal aastal saadeti Eestisse Punaarmee vastu võitlema, osales 1944. aasta lahingutes Tartu all. Randalu isa oli Omakaitse ülema abi, kes arreteeriti ja suri vangistuses. Tema õde küüditati 1949. aastal ja viimase abikaasa arreteeriti ning talle mõisteti 25 aastat parandusliku töö laagrit. Randalu kohta sai julgeolek andmeid L. Kruusbergilt, kelle sõnul on tegemist nõukogudevastaselt meelestatud isikuga, kes on seotud põrandaaluse organisatsiooniga. Moskalenko raporteerib omalt poolt, et andmeid muidugi kontrollitakse ja kui Randalu nõukogudevastane tegevus leiab kinnitust, siis “*vormistame aresti*”.²⁰

Viimase “iseloormuliku” näitena toob Moskalenko oma ettekandes ära James Paali (s 1927), kelle kohta on andmeid esitanud

¹⁹ J. Kaldre eksmatrikuleeriti viiendalt kursuselt 3. märtsil 1951. aastal (L. Raid. Vaevatee. Lk 258).

²⁰ Ülikoolist eksmatrikuleeriti K. Randalu 20. mail 1950. aastal (L. Raid. Vaevatee. Lk 201).

allikas "Õigus". Tegemist olevat jõukast perest üliõpilasega, kelle vend ja õde on juba represseeritud süüdistatuna nõukogudevastases tegevuses. Paal levitavat nõukogudevastaseid vaateid teiste üliõpilaste seas ning ka kirjavahetuses. Ta olevat veendunud, et Tartu Riiklik Ülikool on "*kaugel nõukogude tegelikkusest*".

Oma ettekande lõpus tõdeb Moskalenko, et suur enamus ülikooli, eriti õigusteaduskonna lõpetanute ei sobi oma sotsiaalse päritolu ja vaenuliku tegevuse tõttu erialasele tööle. Seetõttu tuleb selline kontingent tavaliselt saata teisejärgulistele töökohtadele, mis põhjustavat tõsist kahju riigile. Kuid on ka Moskalenko jaoks midagi rõõmustavat. Ta teatab, et liiduvabariigi parteiorganisatsiooni poolt on "*tarvitusele võetud abinõud ülikooli isikkoosseisu puhastamiseks sotsiaalselt võõrastest ja nõukogude võimule vaenulikest elementidest*".

Julgeolekul oli 1950. aasta suveks kokku 141 ülikooliga seotud operatiivtoimikut. Nõukogudevastase elemendi väljaselgitamine ülikoolis toimus eelkõige julgeolekuorganite agentuurvõrgu kaudu. Selle võrgu suuruseks oli kokku 62 inimest. Nende seas oli kaks resident, sh üks õppejõudude hulgas, teine administratiivmajanduspersonali seas. Agente oli arvel kokku 7: 4 õppejõudude, 2 üliõpilaste ja 1 administratiivmajanduspersonali hulgas. Informaatoreid oli kokku 53, nende seas 20 õppejõudu, 28 üliõpilast, 2 laboranti ning 3 administratiivmajanduspersonali esindajat. See-ga oli julgeolekuorganite agentuurvõrgus kokku 25 õppejõudu (u 6,6% õppejõudude üldarvust), 30 üliõpilast (1%), 2 laboranti ja 5 administratiivmajanduspersonali esindajat (2%). Moskalenkit selline koosseis ei rahuldanud. Ta pidas ülikooli residentuure väikesearvulisteks ning tõdes, et enamik informatoritest, kes on "*patriootlikel tunnetel*" selle töö peale läinud, annavad vähe materjali, mis tõsist operatiivset infot pakuks. Sellest tulenevalt kohustas Eesti NSV julgeolekuminister ministeeriumi Tartu osakonda oma tööd ülikooli osas tõhustama, kvalifitseeritud agente juurde värbama ning nõukogudevastase elemendi paljastamist aktiveerima.

Kokkuvõttes annab 1950. aasta Eesti NSV julgeolekuorganite "sissevaade" tollase ülikooli siseolude kohta üsna olulist lisateavet. Selgub, et selleks ajaks oli ülikooli sovetiseerimisel olulist edu saavutatud, kuid mitte sellist, nagu võimud oleksid soovinud näha.

1950. aasta suveks oli ülikooli isikkoosseis veel selgelt rahvuslik. Eestlased moodustasid 97–98% üliõpilaskonnast. 1950. aasta murrang tõi endaga kaasa mh olulised muudatused üliõpilaskonna rahvuslikus koosseisus. 1950. aastate lõpuks oli eestlaste osakaal langenud juba 82%-ni.²¹ 1950. aastate alguseks polnud veel kadunud side sõjaeelse ülikooli ja ühiskonnaga — enamik õppejõude olid nõ vana kooli pedagoogid. Ka parteiline kontroll *alma materi* üle oli suhteliselt tagasihoidlik, millest annavad tunnistust partei- ja komsomoliliikmete väike arv õppejõudude ja üliõpilaste seas. Suhteliselt tagasihoidlikuks võib hinnata julgeolekuorganite agentuurvõrku ülikoolis, mis järgnevatel aastatel kindlasti suurenes ja “professionaliseerus”. Kuid julgeolekuorganite poolt kogutud materjal üliõpilaste, õppejõudude ning töötajate kohta oli kindlasti aluseks ülikooli edasisele “puhastamisele”. Enamik Moskalenko ettekannetes fikseeritud inimestest represseriti.

²¹ Vt: üliõpilaste rahvusliku koosseisu muutumise kohta lähemalt: Karl Siilivask, Hillar Palamets (koost). Tartu Ülikooli ajalugu. III kd. 1918–1982. Tallinn, 1982. Lk 207.

Lisa 1. Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude arv, rahvuslik koosseis ja parteiline kuuluvus 1950. aasta mais (koost. alus: ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 110.)

Teaduskond/ kateeder	Kokku	eestlasi	vene- lasi	teisi rahvusi	VK(b)P liikmed	ÜLKNÜ liikmed
Metsatehnika	16	16	–	–	1	–
Ajaloo-keele	79	64	10	5	11	–
Matemaatika-loodus	70	64	4	2	1	–
Põllumajandus	27	24	2	1	2	–
Arsti	85	79	4	2	3	–
Kehakultuuri	41	40	1	–	3	–
Veterinaaria	25	25	–	–	–	–
Õigus	12	11	1	–	1	–
Sõjalise kateeder	9	8	–	–	3	–
Sõjameditsiini kateeder	3	3	–	–	1	–
Marksismi-leninismi ja poliitökonoomia kateeder	11	9	2	–	11	–
KOKKU	378	343	24	11	37	–

Lisa 2. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaste arv, rahvuslik koosseis ja parteiline kuuluvus 1950. aasta mais (koost. alus: ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 110.)

Teaduskond/ kateeder	Kokku	eestlasi	venelasi	teisi rahvusi	VK(b)P liikmed	ÜLKNÜ liikmed
Metsatehnika	262	262	–	–	–	26
Ajaloo-keele	495	447	38	10	7	61
Matemaatika- loodus	371	369	2	–	1	14
Põllumajandus	358	358	–	–	4	41
Arsti	871	825	29	17	8	46
Kehakultuuri	99	97	1	1	–	9
Veterinaaria	190	184	6	–	–	15
Õigus	248	233	10	5	10	54
Sõjalise kateeder	–	–	–	–	–	–
Sõjameditsiini kateeder	–	–	–	–	–	–
Marksismi- leninismi ja poliitökonoomia kateeder	–	–	–	–	–	–
KOKKU	2894	2775	86	33	30	266

Lisa 3. Julgeolekuorganite "töötlemisel" olevate ülikooli töötajate arv (koost. alus: ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 116.)

Töötlemise viis	Õppejõud	Üliõpilased/ aspirandid	Administratiiv- majandus- personal	Laborandid / preparaatorid	KOKKU
Agentuurtoimikud	3	–	–	–	3
Formularitoimikud	19	10	3	1	33
Arvestus-jälitustoimikud	22	–	2	–	24
Ettevalmistav agentuurne töötlemine	23	47	7	4	81
KOKKU	67	57	12	5	141

Lisa 4. Julgeolekuorganite poolt arvele võetud "nõukogudevastane element" Tartu Riiklikus Ülikoolis 1950. aasta mais (koost. alus: ERAF. 131-1-205. Kd 1. L 117.)

Värving	Õppejõud	Üliõpilased ja aspirandid	Administratiivpersonal	Laborandid ja preparaatorid	KOKKU
Nõukogudevastaste parteide liikmed	3	–	2	–	5
Kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide liikmed	3	–	1	–	4
Ohvitserid (Eesti armee, valged)	12	–	–	–	12
Kulakud pereliikmetega	1	36	–	–	37
Represseeritute lapsed	3	49	5	–	57
Kaitseliidu jt organisatsioonide liikmed	7	12	8	3	30
Saksa armees teeninud	10	52	5	2	69
Repatriandid	11	14	5	1	31
Spioneerimises kahtlustatavad	9	4	2	3	18
Likvideeritud nõukogudevastaste organisatsioonide liikmeks olemises kahtlustatavad	10	51	2	–	63
Tegutsevate nõukogudevastaste organisatsioonide liikmeks olemises kahtlustatavad	4	11	–	3	18
Kontrrevolutsioonilise tegevuse eest süüdimõistetud	–	4	1	–	5
Sakslastele kaasaaitajad	8	–	6	–	14
Muu nõukogudevastane element	60	72	14	15	161
KOKKU	141	305	51	27	534

OLLA TUDENG STALINISMI AJAL

Olaf Mertelsmann

Stalinismi kohta on viimasel aastakümnel palju kirjutatud. Ometi — me teame suhteliselt vähe sellest, kuidas Tartu ülikoolis Stalini ajal õpiti ja kuidas üliõpilased elasid. Üks oluline allikate ring teema uurimiseks on tolleaegsete tudengite ja õppejõudude mälestused. Käesoleva artikli kirjutamisel on kasutatud mälestusi, intervjuusid ja elulugusid Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) kogudest.¹ Neid ei ole alati täpselt tsiteeritud, kuid artikli koostamisel oli neil suur tähtsus. Taoliste allikate kasutamisel kerkivad aga esile tavalised *pärimusliku ajaloo* probleemid. Meenutus on lünklik ja subjektiivne, nii mõndagi mäletatakse vigaselt. Meenutamist mõjutab kollektiivne mälu ja tänane meedia. Mälestustel on narratiivne struktuur, mis korduval ümberkirjutamisel ja -jutustamisel kipub muutuma. Mõned mälestused erinevad omavahel nii tugevasti, et jääb mulje, nagu oleks informandid õppinud täiesti erinevates ülikoolides. Hiljem sündinud ajaloolasel on loomulikult raske taolisi allikaid õigesti tõlgendada. Nii mõnigi kaasaegne võib mõelda: *Mina õppisin tol ajal, see kõik oli ju ometi hoopis teisiti!* Autor püüdis erinevatesse subjektiivsetesse allikatesse õiglaselt suhtuda, kuidas see õnnestus, jääb lugeja otsustada. Kasutatud on ka endise parteiarhiivi ja Riigiarhiivi dokumente ning kaasaegseid trükiseid.

Olemasolev kirjandus pole kuigi mahukas, kuid mõni teos väärib esile tõstmist. Kõige põhjanevama uurimuse stalinismiaegsest Tartu ülikoolist on koostanud Lembit Raid.² Olulised

¹ KM EKLA. F 350.

² Lembit Raid. *Vaevatee*. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu, 1995.

kirjutised pärinevad väliseestlase Gottlieb Ney sulest.³ Toomas Hiio on ühes artiklis käsitleanud rektori ametit okupatsioonide ajal.⁴ Kaljo-Olev Veskimägi jõuab oma tsensuuri käsitlevas töös korduvalt ka Tartu ülikoolini.⁵ Et stalinismi-aegseid õppimistingimusi paremini mõista, tuleb heita pilk ka rahvusvahelisele kirjandusele. John Connelly kirjeldab põhjalikult Ida-Saksa, tšehhi ja poola kõrgkoolide sovetiseerimist.⁶ Paralleelid Tartuga on ilmekad, sest ka siin õnnestus sovetiseerida “kodanlik”, “läänelik” ülikool. Varasemast ajast pärinev artikkel Oskar Anweilerilt pakub soliidset ülevaadet nõukogude hariduspoliitikast,⁷ samas kui Kendell E. Bailes oma monograafias puudutab ka õppetöö sisu.⁸ J. Eric Duskin vaatleb muu hulgas nõukogude hariduspoliitika ekspansiooni pärast Teist maailmasõda,⁹ mis puudutas ka Eestit. Lisheng Zhu võrdleb kõrgharidust Stalini ja Mao valitsemise all.¹⁰

³ Gottlieb Ney. Das Hochschulwesen in Estland. // Acta Baltica III (1963). S. 35–95; Gottlieb Ney: Der Sowjetisierungsprozeß der Hochschulen in Estland. // Acta Baltica XIII (1973). S. 53–101.

⁴ Toomas Hiio. Rektori amet ja au okupatsioonide ajal. // Sirje Tamul (toim). Album rectorum Universitatis Tartuensis 1632–1997. Tartu, 1997. Lk 138–154.

⁵ Kaljo-Olev Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996.

⁶ John Connelly. Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956. Chapel Hill/London, 2000.

⁷ Oskar Anweiler. Erziehungs- und Bildungspolitik. / Oskar Anweiler, Karl-Heinz Ruffmann (Hg.). Kulturpolitik in der Sowjetunion. Stuttgart, 1973. S. 1–144.

⁸ Kendell E. Bailes. Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1941. Princeton, 1978.

⁹ J. Eric Duskin. Stalinist Reconstruction and the Confirmation of a New Elite, 1945–1953. New York, 2001.

¹⁰ Lisheng Zhu. The Problem of the Intelligentsia and Radicalism in Higher Education Under Stalin and Mao. // Europe-Asia Studies 52 (2000). P. 1489–1513.

Lähteprintsioon

1930. a-te lõpuks oli Tartu ülikool tunnustatud euroopalik ülikool, millel oli teatud autonoomia. Üleminek eesti keelele õppetöös oli edukalt lõpule viidud, saadava hariduse tase teiste Euroopa kõrgkoolidega võrreldav. Pilk raamatukogu kartoteegile tunnistab, et kaasaegne rahvusvaheline (teiste maade) teaduslik kirjandus oli üliõpilastele kättesaadav. Samuti oli võimalik õppida välismaal, näiteks õppeaastal 1938/39 tegid seda kokku 252 eesti kodaniku, ¹¹ seega umbes 7% kõigist üliõpilastest. Õppejõud olid magistri või doktorikraadi omandanud Tartus või väljaspool Eestit, eriti palju Kesk-Euroopas. See asjaolu ja välisõppejõudude suur osakaal tagas intensiivsed rahvusvahelised kontaktid. Riigi kasinatele finantsvõimalustele vaatamata toimus omariikluse ajal märkimisväärtne hariduse ekspansioon. Eesti oli Läti järel Euroopas teisel kohal üliõpilaste suhtarvult võrreldes elanike arvuga. ¹² Eestis oli 10000 elaniku kohta umbes kolm korda rohkem üliõpilasi kui Nõukogude Liidus. ¹³ See tõsiasi lükkab ümber kommunistide hilisema väite, et sõltumatu Eesti riik tegi liiga vähe hariduse heaks. Erinevalt Lääne-Euroopast polnud sotsiaalne päritolu mingiks takistuseks ülikooli astumisel. Paljud üliõpilased ja ka õppejõud pärinesid talupojaperedest, mis Lääne-Euroopas oluaks vaevalt ettekujutatav. Nii oli näiteks 1932./33. õppeaastal 28% üliõpilastest talupoeglikku päritolu. ¹⁴

Stuudium oli orienteeritud humboldtlikule uurimise ja õpetamise ühendamise ideaalile. ¹⁵ Kõrgkooliõppejõud olid ühtlasi

¹¹ A. Lepp. Tartu Ülikool 1938. a. // Eesti Statistika (1939). Lk 401.

¹² Central Statistical Bureau of Latvia. The Baltic States before the Second World War. Brief collection of statistical data. Riga, 2002. Lk 17.

¹³ Vt andmed üliõpilaste arvu kohta NSVL-s: Juri Woronkow. Technostruktuur ja Stalinism. / Dietrich Beyrau (Hg.): Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler. Göttingen, 2000. S. 287.

¹⁴ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001. Lk 56.

¹⁵ Humboldti kõrgkoolireformi kohta vt: Hartmut Bookmann. Wissen und Widerstand. Geschichte der deutschen Universität. Berlin, 1999. S. 184–191.

uurijad ja edasijõudnud tudengid olid teinud teatud tutvust uurimisega. Õpetamisel valitses küllalt suur akadeemiline vabadus. Igal erialal olid suuremad või väiksemad võimalused oma studiumi ise kujundada. Loodusteadustes ja meditsiinis oli rohkem kohustuslikke aineid, humanitaarteadustes enam valikuvõimalusi. Ideaalis õpetasid kõrgkooliõppejõud ainult metoodikat ja üliõpilased õppisid iseseisvalt. Ette kirjutatud õppeaega, kohustuslikku tunniplaani või kindlaid õpperühmi rühmavanemaga eesotsas ei olnud. Üliõpilase otsustamisvabadus oli küllalt suur. Paljud töötasid õpingute kõrvalt, et elatist teenida, teised katkestasid studiumi või venitasid selle väga pikaks. Akadeemiline vabadus on kindlasti ideaalkujutus, mis õppetöö reaalsusega päris hästi ei sobi, kuid hilisema ajaga võrreldes oli võimalik nii õpetust kui õppimist väga vabalt ja mitmekülgsest kujundada.

Aineti ja õppejõuti varieerus ka õppimise vorm, mõnes aines olid kindlad baasteadmised vältimatud, teistes domineeris iseseisev õppimine. Kuna emakeelset õppekirjandust oli vähe, pidid üliõpilased toetuma saksa-, inglise- või muukeelsetele õpikutele, edasijõudnud ka välismaisele erialakirjandusele. Nii oldi skandinaavia ja hollandi üliõpilastega võrreldavas situatsioonis, kuid samas võis kindel olla, et saadav haridus on rahvusvahelisel tasemel. Loengute kõrval oli õppetöös suur osatähtsus seminaridel ja kollokviumidel.

Kõiki üliõpilasi ühendav organisatsioon oli Üliõpilaskonna Edustus, kuid korporatsioonide ja seltside tähtsus oli palju suurem. Ligikaudu 55% üliõpilastest ja 70% lõpetanutest kuulusid akadeemilistesse organisatsioonidesse.¹⁶ Seega oli viimastel oluline koht üliõpilaselusel, samuti aitasid nad isikutevahelisi võrgustikke üles ehitada ja vilistlastel hiljem tööelus enesele kohta leida. Üliõpilaste iseorganiseerumine jätkus ka alates 1934. aastast kehtestatud autoritaarse riigi tingimustes. Tänapäevasesest vaatenurgast võib akadeemilistes organisatsioonides näha tsiviilühiskonna olulist elementi. Üliõpilaselu sarnanes paljuski Kesk-Euroopa omaga,

¹⁶ Lauri Lindström. Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Rahvus, sugu, sünnikoht ja keskkiriduse omandamise koht üliõpilaskonna kujunemist ja kõrghariduse omandamist mõjutavate teguritena. Tallinn, 2001. Lk 75–76.

kuigi seal võis harva leida tudengeid, keda toiduainetega varustas vanemate talu.

Stuudiumi ümberkorraldamine

Pärast võimuvahetust Tallinnas juunis 1940 ei muutunud stuudium veel üleöö, kuid uute võimude rünnakud said märgatavaks kohe uue õppeaasta alguses. Nagu teistegi elualade puhul, ei jõutud kõrgkooli sovetiseerimisega esimesel nõukogude aastal veel kaugeltki lõpule. Pärast saksa okupatsiooni lõppu 1944. aastal taas alustati õppetööd aga hoopis teistmoodi ülikoolis. Hoolimata nõukogulikest surveabinõudest, vahistamistest ja 1949. aasta märtsiküüditamisest säilis järjepidevus sõjaeelse ajaga. Poliitiline surve saavutas kõrgpunkti pärast EK(b)P KK 1950. a märtsipleenumit ja alates 1950. a-te algusest võib rääkida Tartu ülikoolist kui nõukogude ülikoolist, milles on säilinud vanade traditsioonide jäänused.

Poliitiliste tingimuste juurde tuleme allpool veel tagasi. Milles siis ikkagi seisnesid nõukogude ja tüüpilise euroopaliku ülikooli erinevused? Nõukogude ülikoolid olid osa riigiaparaadist ilma igasuguse autonoomiata.¹⁷ Riik ja partei võisid igal ajal kõrgkooli asjadesse sekkuda. Kui tsaaririigi ülikoolid olid järginud üldjoontes euroopalikku ülikoolimudelit, küll piiratuma autonoomiaga, siis pärast bolševike võimuhaaramist algas eksperimenteerimine. Õppeaega lühendati, nn töölisfakulteedide (*rabfak*) abiga tuli suurendada töölis- ja talupoeglikku päritolu üliõpilaste osakaalu näiteks 1929. aasta sügiseks 70%-ni.¹⁸ Kodanlikud õpetlased tuli asendada "õige" sotsiaalse grupi esindajatega. *Rabfaki* lõpetanud jõudsid aga kahjuks ainult harva nõutava kvalifikatsioonitasemeni. Dotsentuuri või professuuri saavutamiseks polnud kuni 1934. aastani vaja kandidaadi- ega doktorikraadi kaitsta.¹⁹ Kolmekümendatel aastatel nõudmisi karmistati ja viidi sisse vastuvõtu-

¹⁷ J. Connelly. P. 22.

¹⁸ L. Zhu. P. 1496.

¹⁹ Samas. P. 1501.

eksamid üliõpilaskandidaatidele, sest õpetuse tase kiiresti kasvanud nõukogude ülikoolides ei vastanud lootustele. Kuid alles 1937. aastaks saavutasid keskkoolilõpetanud üliõpilaste hulgas enamuse.²⁰ Iga eriala jaoks lasi Moskva välja töötada kindla õppekava ja eriti tehnilistel erialadel toimus koolitamine kitsalt piiritletud eriala piires.

Kolmekümnendateks aastateks oli välja kujunenud süsteem, mis kehtis nõukogude aja lõpuni. Üliõpilased õppisid õpperühmades (kursuse kaupa) etteantud õppekava järgi nagu koolis ja neil oli palju rohkem loengutunde kui lääne kõrgkoolides. Nn "punased ained" suurendasid tundide arvu veelgi, sest eesmärgiks oli ju üliõpilasi võimalikult tugevasti poliitiliselt mõjutada. Selles mõttes oli nõukogude diktatuur kasvatusdiktatuur, ideoloogilise sisu kõrval püüti noortesse süstida selgeid norme ja väärtushinnanguid.²¹ Valikuvõimalused õppimisel olid minimaalsed. Õpperühmad olid ühtlasi üliõpilaste kontrollimise vahendiks: "*Õppe-rühmade ühiskondliku järelevalve peamine tähtsus on selles, et ta aitab selgitada puudusi õppe- ja kasvatustöös, võimaldab avastada nende puuduste põhjused ja leida teid nende kõrvaldamiseks. Õppe-rühmade töö ühiskondlik ülevaatus, erandina teistest kontrolli vormidest, omab peamiseks ülesandeks iga üksiku üliõpilase töö igakülgselt tundmaõppimist, tema suhtumise selgitamist õppetöösse ja ülikoolis läbiviidavasse ühiskondlik-poliitilistesse üritustesse.*"²² Õpperühmades ei kontrollitud mitte ainult kohalkäimist, vaid vaadati läbi ka üliõpilaste loengukonspektid ja märkmed. Arvukate formularide täitmise eest vastutas dekanaadi ees rühmavanem (kui kursus ei jagunenud rühmadeks, nimetati teda kursusevanemaks).

Tunniplaani range limiteeritus ja õpperühmad tegid praktiliselt lõpu akadeemilisele vabadusele. Üldiselt ei täitnud need grupid ainult järelevalvefunktsiooni. Ühine studium viieks aastaks ku-

²⁰ O. Anweiler. S. 62.

²¹ Vt: David L. Hoffmann. *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941.* Ithaca, London 2003.

²² R. Antons. *Õpperühmade ülevaatus on õppejõudude ja üliõpilaste töö range kontroll.* // Tartu Riiklik Ülikool, 28.10.1949.

jundas eluaegsed sõpruskonnad ja võrgustikud.²³ Grupp võis muutuda koosluseks, mis läks vastuollu riigi taotlustega.

Lisaks tugevasti reglementeeritud õpetusele oli nõukogude kõrgkoolidel teisi iseärasusi. Teaduslik uurimistöö viidi suurel määral teaduste akadeemiatesse. Suurem osa nõukogude õppejõude ei olnud teadusliku kraadiga uurijad, vaid lihtsalt kõrgharidusega inimesed. Kuna paljud ei olnud läbinud kümneaastast gümnaasiumikursust, vaid tulid ülikooli töölisfakulteedi kaudu, siis oli 1930.–40. aastatel enamus nõukogude kõrgkoolide õppejõududest ainult 12–13 aastat haridust saanud. Nende jagatava õpetuse taset võib kergesti ette kujutada. Seepärast peeti Tartus õppejõude “vanadest nõukogude vabariikidest” eriti nõrkadeks. Kuid ka Tartus oli pärast sõda õppejõudude kvalifikatsiooni tase ehmatavalt madal. Septembris 1952 oli vaid 84-l õppejõul 292-st kandidaadi- või doktorikraad.²⁴

Nõukogude kõrgharidus eraldas end rahvusvahelisest teaduse arengust. Tsensuur tegi isegi kõige tunnustatumatele professoritele väga raskeks enese rahvusvaheliste uurimistulemustega kursis hoidmise. Teaduslik mõttevahetus välismaaga oli piiratud miinimumini.²⁵ Raskendavalt mõjusid nõiajahi-taolised kampaaniad, mis tabasid üksikuid teadusharusid nagu geneetika või keeleteadused. Teadus pidi olema “poliitiliselt korrektne”.²⁶

Õpetus järgis utilitaarset suunda ja pidi andma praktiliselt kasutuskõlbulikke teadmisi. Nii tekkis väga suur hulk kitsalt spetsialiseeritud erialasid, Stalini surma hetkeks ligi 900.²⁷ Spetsialiseeritud programmide ja ülekoormatud tunniplaanide kombinatsioon viis selleni, et sageli ei jäänud aega tegeliku studiumi jaoks, vaid esiplaanil seisis teadmiste reprodutseerimine. Silmas pidades tsentraalselt väljatöötatud programme ja paljude õppejõudude madalat kvalifikatsiooni oli kõige parem anda edasi ainult nõutavaid teadmisi. Seminarid ja kollokviumid, uuriv õppimine ja iseseisev

²³ Intervjuu Jaan Liiv'iga, üliõpilane 1946–1950, 19.08.2004 Verijärve külas.

²⁴ EK(b)P VI kongress, 16.–19.09.1952. ERAF 1-4-1282. L 278.

²⁵ J. Connelly. P. 143; Nikolai Kremtsov. *Stalinist Science*. Princeton, 1997. P. 53.

²⁶ Kremtsov. P. 215.

²⁷ Vt: J. Connelly. P. 23–28.

töö olid reserveeritud peamiselt aspirantidele. Ka poliitilistel põhjustel oli faktiteadmiste vahendamine kindlam tee kui avameelsed diskussioonid seminarides. Kuid mitte ainult üliõpilased ei kannatanud suure tundide arvu all, vaid ka õppejõud. Kuna nad pidid õpetama rohkem kui kolleegid läänes, tuli range tunniplaan neile selles osas igati vastu. Selle asemel, et igal semestril kohustuslike loengute kõrval seminare välja pakkuda, mis nõudnuks rohkem ettevalmistusaega, valmistasid nad ette mõned loengukursused ja lugesid siis aastaid või isegi aastakümneid ette oma vanu märkmeid.

Nõukogude kõrgkoolistuudium erines seega paljuski Eesti omast. Ants Oras kirjutab oma mälestustes, et kaks õppimissüsteemi olid teravas vastuolus. Bolševistlik surus alla isikliku initsiatiivi ja iseseisva mõtlemise, üliõpilane pidi õppima valmis interpretatsioonide, mida õppejõud talle esitas.²⁸ See kardinaalne ümberorienteerumine pidi toimuma sammhaaval.

1940. a juulis pandi ametisse uus rektor prof Heinrich Riikoja, septembris järgnes talle prof Hans Kruus. Oktoobris hakkas kehtima "Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli ajutine põhikiri", mis järgis nõukogulikku eeskujut. Ülikool kaotas autonoomia, kuid allus mitte Moskvale, vaid Hariduse Rahvakomissariaadile Tallinnas. Juba juulis algasid õppejõudude vallandamised, teised lahkusid ise, ühtekokku umbes 70 isikut. Õppejõudude lahkumine jätkus ka 1941. aastal ja madalama kvalifikatsiooniga uustulnukate ametissepanek kompenseeris seda ainult osaliselt. Keeleprobleemide tõttu tuli Tartusse vaid üksikuid õppejõude "vanadest" nõukogude vabariikidest.

Puhastusaktioonid puudutasid ka üliõpilasi, olgu siis sotsiaalse päritolu või poliitiliste põhjuste tõttu. Värskest immatrikuleeritutele hakkas kohe kehtima nõukogude kursustesüsteem, teised üliõpilased tuli sellele üle viia 1942. aastaks. Nõukogude õppekavadele mindi üle samm-sammult. Usuteaduskond likvideeriti, nagu ka eugeenika instituut ja judaistika õppetool. Sama saatus tabas üliõpilasesindust, akadeemilisi seltsi ja korporatsioone. Sisse seatud partei-, komsomoli- ja ametiühinguorganisatsioonid ei pakkunud piisavat kompensatsiooni ja esialgu ei võetud neid kuigivõrd vastu.

²⁸ Ants Oras. *Baltic Eclipse*. London, 1948. P. 106.

Arstiteaduskonna muutmist meditsiiniinstituudiks õnnestus siiski vältida. Õppetoolid reorganiseeriti nõukogulikeks kateedriteks. Vene keel, marksism-leninism, poliitökonoomia, sport ja sõjaline õpetus muutusid kohustuslikuks, millega tõusis oluliselt tundide arv. Loengutel kohalkäimise kohustus ja eksamid muutsid üliõpilaste harjumusi. Õppetöö sisu tuli nõukoguliku eeskju järgi ümber korraldada ja paljud senised õppematerjalid korjati käibelt ära, kuid uusi ka veel polnud.²⁹

Piiride sulgemine eraldas ülikooli välismaailmast ja kasvav tsensuuri surve raskendas juurdepääsu õpetuseks ja õppimiseks vajalikule kirjandusele. Kõik need meetmed üheskoos viisid studiumi kvaliteedi märgatava languseni, kuid seegi jäi keelatuks tervele reale noortele inimestele, kelle päritolu polnud sobiv. Pidades silmas veel poliitilisi vahistamisi, elustandardi langust, 1940. aasta juunideporteerimise ehmatus ja hävituspataljonide terrorit sõja puhkedes, siis on arusaadav, miks enamik üliõpilasi ja õppejõude nagu ka suurem osa Eesti elanikke sakslaste sissemarssi 1941. aastal rõõmsalt tervitasid. Ülikooli sovetiseerimine polnud selleks ajaks kaugeltki veel lõpule viidud.

Siinkohal pole võimalik põhjalikumalt käsitleda Saksa okupatsiooni aega. Selle lõppedes olid paljud õppejõud, vilistlased ja üliõpilased juba põgenike hulgas läänes. Inimkapitali kaotust on vaevalt võimalik mõõta. Nikolai Karotamm hindas ühes kirjas aastast 1947 Eestis leiduvate teaduste doktorite ja kandidaatide arvu umbes 200-le, vabariik vajab aga vähemalt 600.³⁰ Selleks ajahetkeks oli täies hoos vanade magistri- ja doktorikraadide ümberatseerimine, reeglina aktsepteeriti neid vastavalt nõukogude kandidaadi- ja doktorikraadidena. Eestis oli 1919. aastast kuni 1. detsembrini 1938 välja antud 156 doktori- ja 441 magistrakraadi.³¹ Kui palju oli teadlasi tsariaegse kraadiga või välismaal kaitsnud, ei ole teada. Sõda, põgenemised, baltisakslaste ümberasumine ja riiklikud repressiivmeetmed olid riigi teaduslikku potentsiaali kahe kolmandiku võrra kahandanud. Kui pidada silmas, et pigem põgenesid professorid kui assistendid ja et pärast

²⁹ Vt: L. Raid. Lk 9–29; T. Hiio. Lk 138–145.

³⁰ Aruanne Teaduste Akadeemia kohta 20.07.1947. ERAF 1-5-78. L 59.

³¹ T. Karjahärm, V. Sirk. Lk 197.

sõda lahkus osa akadeemilist personali teaduste akadeemia instituutidesse ja teistesse Eesti kõrgkoolidesse, osa aga vahistati või ei tohtinud oma erialal töötada, siis oli Tartu ülikool võrreldes 1939. aastaga kaotanud umbes $\frac{3}{4}$ oma õppejõududest. Kaotusi ei olnud veel 1955. aastaks tasa tehtud, selle ajani oli kaitstud ainult 8 doktori- ja 64 kandidaadidissertatsiooni,³² mida oli vähem kui võrreldaval ajavahemikul iseseisvusajal. Ühelt poolt kahetsesid võimukandjad teadlaskonna kaotust, teisalt tekkisid nüüd võimalused “nõukoguliku” järelkasvu esiletõusuks ja ülikooli ümberkujundamine võis seda kergemini teoks saada.

Võimukandjad pidasid vajalikuks mitte ainult ülikooli vaid ka üliõpilaskonna sovetiseerimist. Juba 1944. a sügisel reserveeriti 100-le kuni 150-le punaarmeelasele õppekohad Tartu Riiklikus Ülikoolis (TRÜ-s) ja Tallinna Polütehnilises Instituudis (TPI-s): *“Käesoleva ettepaneku põhjuseks on asjaolu, et kolme saksa okupatsiooniaasta kestel oli täisväärtuslike kõrgema haridusega nõukogulike kaadrite ettevalmistus Eestis täiesti takistatud, mis nõuab uute kaadrite juurdekasvu forsseerimist; ja teiseks, Punaarmee kasvatusel ja karastusel läbi käinud üliõpilased aitavad kujundada meie kõrgemate õppeasutiste üliõpilaskondades nõukogude mentaliteete ja töösse suhtumist.”*³³

15. novembril 1944 avati Tartu ülikool uuesti, sedapuhku eesotsas rektor Alfred Koortiga. 1951 tuli tema asemele Venemaa eestlane Fjodor Klement. 1946 allutati Tartu ülikool kui nõukogude kõrgkool Moskva keskasutusele.³⁴ Suure osatähtsuse ülikooli juhtimisel säilitas siiski ka EK(b)P Keskkomitee Tallinnas. Kohe pärast ülikooli taasavamist algasid puhastusaktsioonid — vahistamised õppejõudude ja üliõpilaste seas, mis puudutasid eriti neid, kes olid teeninud saksa armees.³⁵ Kuid rida omaaegseid sõdureid jäi tänu dokumentide võltsimisele paljastamata.

³² G. Ney, 1963. S. 70; B. Hiire. Uus elu vanas ülikoolis. // *Rahva Hää*, 07.06.1955.

³³ Hariduse rahvakomissari kt asetäitja Arnold Veimerile 14.10.1944. ERA R-1-5-93. Lk-d nummerdamata.

³⁴ T. Hiio. Lk 147–149.

³⁵ L. Raid. Lk 32–34.

Sõjajärgsel ajal tabasid ülikooli ka formalismi, kosmopolitismi, “Lääne mandunud kultuuri ees lõimitamise” jmt vastu suunatud kampaaniad. Rida õppeaineid nagu filosoofia, bioloogia, füsioloogia, keeleteadused ja poliitökonoomia sattusid ideoloogide teravdatud tähelepanu alla.³⁶ Eriti enne ja pärast 1949. aasta märtsiküüditamist toimus palju üliõpilaste politiseeritud koosolekuid, kus üksteist vastastikku süüdistati. Pärast seda saavutas üliõpilaste järelevalve oma kõrgpunkti.³⁷ Avaliku järelevalve kõrval, mida teostasid kursuse- või rühmavanemad, leidis nii üliõpilaste kui õppejõudude hulgas arvukalt riiklike julgeolekorganite nuhke. Punaste ainete kõrval püüti üliõpilasi mõjutada ka erinevate koosolekute ja agitatsiooniuurituste kaudu. Näitena ajavaimust võiks tuua lõigu A. Piilbergi artiklist “Rahvavaenlastel ei tohi olla kohta nõukogude ülikoolis”, mis ilmus ülikooli ajalehes: “*Meie ühiskond nõuab arstiteaduskonnalt tublisid nõukogude arste ning ei lepi praeguse olukorraga teaduskonnas. Seetõttu on vaja operatiivselt lahendada ülestõstetud küsimus, puhastada kollektiivkulaklikest ja kodanlik-natsionalistlikest elementidest ning aktiivseist nõukogude korra vastu võitlejaist.*”³⁸

1949. aastast kuni 1951. a sügissemestrini otsustas üksikute üliõpilaste ja õppejõudude saatuse praktiliselt eri- ja kaadri-osakonna ülem. Mõned kateedrid suleti, õpetuse tase langes nõukogude standardile vastavaks. Puhastusaktioonid saavutasid kõrgpunkti pärast EK(b)P VIII pleenumit 1950.³⁹ Ülikooli tase langes selle tulemusena ilmselt kõige madalamale kogu 20. sajandi vältel. Uus kompartei esimene sekretär Johannes Käbin püüdis puudujääke korvata Venemaalt sisse toodud professorite ja kateedrijuhatajate abil.⁴⁰ Kuna poliitiline surve oli õppeasutustes tugevam kui uurimisasutustest, lahkusid paljud õppejõud teaduste akadeemia instituutidesse. “*Poliitiline õhkkond teadusasutuses oli palju inimsõbralikum kui ülepolitiseeritud Tartu Riiklikus Ülikoolis*

³⁶ Samas. Lk 36–37.

³⁷ Samas. Lk 54–55.

³⁸ *Tartu Riiklik Ülikool*. 01.12.1950.

³⁹ Vt: L. Raid. Lk 94–97, 120–122; ka Tõnu Tannbergi artikkel samas kogumikus. *Toim.*

⁴⁰ Kiri VKP(b) sekretärile Suslovile 03.06.1950. ERAF I-46-92. L 143.

minu seal töötamise ajal.”⁴¹ Puhastamise kõrval püüdis Käbin siiski nn kodanlikke spetsialiste süsteemi integreerida ja nende võimeid ning oskusi ära kasutada. Nii öeldi näiteks, et professor Veski “tuleb lõpuni ära kasutada” (“использовать до конца нужно”).⁴² Nõiajaht lõppes alles 1952. aastaks ja partei võttis pragmaatilisema hoiaku “vana intelligentsi” suhtes.

Sellesse jälitamise ja allasurumise ajajärku langes aga ka üks teine tähelepanuväärne areng, väga tugev hariduse ekspansioon. Vastavalt nõukogude statistikale tõusis eesti rahvamajanduses kõrgkooli lõpetanute osakaal 4800-lt 1941. aastal 14000-le 1955. aastal.⁴³ Samal ajavahemikul kahekordistus keskkooliõpilaste ja üliõpilaste arv, iga-aastane kõrgkooli lõpetanute arv kasvas isegi neli korda.⁴⁴ Võitsid ennekõike noored naised, kes peagi moodustasid kaks kolmandikku Tartu ülikooli üliõpilaskonnast.⁴⁵ Nii mõnigi neist üliõpilastest ei oleks enne sõda tõenäoliselt ülikooli pürginud. Samas suurendas sisuliselt kergemate nõudmistega kaugõppe võimalus kunstlikult üliõpilaste arvu.

Traditsioonide jätkumine

On märkimisväärne, et pärast sõda elasid paljud vanad traditsioonid edasi. Korporatsioonid ja vanad tudengilaulud olid küll keelatud, kuid nad polnud surnud. Paljudes mälestustes toonitatakse vana vaimu edasikestmist pärast Teist maailmasõda: “Väärtustasime kõrgelt eestiaegset ülikooli ja üliõpilaselu ning püüdsime noorematele kursustele edasi anda, mis neid aegu

⁴¹ Valdur, sündinud 1913, 1950 Tartu ülikoolist vallandatud, KM EKLA 350-658, II. Lk 15.

⁴² EK(b)P Keskkomitee büroo istung 15.01.1951. ERAF 1-4-1268. Lk 101.

⁴³ Eesti NSV Statistikalitsus: Eesti NSV Rahvamajandus. Tallinn, 1957. Lk 178.

⁴⁴ Samas. Lk 220, 251 jj. ja 257.

⁴⁵ Sirje Kivimäe: Where These the same Women? Life in the Socialist Structures in Estonia. / Sue Bridges (Hg.): Women and Political Change. London, 1999. P. 70–71.

meenutas.”⁴⁶ Kontinuiteedi oluline kandja oli kindlasti õppekeel. Venekeelse Tartu ülikooli võinuks sissetoodavate õppejõudude abil lühikese ajaga tundmatuseni ümber kujundada. Eestikeelseid õppejõude oli aga vähe. Veel 1960. aastate alguses oli professorite enamus saanud hariduse iseseisvas Eestis.⁴⁷ Nemad olidki oluliseks järjepidevuse kandjaks. See, mida John Connelly sedastas poola ülikoolide puhul, kehtib ka Tartus — ülikool kestis edasi kui traditsioonide ja väärtuste kogum, miljöö jäi alles. Sõpruskonnad ja isikutevahelised võrgustikud hoidsid sidet minevikuga.⁴⁸

Järgmine faktor, mis lubas vanadel traditsioonidel pärast sõda edasi kesta, oli vanuseline koostis. Üliõpilaste seas oli palju neid, kes ei tulnud otse keskkoolist, vaid olid näiteks juba enne sõda ülikoolis käinud või siis vahepeal sõduritena teeninud. Hiljem jõudsid ülikooli ka üksikud vangilaagrites kinni istunud, repatrieeritud ja deporteeritud. Neid ei olnud nii kerge mõjutada, samas kui üliõpilased, kes kohe pärast keskkooli lõpetamist ülikooli astusid, olid kergemini parteiliinile viidavad.

Oluline kohtumis- ja kujunemispaiak väljaspool ülikooli oli “Werneris” kohvik, mis sel ajal juba uut nime kandis: “*Minust sai vernerist juba esimesel kursusel. Seal käisid “kõik”. Ainuõige koht oli mõistagi “vagunitega” saal, ja nimelt “vagunis” istuda, sest aknaalused laudad kuulusid (ilma mingi kokkuleppeta) haritlaste vanemale generatsioonile, hiljem kui tagumine ruum külastajatele suleti, siis maletajatele. Oli enesestmõistetav, et parema vaba koha puudumisel istus väärikas õppejõud tudengite lauda. Olen veendunud, et parema osa haridusest olen omandanud nimelt Werneris. Kui oli õnn istuda samas lauas kas Valmar Adamsiga, Villem Altoa, Arthur Hone'i või mõne teise, olgugi ehk noore intelligendiga nagu Leo Metsar või Ain Kaalep, siis võib jutt keerelda kasvõi kõigest ilmastiku ümber — ikka pakkus see jutuajamine midagi vaimule. Enamasti oli aga arutluse objektiks mõni etendus, artikkel või muu kultuurisündmus. Tolleaegses Werneris sooja toitu ei pakutud, ja personal ei pannud pahaks, kui*

⁴⁶ Valda, sünd. 1926, õppis ülikoolis 1945–1950. KM EKLA. 350–804. Lk 12.

⁴⁷ T. Hiio. Lk 150–151.

⁴⁸ J. Connelly. Lk 144.

laudkond istus paigal paar tundi või rohkemgi ega tellinud muud kui mõned tassid musta kohvi.” Selle mälestuskilla juhatab autor sisse stalinismi aegse elu kirjeldusega: “Aeg enne Stalini surma oli niivõrd ebanormaalne, et eestlased elasid nagu šokis. Ei teadnud, keda pidada sõbraks, keda vaenlaseks. Keda usaldada, keda mitte?”⁴⁹ Sellele vaatamata valitses kohviku nurgalaudades ametlikust hoopis erinev vaimus.

Meenutatakse ka ideoloogilist survet studiumi raames, eriti nn punastes ainetes: “Näis, et sellise surve all on võimalik ainult papagoina korrata tsitaate marksismi-leninismi klassikute kirjutistest. Mõõdutundetult hakati ülistama vene teadust ja vene teadlasi. Kõik tähtsamad avastused ja leiutised kanti nende arvele.”⁵⁰ Tõenäoliselt ei võtnud paljud üliõpilased valitsevat ideoloogiat vastu. Selleks olid poliitilised õppejõud veel liiga vähe kvalifitseeritud ja mälestused iseseisvusajast ning järgnenud terrorist veel liiga värsked. Ka vastuvõtt komsomoli (NSV Liidu Kommunistlikku Noosroühingusse) toimus väga aegamööda. 1946. aastal võeti vastu vaid 30 ja 1947. aastal 70 liiget, ning isegi kaks aastat pärast Stalini surma, 1955. aastal, kuulusid vähem kui pooled üliõpilased komsomoli.⁵¹

Gottlieb Ney on nõukogude kõrgkool, sh Tartu ülikooli, hinnanud vaid kui “kõrgemaid kutsekoole”.⁵² Taoline negatiivne hinnang tundub käesolevate ridade kirjutajale üldiselt õigustatud, kuid tuleb vahet teha ainete ja kõrgkoolide vahel. Ideoloogiline surve mõnedes ainetes, nagu näiteks ajalugu, oli nii tugev, et õpetuse tase selle all tugevasti kannatas, samas kui loodusteadustes või matemaatikas oli olukord palju parem. Äralõikamine välismaast ja õpetuse koolile lähendamine, poliitilised kampaaniad ja inimkaotused nõudsid oma osa. Stalini surma hetkeks võis Tartu ülikool kuuluda küll NSVL parimate kõrgkoolide hulka, kuid võrreldes sõjaeelse ajaga oli ta veel vaid iseene vari.

⁴⁹ Leelo, sünd. 1927, lõpetas õpingud 1951. KM EKLA. 350-1167. Lk 19.

⁵⁰ Hans, sünd. 1927, oma õpingutest 1948. KM EKLA. 350-1362. Lk 12.

⁵¹ Vt: *Tartu Riiklik Ülikool*, 07.10.1955 ja 04.11.1955.

⁵² G. Ney. 1973. S. 67.

Üliõpilaste elutingimused

Nagu kogu elanikkond, nii kannatasid ka üliõpilased Stalini ajastu madala elujärje all. Juba esimese nõukogude aastaga oli elustandard kiiresti langenud, mille tulemusena tõusis loomulik suremus poole võrra.⁵³ Kohe pärast sõja puhkemist oli sisse seatud toiduainete jaotamise kaardisüsteem, mis kaotati alles detsembris 1947. Alates 1948. a-st hakkas elatustase linnades tõusma, samas kui see maal pärast kollektiviseerimist hoopis langes. 1940. aastad tähendasid nii üliõpilastele kui teistele linlastele pidevat võitlust ellujäämise eest, kui neil polnud just lähisugulasi maal. Esines alatoitluse juhtumeid.⁵⁴ Situatsioon paranes alles 1950. aastatel, kuid nagu me kolhoositalupoegade ja tööliste büdžetiuringutest teame, jäi toitumine väga napiks ja ühekülgeks.⁵⁵

Sõjapurustuste ja maalt linna rändamise tulemusel valitses linnades suur korteripuudus. Võrreldes sõjaeelse ajaga pidid linnaelanikud Eestis 1955. aastal välja tulema keskmiselt poole väiksema elamispinna.⁵⁶ Enamus tudengeid elas seepärast ülerahvastatud ühiselamutes, peamiselt natsionaliseeritud majades. Elutingimused ühiselamutes olid lihtsad või päris primitiivsed ja sageli esines parasiite. *“Algul tuli elada kuulsas “Tiigi intris” lutikaid täis läbikäidavas toas.”*⁵⁷

Nõukogude propaganda kinnitas küll, et õppemaksu kaotamine ja stipendiumide sisseseadmine võimaldab omandada kõrgharidust palju suuremal hulgal isikutel kui varem, kuid see puudutas vaid üksikuid. Õppemaksud kaotati lõplikult alles pärast Stalini surma, seni kehtisid need “vale” sotsiaalse päritoluga üliõpilastele. Peale selle ei saanud mitte iga üliõpilane stipendiumi, näiteks 1941. aastal said stipendiumi 23% üliõpilastest ja 18% maksid õppe-

⁵³ Statistilised andmed suremuse kohta detsembris 1940. ERA. R-10-1-486. L 1–4; surmajuhtumite analüüs 1941. a esimese nelja kuu kohta: ERAF. 1-1-187. L 3.

⁵⁴ Näit: Aino, sünd. 1921. ERM KV. 984. L 335.

⁵⁵ Kolhoosimajapidamiste büdžetiuring 1952. ERAF. 1-114-57. Lk 38; Töölisperede büdžetiuring 1952–1956. ERA. R-10-43-57. Lk 19–20.

⁵⁶ Vt: Romuald Misiunas, Rein Taagepera: *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990.* London, 1993. P. 364.

⁵⁷ Helvi, sünd. 1933, õppis alates 1953 Tartus. KM EKLA. 350-236. Lk 41.

maksu.⁵⁸ Üliõpilaste elustandard Stalini ajal oli märgatavalt madalam kui nende eelkäijatel 1930. aastatel. Vaesuse leevendamiseks püüti juhutöödega pisut lisa teenida. Üliõpilaste arvu kiire kasvamise peamine põhjus ei olnud närused stipendiumid, vaid asjaolu, et paljudele oli studium üheks võimalikuks pääseteeks kolhoosist, vabrikust või kehvalt tasustatud kontoritööst, lootus paremale tulevikule või vähemalt puhtale ja huvitavale tööle.

Kuid ka Stalini ajastu üliõpilased oskasid elada: *“Oli küll kõige süngem ja sügavam stalinismi aeg, aga noorus sai ikkagi mahti ja võimalust koos käia ning veidi lõbutseda. [...] Lõbusad olid oma kursuse olengud. Lihtsalt mindi kellelegi, kel rohkem ruumi, külla: napsid ja veidi söödavat kaasas. Istuti, joodi, lauldi ja mindi peagi laiali. Vahel, kui napsi oli rohkem, huligaanitseti linna peal, rebiti maha loosungeid ja asutuste silte, mis viidi tütarlaste uste taha. Muidugi oli see suur kuritegu ja vahelejäämise korral oleks oodanud eksmatrikuleerimine.”* Taolistel kokkutulemistel lauldi peamiselt vanu tudengi- või sõjalaule, omakirjutatud ja isamaalisi.⁵⁹ Üldiselt püüdis partei võidelda liiga vabade kommete või vanade üliõpilaslaulude vastu, ka laialt levinud välismaiste raadiojaamade kuulamine oli neile pinnuks silmas.⁶⁰

Mälestused stalini-aegsest üliõpilaselust on väga erinevad. Nii mõnigi toonitab hirmu, mis kõike varjutas. Kuid isegi Stalini võimu all võis ülikooliaeg olla “elu paremad aastad”, kõigist probleemidest ja alati kohalolevast hirmust hoolimata.⁶¹ Ka ebanormaalsel ajal oli võimalik peaaegu normaalne elu.

⁵⁸ Vt: Karl Säre kõne 1941. a veebruaris. ERAF. 1-4-30. L 38.

⁵⁹ Harri, sünd. 1930, õppis Tartus 1949–1954. KM EKLA. 350-662. Lk 42.

⁶⁰ TPI üliõpilaste pidu kritiseeriti teravalt isegi ühel EK(b)P KK istungil 11.04.1945. ERAF. 1-4-178. L 51–53.

⁶¹ Intervjuu Jaan Liiviga.

ÜLIÕPILASEST PROFESSORIKS: PJOTR JAKOVENKO JURJEVI ÜLIKOOLIS¹

Ljudmila Dubjeva

Ajaloolase ja bütsantinisti Pjotr Aleksandrovitš Jakovenko (1879–1920) — viimase Jurjevi/Tartu ülikooli nõukogu poolt 1918. aastal ametisse kinnitatud professori² — õppe- ja tööteed on nimetatud ilmekaks näiteks ühest võimalikust teaduskarjäärist Tartu/Jurjevi ülikoolis,³ aga ka tavaliseks revolutsioonieelse Venemaa ülikooli-õppejõu saatuseks.⁴

P. Jakovenko sündis Stavropoli linnas, lõpetas 1899. aastal Stavropoli vaimuliku seminari ja astus samal aastal Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda — ajal, mil sinna vaevalt mõni aasta oli lubatud vaimulike seminaride vilistlaste vastuvõtt.⁵ Lõpetanud ülikooli kandidaadikraadiga ajaloo alal 1903. a-l, tegi ta järgneva viieteistkümne aasta jooksul läbi arengu, mis peegeldab ühtlasi ajalooteaduse arengut Tartu ülikoolis ja mis, näiliselt ladusale kulgemisele vaatamata, oli tegelikult täis tõkkeid ja kohati

¹ Artikkel on valminud grandi GFLAJ 5810 toel.

² EAA. 402-4-1530. L 109 p – 110.

³ O. Teder. Põhijooni vene bütsantinistikast ja Tartu Ülikooli roll selles XIX–XX saj. algul (kuni 1918. aastani). Magistritöö. Tartu, 1998. Lk 120. Seal toodud P. J. Jakovenko sünniaasta — 1870 (lk 100 — 1869) — on tõenäoliselt trükiviga ja ei ole kooskõlas ei teatmeteostes (Славяноведение в дореволюционной России: био-библиографический словарь. Москва: Наука, 1979. С. 380–381; Eesti teaduse biograafiline leksikon. Kd. 1. Tallinn, 2000. Lk 450) ega arhiiviallikes (EAA. 402-3-2048. L 2) esinevaga, kus selleks on 1879.

⁴ А. Е. Москаленко. П. А. Яковенко (1879–1920) и его работа по истории полабских славян // Советское славяноведение: материалы IV конференции историков-славистов (Минск 31 января — 3 февраля 1968 г). Минск, 1969. С. 551.

⁵ Tartu ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. Kd 2: 1798–1918. Lk 278.

dramaatilisi takistusi, mis CV kokkusurutud ridadest ei pruugi välja paistagi.

Õpingud Jurjevi ülikoolis

Ülikooliõpingute ajal olid Jakovenko õpetajateks tuntud teadlased professorid Anton Jassinski (õpetas TÜ-s keskaja ajalugu 1896–1911), Jevgeni Šmurlo (vene ajalugu 1891–1903), Pavel Ardašev (uusaja ajalugu 1901–1903), Mihhail Krašeninnikov (klassikaline filoloogia 1896–1918, Jakovenko õppis tema juures nii kreeka ja ladina keelt kui ka vanaaja ajalugu). 13. septembril 1903. a omistati Jakovenkole graduateeritud üliõpilase akadeemiline kraad ja ajaloo-keeleteaduskond tegi talle ettepaneku esitada kandidaaditöö. 7. oktoobril 1903 heakskiidu pälvinud töö põhjal andis teaduskond talle ajalookandidaadi kraadi (diplom 20. detsembrist 1904).⁶ Oma dateerimata CV-s,⁷ mis sisu järgi otsustades kuulub 1917. a lõpu või 1918. a algusesse, sest selle lõpus on ära toodud ka tema magistriskraadi kaitsmiseks esitatud ja 1917. a trükivalgust näinud raamatu täielik pealkiri⁸ ning oli tõenäoliselt kirjutatud seoses magistriskraadi kaitsmisega, — märgib ta, et juba ülikooli lõpetamise aastal tehti talle ettepanek jääda ülikooli juurde professori kutseks valmistuma, kuid stipendiumi saamine lükkus edasi 1905. aastasse. Kirjavahetusest Tartu ülikooli nõukogu ja Riia õpperingkonna kuraatori vahel selgub, et nõukogu vastav taotlus 1. märtsist 1904 ei läinudki õpperingkonnast kaugemale, sest taotluse esitamise ajaks oli õpperingkond just saanud ministriumilt eitava vastuse ühe teise professori kutseks valmistuja stipendiumitaotlusele. Kuraator Izvolski ei pidanud hetkel õigeks rohkem taotlusi esitada ning palus esineda sellega järgmiseks

⁶ EAA. 402-1-31131. L 1, 4–6, 115; 402-9-540. L 148 p, 152p–153.

⁷ EAA. 402-3-2048. L 2. Avaldatud trükis: A. E. Москаленко. С. 550–551.

⁸ П. А. Яковенко. Исследование в области византийских грамот. Грамоты Нового монастыря на острове Хиос. Юрьев, 1917. VIII, 207 с.

ettenähtud tähtajaks.⁹ Eitava vastuse sai ka teise prof Jassinski õpilase ja professori kutseks valmistuja, magistrieksamidki juba sooritanud Mitrofan Bretškevitši väliskomandeeringu taotlus,¹⁰ sest käimas oli ju Vene-Jaapani sõda ja riigi rahanduslik seis nõudis väljaminekute võimalikku kärpimist.¹¹ Jakovenko sai stipendiumi alates 1. aprillist 1905 ja kasutas seda (koos pikendusega) kolme aasta jooksul.¹² Väliskomandeeringu sooritamise võimalus avanes aga Bretškevitšil ja Jakovenkol alles aastatel 1911–1912¹³, edasilükkamist põhjustasid Vene-Jaapani sõja ja esimese vene revolutsiooni järelmõjud. Bretškevitš jätkas senikaua juba ülikooliõpingute ajal prof Jassinski juhendamisel alustatud lääne-slaavi rahvaste ajaloo uurimist ja jõudis sellealase magistritöö kaitsmiseni 1912. aastal.¹⁴

P. Jakovenko kui ajaloolase teekond kujunes teistsuguseks. Alustanud samuti professor Jassinski juhendamisel lääne-slaavi rahvaste ajaloo uurimist, kirjutas ta kandidaaditöö teemal *Maaelanikkond Rügeni vürstkonnas (Очерк истории сельского населения в Руганском княжестве)*.¹⁵ Selles töös juhtis ta tähelepanu vajadusele uurida Läänemere lõunaranniku slaavi elanikkonna saksastamise põhjusi komplekselt ja lähtudes lääne-slaavi vürstkondade sisemisest arengust, mitte aga piirduda, nagu seni, mõne üksiku põhjuse väljatoomisega. Autori arvates võinuks just

⁹ EAA. 402-1-31131. L 7. Tähtajaks oli jooksva aasta 15. oktoober (EAA. 402-1-3202. L 40p).

¹⁰ EAA. 402-1-3202. L 40; 402-3-174. L 94.

¹¹ Л. П. Лаптева. М. В. Бречкевич как представитель позитивизма в русском славяноведении первой четверти XX в. // Славяноведение. 1995. № 1. С. 5.

¹² EAA. 402-3-2048. L 2; 402-1-31131. L 163.

¹³ 1911 saatis НМ väliskomandeeringusse kõige suurema hulga professori kutseks valmistujaid (kokku 40) aastate 1899–1915 eest. — А. Е. Иванов. Высшая школа России в конце XIX начале – XX века. Москва, 1991. С. 211 (esimene autor)

¹⁴ М. Бречкевич. Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного Поморья: исследование по истории прибалтийских поморян за первые века со времени принятия ими христианства (1128–1278). Юрьев: К. Маттисен, 1911. VI, 267 с; EAA. 402-1-3202. L 50–51.

¹⁵ EAA. 402-9-540. L 152 p.

Rügeni saare vürstkonna, kus kohalik slaavi dünastia püsis võimul kõige kauem (1168–1325), ajaloo uurimine heita valgust protsessidele, mis toimusid kõikide Läänemere lõunaranniku slaavi rahvaste juures. Säilinud käsikirjal on näha täiendusi ja tõsisaid trükiks ettevalmistamise jälgi.¹⁶ Trükivalgust nägi see aga märksa hiljem,¹⁷ siis, kui autor oli juba pühendunud bütsantinistikal. Uurimus äratas tähelepanu ja leiab slavistika-alastes töodes positiivset äramärkimist ka tänapäeval,¹⁸ seda on nimetatud lausa fundamentaalseks.¹⁹ Seega näeme, et 20. sajandi alguses hakkas Tartu ülikoolis tuntud medievisti ja slaavi rahvaste ajaloo uurija professor Jassinski eestvedamisel kujunema kohalik slaavi ajaloo uurimise koolkond ja üheks selle esindajaks oli sirgumas P. Jakovenko.

Slavistist bütsantinistiks

Jakovenko ümberorienteerumine slavistist bütsantinistiks toimus tõenäoliselt just professoriks valmistuja stipendiumi ootel²⁰, sest

¹⁶ Käsikirja tiitellehel, kus esialgu seisib: “Петр Яковенко. Очерк истории сельского населения в Руянском (Rügen) княжестве во время правления местных князей. С приложением карты острова Руян. Юрьев, 1903”, pealkiri on muudetud järgmiseks: “Сельское население в Руянском (Rügen) княжестве во время правления местных князей”, ilmutiskoht ja aasta on maha tõmmatud; kogu teksti ulatuses on tehtud ulatuslikud toimetused. ЕАА. 402-1-31131. L 10–93.

¹⁷ П. А. Яковенко. Сельское население в Руянском (Rügen) княжестве во время правления местных князей // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Ч. XXIX. 1910. Октябрь. С. 209–250.

¹⁸ Славяноведение в дореволюционной России: изучение южных и западных славян. Москва, 1988. С. 354; А. Е. Москаленко. С. 549–555.

¹⁹ В. Б. Вилинбахов. Балтийские славяне в русской историографии // Источники и историография славянского средневековья. Москва, 1967. С. 200.

²⁰ Veel 20. septembriga 1904 on dateeritud Jakovenko tellimus (prof Jassinski summade arvelt) raamatule *Rosen G. v. Das älteste Stadtbuch der Stadt Graz auf der Insel Rügen. Stettin, 1885*. Vt. ТҮР КНО, 4-1-862. L 23.

saanud selle stipendiumi, keskendus ta juba Bütsantsi ajaloo probleemidele.

Professori kutseks valmistujate — professoristipendiaatide — institutsioon oli 19. saj lõpus–20. saj algul tunnistatud peamiseks kõrgkooliõppejõudude ettevalmistamise instrumendiks Vene-maal.²¹ Sisse seatud 1863. a ülevenemaalise ülikoolide põhikirjaga, võimaldas see väljavalituil jääda pärast edukat ülikooli lõpetamist kaheks–kolmeks aastaks oma *alma mater*'i või ka mõne teise ülikooli juurde selleks, et sooritada magistrieksameid ja kaitsta magistri- või doktoriväitekirja. Kraadi kaitsmisele järgnes, aga võis ka eelneda väliskomandeering, kus stipendiaadi peamine ülesanne oli tegelda teadustööga ja tutvuda oma erialaga välisülikoolides, või siis ajaloolaste puhul käia arhiivides ja raamatukogudes. Valiku tegi vastava teaduskonna nõukogu, selle pidi kinnitama ülikooli nõukogu.²² 1884. aasta ülevenemaaline ülikoolide põhikirj, mida 19. saj lõpus hakati rakendama ka seni autonoomses Tartu ülikoolis,²³ viis professoristipendiaatide kinnitamise ja nende välislähetusse saatmise õpperingkonna kuraatori tasandile, teaduskonna nõukogule jäi ainult taotluse esitamise võimalus.²⁴ Kuna professori kutseks valmistujatele ei jagunud alati vastavat stipendiumi, siis oli neil lubatud töötada paralleelselt ka assistentidena, laborantidena jne, kusjuures tasu määramine sellise töö eest oli jäetud teaduskonna nõukogu pädevusse, st võis töötada ka tasuta. Samas oli võimalik saada korraga nii töötasu kui stipendiumi. Kogu teaduskraadi ettevalmistamisele kulunud aeg — juhul kui kraaditaotleja asus hiljem tõesti õppetööle — arvestati sisse tema tegevteenistuse staaži.

20. saj alguseks oli süsteem sattunud teadusüldsuse pideva kriitika alla ja leiti, et see hoopis takistab noore teadlaskaadri

²¹ А. Е. Иванов. Высшая школа России в конце XIX–XX начале века. Москва: Институт истории СССР, 1991. С. 212; К. Т. Галкин. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. Москва, 1958. С. 25, 46.

²² Полное собрание законов Российской империи. 2-собр. Т. XXXVIII. 1863. № 39752 (§ 23 (5); § 42(6)).

²³ Tartu ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. Kd. 2: 1798–1918. Lk 258.

²⁴ Полное собрание законов Российской империи. III. Т. IV. 1884. № 2404 (§ IV (4); § 135–136).

järeikasvu. Eriti kritiseeriti professori kutseks valmistujate kehva majanduslikku kindlustatust. Nii said näiteks 1902. a-l haridusministeeriumi aruande järgi 218-st professori kutseks valmistujast Peterburi, Moskva, Harkovi, Kaasani, Novorossiiski (Odessa) ja Kiievi ülikoolides riiklikku stipendiumi vähem kui pooled.²⁵ Seega polnud stipendiumi saamise edasilükkumine Jakovenko puhul mingi erand, kuid osutus määravaks tema teadustöö suunavalikule. Jäädes küll teda alati sügavalt huvitanud keskaja raamidesse, keskendus ta magistrantuuri ajal hoopis bütsantinistikale.

Oma osa selles oli ka asjaolul, et 1904. aastal asus ülikooli tööle tollal juba teadusmaailmas suure tunnustuse osaliseks saanud bütsantoloog prof Aleksandr Vassiljev, ja kuigi Jurjevi ülikooli peeti üheks bütsantinistika keskuseks juba 19. sajandi lõpus,²⁶ mõjutas just see asjaolu eriliselt Jakovenko teadlaseteed. Kõigest, mida Vassiljev on Jakovenko kohta kirjutanud, olgu see arvamus, retsensioon või koguni nekroloog, kumab läbi tundmine, heatahtlik suhtumine ja sõbralik meel. Professor Vassiljev kiitis Jakovenko töökust, head ajaloolast haridust, oskust kasutada allikaid, kriitilise meele olemasolu ja suurepärase kirjanduse tundmist. Ta ennustas Jakovenkole silmapaistvat kohta vene bütsantinistikas. Nekrologis²⁷ leidis Vassiljev Jakovenko teadusliku panuse sisutiheda ülevaate kõrval koha meenutamaks hea sõnaga ka suurepärase inimest.

Magistriksamitele kulus Jakovenkol pool aastat: keskaja ajaloo sooritas ta eksami 31. novembril 1906, vanaaja ajaloo 20. veebruaril 1907, vene ajaloo 7. märtsil, poliitilises ökonomias 11. aprillil ja uusaja ajaloo 26. mail 1907.²⁸ Üle kolmandiku keskaja ajaloo programmi mahust haaras Bütsantsi ajalugu.²⁹ Sellest

²⁵ А. Е. Иванов. С. 213–214; К. Т. Галкин. С. 56–57.

²⁶ А. Н. Цамутали. Петербургская школа византиноведения // Вспомогательные исторические дисциплины. Вып. XXIII. XVIII международный конгресс византинистов (Москва, 8–15 августа 1991). Ленинград, 1991. С. 14. О. Teder. Lk 99.

²⁷ А. А. Васильев. Памяти П. А. Яковенко // *Анналы*. 1922. № 2. С. 258–259.

²⁸ ЕАА. 402-1-31131. L 123, 125, 137, 142, 144; programmid 127–136, 155–158, 159–162, 138–140, 145–150.

²⁹ Samas. L 133p–136.

omakorda kõige suurem osa oli pühendatud Makedoonia dünastia valitsemise perioodile 9.–11. saj, mil Bütsantsis intensiivistus feodalismi areng — protsess, mis ka edaspidi jäi Jakovenko uurimisobjektiks. Eksamiprotokolli on küsimused 1–6 keskaja kohta sisse kantud prof Jassinski käega, küsimused 7–10, mis puudutasid Bütsantsi ajalugu, aga prof Vassiljevi käega.³⁰

Saanud professori kutseks valmistuja stipendiumi pikenduse kolmandaks aastaks,³¹ esitas Jakovenko 1908. a lõpus *dissertatio pro venia legendi* immuniteedi ajaloost Bütsantsis,³² uurides selles “immuniteeti kui formaaljuriidilist institutsiooni, mis tekkis ja arenes Bütsantsis antiikse avalik-õigusliku ekskusseia ülekasvamise teel keskaegseks eraõiguslikuks institutsiooniks, mitte ei imporditud Lääne-Euroopast”.³³ Üks põhjustest, miks ta selleks ajaks ei esitanud veel magistritööd, vaid ainult eradotsendina tegutsemise õiguse andva *dissertatio pro venia legendi*, selgub kaudselt prof Vassiljevi arvamusest.³⁴ Uurimus toetus nimelt Bütsantsi kloostrite ja kirikute aktimaterjalidele, mis olid avaldatud dokumentide kogumiku “*Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, collecta et ediderunt Franciscus Miklosich et Jusephus Müller*” köidetes IV–VI. Allikalise baasi ühekülgse tõttu avaldas prof Vassiljev lootust, et antud töö võib moodustada ehk sissejuhatava peatüki tulevases feodalismi arengule Bütsantsis pühendatud suurteoses. Vassiljev rõhutas Jakovenko poolt valitud teema aktuaalsust ja selle läbiuurimise vajadust, märkis ära kirjanduse tundmist ja kriitilise meetodi oskuslikku kasutamist ning kinnitas töö vastavust *dissertatio pro venia legendi* nõuetele. Ajaloo-keeleteaduskonnale esitatud arvamus on laiendatuna ja täpsustatuna avaldatud ka retsensioonina, kus täiendavalt on rõhu-

³⁰ Samas. L 123.

³¹ Samas. L 163.

³² П. Яковенко. К истории иммунитета в Византии. Юрьев, 1908. 72 с.

³³ O. Teder. Lk 172.

³⁴ «Отзыв орд[инарного] профессора А. А. Васильева на соч[инение] П. А. Яковенко «К истории иммунитета в Византии» (Юрьев, 1908. 72 стр[аниц]), представленное им в ист[орико]-фил[ологический] факультет Императорского Юрьевского университета, как диссертация *pro venia legendi*» (ЕАА. 402-1-31131. L 164–167).

tatud allikalise baasi mitmekesistamise vajadust.³⁵ Sellele puudusele osutati muidu positiivse hinnangu taustal ka teises antud töö kohta ilmunud retsensioonis.³⁶

Dispuut toimus pühapäeval, 8. veebruaril 1909. a-l, oponentidena esinesid professorid Jassinski ja Vassiljev.³⁷ Tartu ülikooli nõukogu valis magistrant Jakovenko üldajaloo õppetooli eradotsendiks 29 poolt- ja 2 vastuhäälega 17. märtsil 1909.³⁸

Õppetöö

Oma osa selles, et Jakovenko magistritöö esitamine viibis, mängis kahtlemata asjaolu, et ülikooli lõpetamisest kuni 1916. aastani, välja arvatud kaks väliskomandeeringu aastat, õpetas ta ajalugu Tartu keskõppeasutustes, aastatel 1907–1909 aga Peterburis Pavlovi Instituudis ja L. Tagantseva gümnaasiumis.³⁹ Ja kuigi ta omandas väärtuslikke pedagoogilisi kogemusi, ei saanud see tegevus jätta oma mõju avaldamata magistritöö valmimise kiirusele.

Saanud eradotsendiks, hakkas P. Jakovenko pidama loenguid ka Tartu ülikoolis, õpetades erinevaid üldajaloo kursusi. Juba 1909. a sügissemestri algul esines ta aulaloenguga teemal “*Bütsantinismist seoses kaasaegse bütsantinistika olukorraga (О византинизме в связи с современным состоянием византиноведения)*”.⁴⁰ Samal semestril luges ta Vana-Idamaade ajalugu 2 tundi nädalas ja Büt-

³⁵ А. А. Васильев. П. А. Яковенко. К истории иммунитета в Византии. Юрьев, 1908 // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Ч. XX. 1909. Апрель. С. 430–436.

³⁶ И. Бороздин. П. А. Яковенко. К истории иммунитета в Византии. Юрьев, 1908 // Византийский временник. Т. XV. Вып. 1. (1908). Санкт-Петербург, 1909. С. 150–153.

³⁷ ЕАА. 402-9-543. Л 5р–6. Vt ka: А. Е. Москаленко. С. 550.

³⁸ ЕАА. 402-3-2048. Л 2; 402-4-1418. Л 74р–75. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1909 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1910. № 2, оф. отд. С. 36.

³⁹ ЕАА. 402-3-2048. Л 2.

⁴⁰ Samas. Л 3.

santsi kirikulugu samuti 2 tundi nädalas.⁴¹ Selline koormus säilis ka järgmisel semestril.⁴² 1910. a sügissemestril luges ta Egiptuse ajalugu Uue riigi ajal seostatuna Lähis-Aasia ajalooga ja Vana-Idamaade ajalugu, kumbagi 2 tundi nädalas.⁴³ Seega luges Jakovenko aastatel 1909–10 kolme semestri jooksul Vana-Idamaade ajalugu (ja ka 1913. a sügissemestril Idamaade ajalugu — vt allpool), kuigi tema nimi on ajaloo-keeleteaduskonnas spetsiaalselt Oriendile pühendatud kursusi lugenud õppejõudude loetelust välja jäänud.⁴⁴ Noore õppejõu uued kursused olid üliõpilaste seas suhteliselt populaarsed: 1909. a sügissemestril ja 1910. a kevadsemestril registreerus Jakovenko loengutele üle saja üliõpilase. 1910. a sügisel see arv küll langes, sest esmakordselt väljakuulutatud kursust kuulasid mitme akadeemilise aasta üliõpilased, kolmandaks semestriks hakkas kuulajate arv enam-vähem ühe aasta kuulajatega piirduma. Kuulajate hulgas olid ka tulevased tuntud eesti ajaloolased nagu Tartu ülikooli professor ja akadeemik Hendrik Sepp (1888–1943) ja eradotsent August Sildnik (1886–1955).⁴⁵ Lektori vastustus-tundliku suhtumise õpetatavatesse ainetesse võime välja lugeda tema kirjast 17. septembrist 1910, kus ta palus teaduskonnalt luba talle ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilasraamatukogu tarvis Bütsantsi kirikuloo alase kirjanduse ostmiseks eraldatud raha kasutada hoopis uuema Vana-Idamaade ajaloo alase kirjanduse ostmiseks, sest esimest on ülikooli raamatukokku juba piisavalt muretsetud, teine aga on hoopis puudu.⁴⁶ Kirjanduse nappust püüti korvata litografeeritud loengukursuste väljaandmisega. Jakovenkolt on

⁴¹ Обзорение лекций в Императорском Юрьевском университете. 1909 г. II семестр. Юрьев: К. Маттисен. 1909. С. 11; EAA. 402-4-1420. L 39p, 47p.

⁴² Обзорение лекций... 1910 г. I семестр. Юрьев, 1910. С. 11; EAA. 402-4-1434. L 58p.

⁴³ Обзорение лекций... 1910 г. II семестр. Юрьев, 1910. С. 11; EAA. 402-4-1435. L 50p.

⁴⁴ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool (1802–1918) ja Orient. Tartu, 2002. Lk 120. Vrd: O. Teder. Lk 115.

⁴⁵ EAA. 402-4-1420. L 39p, 47p; 402-4-1434. L 58p.; 402-4-1435. L 50p.

⁴⁶ EAA. 402-3-2048. L 4–5.

teada Babüloonia ja Vana-Egiptuse Vana ja Keskmise riigi ajaloole samuti Bütsantsi kirikuloole pühendatud loengukursus.⁴⁷

Spetsiaalne Venemaa 19. sajandi bütsantinistikale pühendatud kursus oli Jakovenkol välja kuulutatud 1911. a kevadsemestril (1 tund nädalas),⁴⁸ et aga just siis sai lõpuks teoks tema väliskomandeerimise, pidi see ära jääma.⁴⁹ Kui Jakovenko 1913. a kevadsemestril tagasi tuli, kujunes olukord, kus eelmine uusaja professor Vassiljev oli juba Tartust lahkunud ja uus — Jevgeni Tarle (1874–1955) — ei olnud veel kohale kinnitatud. Nii tuli Jakovenkol 1913. a kevadsemestril lugeda uusaja ajalugu 4 tundi nädalas.⁵⁰ 1913. a sügissemestril aga luges ta juba kursust feodaal-korra tekkimisest (1 tund nädalas), Idamaade ajalugu (1 tund nädalas) ja Bütsantsi kirikulugu (2 tundi nädalas).⁵¹ Viimane loengukursus jätkus ka 1914. a sügissemestril.⁵² Aastatel 1913–1918 luges Bütsantsi ajalugu tavaliselt professor Vassili Regel (1857–1932), kuid 1917. a sügissemestril oli ka Jakovenkol välja kuulutatud muu hulgas Bütsantsi ajaloo alane kursus 4 tundi nädalas.⁵³

⁴⁷ П. А. Яковенко. История Древнего Востока / по лекциям пр[иват]-доцента П. А. Яковенко; составила А. М. де Витт. Юрьев. 1910 г. 24 апреля. 54 с.; П. А. Яковенко. История Древнего Востока. II часть. Египет / по лекциям пр[иват]-доцента П. А. Яковенко; составила А. М. де Витт. I семестр 1910 г. (TÜR KHO, 55-1-176. L 1–75. Säilikus on ka esimese osa restaureeritud dubletteksemplar). Konspekti koostaja proua A. M. de Vitt kaitses 28. mail 1918 ajalookandidaadi kraadi (EAA. 402-9-544. L 199p–200. — See on viimane sissekanne Jurjevi Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna istungitežurnaaalis). Vt. ka: Курбатов Г. Л. История Византии (историография). Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1975. С. 116.

⁴⁸ Обзорение лекций... 1911 г. I семестр. Юрьев, 1911. С. 10.

⁴⁹ Loenguteks registreerunud üliõpilaste nimekirjas on väljakuulutatud kursus maha tõmmatud: EAA. 402-4-1447. L 87p. Vrd: O. Teder. Lk 120.

⁵⁰ EAA. 402-4-1478. L 79p.

⁵¹ Обзорение лекций... 1913 г. II семестр. Юрьев, 1913. С. 11; EAA. 402-4-1478. L 85p.

⁵² Обзорение лекций... 1914 г. II семестр. Юрьев, 1914. С. 11.

⁵³ Обзорение лекций... 1917 г. II семестр. Юрьев, 1917. С. 10.

1913. a valiti eradotsent ajaloomagister M. Bretškevitš Kaasani ülikooli erakorralise üldajaloo professori kt-ks⁵⁴ ja slaavi rahvaste ajaloo kursus, mida viimane oli lugenud alates 1906. a sügissemestrist, läks üle Jakovenkole.⁵⁵ Aastatel 1914–18 luges viimane erinevaid slaavi rahvaste ajaloo alaseid kursusi, nii üldist slaavi rahvaste ajalugu,⁵⁶ kui ka eraldi bulgaarlaste ajalugu keskajal⁵⁷ ja uusajal,⁵⁸ serblaste ajalugu keskajal⁵⁹ või üheskoos lõuna-slaavi rahvaste ajalugu keskajal⁶⁰ ja uusajal,⁶¹ ning viis läbi sellealaseid praktikume.⁶²

Jakovenko kuulajaskond pärast väliskomandeeringut kõikus enamasti 30–40 üliõpilase ümber. Seda võib pidada optimaalseks, kui arvestada, et tegemist oli enamasti erikursustega ja et I maailmasõja eel ja ajal oli ajaloo-keeleteaduskond Tartu ülikoolis väiksemaid, vaid mõnel aastal jäi usuteaduskond veel väiksemaks.⁶³ Hilisem akadeemik Hans Kruus (1891–1976), kes astus Tartu ülikooli 1914. a sügissemestril, kirjeldas oma memuaarides esimest

⁵⁴ Л. П. Лаптева. С. 7.

⁵⁵ Обзорение лекций... 1915 г. II семестр. Юрьев, 1915. С. 10–11.

⁵⁶ Обзорение лекций... 1914 г. II семестр. Юрьев, 1914. С. 11. Обзорение лекций... 1915 г. I семестр. Юрьев, 1915. С. 11; EAA. 402-4-1501. L 95.

⁵⁷ Обзорение лекций... 1915 г. II семестр. Юрьев, 1915. С. 11. Обзорение лекций... 1916 г. I семестр. Юрьев, 1916. С. 11; EAA. 402-4-1502. L 97; 402-4-1516. L 63.

⁵⁸ Обзорение лекций... 1917 г. II семестр. Юрьев, 1917. С. 10. Обзорение лекций... 1918 г. I семестр. Юрьев, 1918. С. 9.

⁵⁹ Обзорение лекций... 1914 г. I семестр. Юрьев, 1914. С. 11. Обзорение лекций... 1916 г. I семестр. Юрьев, 1916. С. 11; EAA. 402-4-1516. L 63; 402-4-1489. L 45р;

⁶⁰ Обзорение лекций... 1917 г. II семестр. Юрьев, 1917. С. 10. Обзорение лекций... 1918 г. I семестр. Юрьев, 1918. С. 9.

⁶¹ Обзорение лекций... 1916 г. II семестр. Юрьев, 1916. С. 10. Обзорение лекций... 1917 г. I семестр. Юрьев, 1917. С. 10; EAA. 402-4-1517. L 57р.

⁶² Обзорение лекций... 1915 г. II семестр. Юрьев, 1915. С. 11. Обзорение лекций... 1916 г. II семестр. Юрьев, 1916. С. 10. Обзорение лекций... 1917 г. I семестр. Юрьев, 1917. С. 11. Обзорение лекций... 1918 г. I семестр. Юрьев, 1918. С. 9; EAA. 402-4-1502. L 97; 402-4-1516. L 63; 402-4-1517. L 57р.

⁶³ Vt: Tartu ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. Kd 2. Lk 396.

ülikoolikogemust järgmiselt: «Loengute kuulamine polnud sunduslik, iga üliõpilane toimis nii, kuidas heaks arvas. Pidasin otstarbekohaseks kõigepealt kindlaks teha, missuguste õppejõudude kursused üldse väärivad kuulamist. Käisin siis paari esimese nädala jooksul peaaegu kõikidel loengutel. Praakisin kohe välja sellised ained, nagu vanavene kirjanduse ajalugu, kiriku ajalugu, Bütsantsi ja slaavlaste ajalugu, kavatsedes nende kallale asuda oma hilisematel semestritel».⁶⁴ Nii leiamegi tema nime 1915. a kevadsemestril slaavi rahvaste ajaloo kursusele registreerunud üliõpilaste hulgast.⁶⁵ Nimekamatest Jakovenko õpilastest sel perioodil võiks peale Hans Kruusi nimetada veel keeleteadlast ja slavisti Villem Ernitsat (1891–1982) ning bütsantinisti, hilisemat ajaloodoktorit ja Uurali ülikooli professorit Mihhail Sjuzjumovit (1893–1982), kes kuulusid Jakovenko uusaja ajaloo kursust 1913. a kevadsemestril.⁶⁶

Kokkuvõttes võib öelda, et Jakovenko õppetöö koormus, võrreldes teiste samal ajal ajaloo-keeleteaduskonnas ajaloo aineid õpetanud õppejõududega, oli kõige mitmekesisem, ulatudes vanaajast uusajani välja ja nõudis sageli uute loengukursuste ettevalmistamist.

Väliskomandering ja magistritöö

Magistritöö valmimisele osutas otsustavat kaasabi väliskomanderingu stipendium. Stipendium eraldati 1. jaanuarist 1911, kuid sellekohane teade on rektoraadist ajaloo-keeleteaduskonda jõudnud alles 3. veebruaril 1911.⁶⁷ Jakovenko oli jõudnud juba kevadsemestri loengukursused välja kuulutada, mis tuli nüüd ära jätta.

Selle asemel sai ta aasta jooksul külastada Viini ja Müncheni raamatukogusid, osaleda Münchenis prof August Heisenbergi kesk- ja uskreeka filoloogia seminari töös ja kuulata tema

⁶⁴ H. Kruus. Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907–1917. Tallinn, 1979. Lk 135.

⁶⁵ EAA. 402-4-1501. L 95.

⁶⁶ EAA. 402-4-1478. L 79p.

⁶⁷ EAA. 402-1-31131. Lk 168.

loenguid, samuti uurida nii Münchenis kui ka Konstantinoopolis Bütsantsi kloostrite käsikirjalisi aktimaterjale. Magistritöö jaoks ta materjali veel Chalke saare teoloogia kooli raamatukogus, samuti Athose Püha Panteleimoni Vene kloostris.⁶⁸ Haridusministeeriumile esitatud aruanne esimese väliskomandeeringu aasta kohta pälvis heakskiitu⁶⁹ ja avaldati trükis.⁷⁰

Oma uurimistöös keskendus Jakovenko Chiose saare Uue kloostri — *Νέα Μονή* — ürikute uurimisele, mille originaalid olid küll hukkunud 1822. a tulekahjus türklaste poolt korraldatud Chiose veresauna ajal ning allesjäänud 1881. a maavärisemise ajal veel täiendavalt kannatada saanud, kuid mille koopiad säilisid teistes kohtades (Püha Iliase kloostris Samose saarel, mis algselt oli Chiose Uue kloostriga seotud, Chalke saare teoloogia kooli raamatukogus, Issanda Hauakiriku abikirikus Istanbulis).⁷¹ Chiose saare Uue kloostri ajaloolist pärandit uuriti 20. saj algul mitmekülgsest.⁷² Jakovenko seadis enesele ülesandeks: 1) selgitada välja, kui mitme Chiose saare Uue kloostri arhiivi kuulunud dokumendi kohta on andmed säilinud; 2) võrrelda koopiate tekste omavahel, et teha kindlaks nende usaldatavus; 3) hinnata nende allikaväärtust. Ta tegi kindlaks 23 Chiose saare Uue kloostri ürikut, kusjuures ühe tekst ei ole meieni üldse jõudnud, teised aga, kas katkendlikult või täielikult, on säilinud koopiatena.⁷³

Võimalus väliskomandeeringu ajal vahetult ulatusliku allikmaterjali juurde pääseda lõi tõsised eeldused magistritöö lõpuleviimiseks. Pärast tagasipöördumist (komandeering lõppes 1912. a

⁶⁸ П. А. Яковенко. Исследование в области византийских грамот. Грамоты Нового монастыря на острове Хиос. С. VII.

⁶⁹ ЕАА. 402-1-31131. Лк 169.

⁷⁰ П. А. Яковенко. Отчет о научных занятиях по истории Византии // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Ч. XL. 1912. Август. С. 85–102.

⁷¹ П. А. Яковенко. Отчет о научных занятиях по истории Византии. // *Ibid.* С. 99–101.

⁷² Е. Ю. Басаргина. Ф. И. Шмит: материалы к биографии. // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург, 1999. С. 492–493.

⁷³ П. А. Яковенко. Отчет о научных занятиях по истории Византии. С. 99. Vt ka: П. А. Яковенко. Исследование в области византийских грамот. Грамоты Нового монастыря на острове Хиос. С. 10–29.

lõpus) asus Jakovenko täie jõuga selle viimistlemise kallale. Ja juba 23. mail 1915 kirjutab A. Vassiljev Fjodor Uspenskile (1845–1928), kes oli parajasti asunud ajakirja *Византийский временник* toimetajaks, et P. Jakovenko on lõpetamas oma väitekirja trükkimist.⁷⁴ Samas kirjas esitab Vassiljev nimekirja kümnest võimalikust kandidaadist kavandatavatele Bütsantsi ajaloo õppetoolidele üle Venemaa. Tema enda ja Tartu ülikooli professori V. E. Regeli, Kiievi ülikooli professori Julian Kulakovski, tuntud bütsantinistide Pavel Bezobrazovi ja Hrisanf Loparevi (viimane oli Tartus värskest kaitsnud magistriväitekirja⁷⁵) kõrval nimetas Vassiljev ka Jurjevi ülikooli eradotsenti Jakovenkot. Seega oli viimase tuntus ja kaal teadusmaailmas juba piisavalt suur. Kasuks tuli asjaolu, et oma teadlaskarjääri jooksul, hoides end pidevalt erialase kirjandusega kursis,⁷⁶ tegi Jakovenko hulgaliselt kaastöid bütsantinistika-alasele perioodikale, nii Peterburis ilmunud ajakirjale *Византийский временник* kui ka Tartus ilmunud ajakirjale *Византийское обозрение*, aga ka ajakirjale *Byzantinische Zeitschrift*.⁷⁷

1915. a novembris sai Jakovenko Tartu ülikoolis vanemassis-tendi kohta,⁷⁸ säilitades paralleelselt ka eradotsendi kutse,⁷⁹ kuni ta

⁷⁴ A. A. Vassiljevi kiri F. I. Uspenskile on avaldatud lisana artikli juures: И. В. Кукина. А. А. Васильев: «труды и дни ученого» в свете неизданной переписки. // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995. С. 337. Vt ka: Е. Ю. Басаргина. Ф. И. Успенский: обзор личного фонда. // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995. С. 57.

⁷⁵ Л. Н. Заливалова. Х. М. Лопарев: ученый и его рукописное наследие. // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995. С. 220.

⁷⁶ Vt nt: TÜR KHO, 4-1-990. [Ajakirjade laenutuse raamat] 14.12.1915–23.03.1918. L 3pd, 9pd, 14–15, 17, 20–22.

⁷⁷ ЕАА. 402-3-2048. L 2 pd. Vt ka: И. П. Медведев. В. Э. Регель как основатель и редактор «Византийского временника» // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995. С. 172; В. Бойков. Историк В. Э. Регель и Тартуский (Юрьевский) университет. // Вопросы истории Тартуского университета. Вып. 16. Тарту, 1985. С. 91.

⁷⁸ ЕАА. 402-3-2048. L 2.

⁷⁹ ЕАА. 402-4-1486. L 20р. Личный состав Императорского Юрьевского университета. 1916. Юрьев, 1916. С. 8.

5. oktoobril 1917 valiti üldajaloo dotsendiks.⁸⁰ Vahetult enne seda — 30. septembril — andis ta trükki oma aastatepikkuse uurimistöo tulemusena valminud monograafia⁸¹ ja esitas selle magistritööna kaitsmiseks. Teos lubab teda pidada “bütsantsi diplomaatika sisuliseks rajajaks.”⁸²

Töös on Chiose saare Uue kloostri käsikirjalise pärandi kirjelduse kõrval (ptk I) tehtud Bütsantsi keisrite poolt välja antud ürikute diplomaatiliste tunnuste analüüs (ptk II), samuti Uue kloostri ürikute vormi- (ptk III) ja sisuanalüüs (ptk IV). Võrrelnud omavahel Chiose saare Uue kloostri ürikute erinevaid koopiad, näitas Jakovenko, et nende tekstid langevad sisuliselt kokku. Vormistuslikult sarnanevad nad originaalidena säilinud teiste bütsantsi dokumentidega, sisu kontrollimine muude usaldusväärsete ajalooallikate najal kinnitab koopiate usaldusväärsust. Kokkuvõttes tegi autor järelduse, et kriitilise uurimise tulemusena on Chiose saare Uue kloostri ürikute usaldusväärsus kinnitust leidnud.

Teosel oli suur tähtsus Bütsantsi allikakriitika meetodite väljakujundamisel.⁸³ Ka professor Regeli kirjutatud ja koos professor Krašeninnikoviga allkirjastatud arvamuses,⁸⁴ mis esitati ajaloo-keeleteaduskonna istungil 22. (9.) veebruaril 1918, kus otsustati töö kaitsmisele lubada,⁸⁵ on rõhutatud, et autor teeb esmakordselt kindlaks erinevate bütsantsi ürikute tüüpide tunnused ja annab nende usaldatavuse määramise kriteeriumid.

Magistritöö kaitsmine toimus 14. veebruaril vana, 27. veebruaril 1918. a-l uue kalendri järgi ajaloo-keeleteaduskonna avalikul

⁸⁰ ЕАА. 402-3-2048. L 2. Vrd: Л. Эрингсон Преподавание истории в Тартуском университете (1802–1918) // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Vihik. 1. Tartu, 1975. Lk 120.

⁸¹ П. А. Яковенко Исследование в области византийских грамот. Грамоты Нового монастыря на острове Хиос. Юрьев, 1917. VIII, 207 с. О. Teder. Lk 154.

⁸² Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 3. Москва: Издательство АН СССР. 1963. С. 532.

⁸³ ЕАА. 402-3-2048. L 14–15.

⁸⁴ ЕАА. 402-9-544. L 188p–189.

istungil.⁸⁶ Ametlike oponentidena esinesid professorid Regel ja Krašeninnikov.⁸⁷ 1. märtsil 1918 kinnitas Tartu ülikooli nõukogu P. Jakovenko üldajaloo magistriks.⁸⁸

Paar päeva hiljem, 3. märtsil (ukj), tegid ajaloo-keeleteaduskonna istungil professorid Regel ja Tarle ettepaneku moodustada Jurjevi ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna juures Bütsantsi ajaloo õppetool ja määrata üldajaloo magister P. Jakovenko selle ülemääraliseks erakorraliseks professoriks. Nii õppetooli loomist kui Jakovenko kandidatuuri toetas teaduskond üksmeelselt ja otsustas edastada ettepaneku ülikooli nõukogule.⁸⁹

Kuid tuletagem meelde, et kõik see toimus alates 23. veebruarist 1918 saksa vägede poolt okupeeritud Tartus.⁹⁰ Kuigi dekaan Petuhhov tegi vastava esildise 4. märtsil, ei olnud Tartu ülikooli nõukogu 8. märtsi istungil juttu Bütsantsi ajaloo õppetooli moodustamisest, vaid toimus lihtsalt üldajaloo magistri dotsent Jakovenko kinnitamine üldajaloo õppetooli erakorralise professori kohale 33 poolthäälega 2 vastu. Päevakorral oli hoopis ülikooli evakueerimine, millega pidi tegelema ka värskelt valitud professor. Ülikooli nõukogu komandeeris oma 9. aprilli istungi otsusega prof Jakovenko «*kõrgeima keskvdõimu asupaika*» («*в место нахождения центральной высшей власти*») — sest algava kodusõja tõttu

⁸⁶ EAA. 402-3-2048. L 9; EAA. 402-9-544. L 189p–190. Vrd: O. Teder. Lk 120. Siinkohal toodud P. A. Jakovenko magistritöö kaitsmiskuupäev — 22.02.1918 viitega EAA. 402-3-2048, l 8, — on eksitav, sest viidatud dokument kujutab endast ajaloo-keeleteaduskonna dekaani prof J. V. Petuhhovi kirja, kus viimane, vastavalt teaduskonna otsusele 22. (9.) veebruarist 1918 (EAA. 402-9-544. L 188p–189) edastas rektorile palve määrata kaitsmine 27-ks (14-ks) veebruariks ja teavitada sellest ülikooli nõukogu liikmeid.

⁸⁷ EAA. 402-9-544. L 189–190.

⁸⁸ EAA. 402-3-2048. L 11.

⁸⁹ EAA. 402-9-544. L 190p–191.

⁹⁰ К. Сент-Илер. К истории Воронежского университета. 1. История последних дней русского Юрьевского университета. // Труды Воронежского государственного университета. Т. 1. Воронеж, 1925. С. 362.

oli seegi ebamäärane — et selgitada välja Jurjevi ülikooli tulevane saatus.⁹¹

Seitse aastat hiljem ilmunud memuaarides on professor Konstantin Saint-Hilaire (1866–1930) meenutanud, et okupatsiooni tingimustes oli sõiduloa saamine saksa komandatuurilt raske, tagasipöördumise luba aga ei antud üldse, nii et professor Jakovenko pidi sõitma ilma loata.⁹² Ta suutis siiski umbes kuu aja jooksul komandeeringus ära käia ja tagasi pöörduda, kuid tema poolt toodud andmed ülikooli saatuse kohta jäid ebamääraseks: Hariduse Rahvakomissariaat, kus professorid Jakovenko ja Regel⁹³ läbirääkimisi pidasid, oli ülikooli evakueerimisega nõus, selle vastu protestis Välisasjade Rahvakomissariaat, viidates Bresti rahulepingule, mille järgi Liivimaa jäi Venemaa koosseisu ja ülikool pidi paigale jääma. 31. mail on Tartu ülikooli nõukogu eraviisilise⁹⁴ nõupidamise protokollis (okupatsioonivõimude poolt juba suletud ülikooli nõukogu ei saanud enam ametlikku istungit korraldada) prof Jakovenko märgitud kohalviibijaks — arutati juba konkreetseid ärasõiduplaane Voroneži suunas.⁹⁵ Kuid alles siis, kui kolmekuiselt komandeeringult naases 8. juulil prof Regel, selgus ülikooli saatus lõplikult: kahe rongiga 17. juulil ja 31. augustil 1918 evakueeruti Voroneži.⁹⁶

Professor Jakovenko jätkas tööd uues Voroneži ülikoolis: 30. detsembril 1918. a-l on teda koos teiste Tartust tulnud õppejõudude Regeli ja German Zamjatiniga (1882–1953) mainitud üldajaloo õppetooli professorina. 19. juunil 1919 määras Voroneži ülikooli nõukogu ajaloo osakonna struktuuri muutmise käigus prof Jakovenko «uute Euroopa ühiskondade ajaloo õppetooli» ja 1. jaanuari seisuga 1920 on ta märgitud Voronežist puudevaks. Voroneži

⁹¹ EAA. 402-4-1530. L 109p-110, 212; EAA. 402-3-2048. L 10, 12.

⁹² К. Сент-Илер. С. 378.

⁹³ Prof V. E. Regel oli komandeeritud ülikooli nõukogu otsusega Petrograadi ja Moskvasse veel 28. märtsil. (EAA. 402-4-1530. L 181p–182). Vt. ka: Л. Эрингсон. Из истории эвакуации Тартуского университета (1915–1918 гг.) // TRÜ toimetised. Vihik 258. Tartu, 1970. Lk 310.

⁹⁴ 31. mail lõppes ametlikult nn. vene ülikooli tegevus Tartus. / Tartu ülikooli ajalugu. 2. Lk 319.

⁹⁵ EAA. 402-4-1530. L 258.

⁹⁶ К. Сент-Илер. С. 395–397.

ülikooli toimetiste esimeses köites 1925. a-l avaldatud Voroneži ülikooli martüroloogis aastatest 1919–1924 on P. Jakovenko surma-aastaks märgitud 1920. On oletatud, et veel 1919. a sügisel (tuletame meelde, et käimas oli kodusõda) lahkus ta Voronežist oma sünnimaale Stavropoli. Endise Jurjevi ülikooli rektori professor Jevgeni Passeki tütar Maria Grabar-Passek, kes samuti evakueerus koos ülikooliga Voroneži, meenutas veel 1968. aastal: *“Jakovenko jättis meid maha. Ta oli kasakas ja sünnimaa tõmbas teda ligi.”*⁹⁷

P. A. Jakovenko elutee katkes ühiskondlik-poliitiliste kataklüsmide tõttu just siis, kui ta jõudis oma erialase kvalifikatsiooni tippu, olles suurepäraselt ette valmistatud mitmete keeruliste Büt-santsi ajaloo probleemide lahendamiseks, jõudmata lõpetada osagi kavandatud ja alustatud töödest.⁹⁸

⁹⁷ А. Е. Москаленко. С. 551–552.

⁹⁸ А. А. Васильев. Памяти П. А. Яковенко // *Анналы*. 1922. № 2. С. 259.

NOORE VILLEM ERNITSA KUJUNEMISEST ÕPINGUAASTAIL AVALIKU ELU TEGELASEKS

Mare Viiralt

Villem Ernitsa (1891–1982) elutööd ja isiksust iseloomustatakse teatmeteostes¹ ja kaasaegsete kirjatöodes arvukate märksõnadega: ühiskonna- ja karskustegelane, keeleteadlane-slavist, polüglott, hõimuliikumise edendaja, filoloogia sanitar, siiras tõerääkija, vanaaegset professoritüüpi esindav vaimsete huvidega teadusefanaatik-veidrik jm. Hinnangud kajastavad põhiliselt Ernitsa tegevust esimese Eesti Vabariigi ajal ja nõukogude perioodil. Teatavasti osales Ernits aktiivselt rahvusülikooli loomisel, kuuludes 1918. a-l Tartu ülikooli ülevõtmise komisjoni, oli Eesti Asutava Kogu (1919) ja esimese Riigikogu (1920–1923) liige, Tartu ülikooli slaavi filoloogia õppejõud (1919–1971 vaheaegadega), Eesti Karskusliidu esimees (1918–1928), Ülemaailmse Karskusliidu asepresident (1924–1929) ja Varssavi ülikooli eesti ning soome keele lektor (1931–1939). Vähem on käsitletud Villem Ernitsa gümnaasiumi- ja ülikooliaastaid (1906–1918) ning tema tolleaegset aktiivset ja mitmekülgset tegevust Eesti Üliõpilaste Seltsis (EÜS) ja Üliõpilaste Lehe toimetajana. Need väga huvitavad noore Ernitsa kui üliõpilasaktivisti kujunemisaastad (ta lõpetas ülikooli 1918. a-l kandidaadikraadiga filoloogia erialal) annavad aga võtme hilisema küpse Ernitsa ereda isiksuse lahtimõtestamiseks.

Õpingud

Villem Ernitsa ergas vaim ja suured võimed avaldusid juba Nõva külakoolis (1901–1903, õpetaja Johannes Saar) ja Kodavere

¹ Eesti teadlaste biograafiline leksikon. Tallinn, 2000. Lk 253.

kihelkonnakoolis (1903–1906, õpetajad Samuel Käär, August Küss ja Aleksander Raudsepp). Õpetajad märkasid noore Ernitsa andekust ning andsid poisile eratunde, et tal oleks võimalik edasi õppida. S. Käär õpetas talle saksa, prantsuse ja ladina keelt. Oma mälestustes märgib Ernits huvitava seigana, et esimese koolipäeva lõpul pandi ta kihelkonnakooli (kus oli ca 40 õpilast, ainult poisid) alamast klassist järgmisse klassi ning esimese koolinädala lõpul veelgi kõrgemale, viimasesse klassi. Sellesse klassi jäi Villem kolmeks aastaks, kuna polnud võimalik kohe Tartusse edasi õppima minna.²

Villem Ernits üliõpilasena. EAA. 402-1-30814. L 14.

² Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi (TÜAM) arhiivkogu. Hillar Palametsa intervjuu Villem Ernitsaga. L 6. Intervjuu on ka publitseeritud: Hillar Palamets. Mälestusi Villem Ernitsast. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 2 (105). Lk 123–130.

1905. a sündmused elas Ernits üle Kodaveres, kus ta tutvus vasakpoolse maailmavaatega ja huvitus tõsiselt vastavast kirjan-
dusest. Ernits on meenutanud, et Kodavere koolis loeti "punaseid
raamatuid". Koos oma parima sõbra Mihkel Leebeniga tõlkis ta
14-aastasena vene keelest eesti keelde Karl Marxi teose "Töö ja
kapital" ning kirjutas usinasti ringi revolutsioonilisi laule.
Peamiselt Villem Ernitsa eestvedamisel saatsid õpilased kooli-
õpetaja S. Käärile märgukirja, milles nõudsid uuendusi koolielus,
nagu geomeetria, füüsika ja võimlemise võtmist õppekavva. Selle
eest sai Ernits kui koolirahu rikkuja noomituse ja kaaluti tema
koolist välja heitmist.³

1906. a kevadel sooritas Ernits sisseastumiseksamid ja pääses
Tartu Aleksandri gümnaasiumi 4. klassi. Gümnaasiumis olles õppis
ta ära soome keele ja juba 8. klassi õpilasena (jaanuaris 1911) sai ta
Postimehe juurde Soome uudiste tõlkijaks ja kirjutajaks, refe-
reerides põhiliselt Soomes ilmunud ajalehti. Sama aasta kevadel
hakkas ta Oskar Kallase soovitusel ka Soomes Turus ilmuva
ajalehe Uusi Aura kaastööliseks. Gümnaasiumiõpilasena õhutas
Villem Ernits omas koolis tuliselt eesti keele õppimist ning kirjutas
ise sel alal mitu referaati. Neist üks pikemaid, mis käsitles C. R.
Jakobsoni tegevust, avaldati 1910. aastal Eesti Kirjanduses. Eesti
keele õpetamise Aleksandri gümnaasiumis algatas sealne saksa
keele õpetaja *dr phil* Oskar Kallas, kes oli ka Postimehe toimetuse
liige. Eesti keele õpetajaks kutsuti Villem Grünthal-Ridala, kes
Ernitsa hinnangul lektorina siiski väga hea ei olnud, mistõttu eesti
keele õppijate arv kippus vähenema.⁴

Inglise keelest huvitus Villem Ernits gümnaasiumi 6. klassis,
kui tutvus ühe inglise keelt mõistva neiuga U.-ga. 1909. aasta kevadel
oli Ernitsal 6. klassi õpilasena päevakorral "*põhjusemõttelise seis-
koha võtmine*" armastuse ja intiimelu asjades, mida kinnitab sa-
male neiuga A. U-le pühendatud kirjatöö "Armastuse tähtsus inimese
elus".

Gümnaasiumi-aastail ärkasid Ernitsas tõsised keeleteaduslikud
huvid, eelkõige magister Lauri Kettuneni ja dr Heikki Ojansuu
mõjutusel. 1911. a suvel saatis Postimees V. Ernitsa korrespon-

³ EAA. 1767-1-456. L 2p.

⁴ TÜAM arhiivkogu. R. Ritsingu intervjuu V. Ernitsaga 1976. L 7.

dendina Soome laulupeole, kus ta tutvus professor E. Setälaga. Veelgi varem oli Lauri Kettunen käinud Ernitsa kodus Kodaveres ning nad said headeks sõpradeks. Eelmainitud laulupeol Hämeenlinnas esines Ernits pidulikul õhtusöögil ka lühikese soomekeelse kõnega. Kaheksandas klassis tutvus Ernits mõnel määral mordva keelega, kuna ta suhtles ühe mordva neiu E.V.-ga. Gümnaasiumi lõpetas Villem Ernits 1911. a kevadel kuldmedaliga, haridustee jätkus Tartu ülikoolis.

Ernitsat huvitas soome-ugri keeleteadus, mida tol ajal Tartu ülikoolis õppida ei saanud. Seetõttu tahtis ta minna Helsingi ülikooli. Kuid gümnaasiumis õppides oli Ernits Tartu linna kodanikuna saanud kaupmees Šamajevi stipendiumi, mis oli tubli summa — 100 kuldrubla aastas. Sellest kulus 65 rubla õppemaksuks, ülejäänud 35 rubla jäi endale. Tartus edasi õppides avanes Villem Ernitsal võimalus saada Šamajevi stipendiumi juba 300 rubla aastas ning just selle stipendiumi pärast jäi ta Tartu ülikooli.

Esiialgu kirjutab Ernits ennast sisse ajaloo erialale. 1911. a jõulude ajal käis ta Ungaris, kus tutvus ungari keelega suhtlustasemel ning otsustas sealsete keeleteadlaste mõjul end keeleteadusele pühendada. Niisiis asus ta õppima slaavi filoloogiat, kuna arvas, et slaavi keeltele on mitmeid kokkupuutepunkte eesti keelega. Peamist huvi tundis ta aga endiselt soome-ugri keelte vastu. Ta õppis soome keelt ka väljaspool ülikooli, Oskar Kallase korraldatud soome keele kursusel.

Vastne üliõpilane Villem Ernits kaalus, kas astuda Eesti Üliõpilaste Seltsi või korporatsioon "Sakala" liikmeks. Valik langes EÜS-ile, kus imponeeris karskus.⁵

Üliõpilaseks saades laienes Ernitsa huvialade spekter veelgi. Jätkuvalt süvenes ta filosoofia, maailmavaadete ja poliitika probleemidesse ning eri keelte seoste ja vastastikuste mõjutuste tundmaõppimisse. Selle kõrval huvitus Ernits aga tõsiselt karskus- ja hõimuliikumisest ning hakkas uurima ja lahti mõtestama eesti rahvusest üliõpilaskonna kujunemist, ülesandeid ja mõju Eesti ühiskonnale. Kõigele lisaks laulis V. Ernits aastail 1912–1918

⁵ EAA. 1767-1-456. L 5.

Eesti Üliõpilaste Meeskooris (hilisem Tartu Akadeemiline Meeskoor, dirigent Juhan Simm) nõudlikku teist tenorit.⁶

Ernits on meenutanud, et karskusliikumisega ühinemise idee sai ta Leeni Ploompuu kirjatööst "Miks olen karsklane?" Sellele eelnes siiski oma arusaamade kujunemine ja vastava kirjanduse lugemine juba koolipoisina, kui kätte jäi venekeelne raamat karskusest ning ülevenemaalise karskusnäitusega tutvumine 1912. aastal. Eesti Karskusseltside Kesктоimkonna väljaandena ilmus Villem Ernitsalt juba 1913. a-l venekeelne brošüür (28 lk) senisest karskustööst Eestis.⁷ Rõhutame siinkohal, et Ernits jäi elu lõpuni aktiivseks ja väsimatuks karskusvaadete propageerijaks ja järgijaks.

Hõimuliikumisse lülitus Ernits samuti juba ülikooli algul O. Kallase soovitusel ja viibis sellega seoses mitu korda Soomes ja Ungaris.

Kaastööd EÜS-i väljaannetele

Ernitsa mitmetahuline ja eredalt isikupärane tegevus üliõpilaskaktivistina ning tema maailmavaatelised ja rahvuspoliitilised seisukohad on jälgitavad EÜS-i väljaannete ja aastatel 1914–17 ilmunud Üliõpilaste Lehe põhjal.

EÜS andis kirjanduslik-teaduslikku kirjavara välja põhiliselt kahe nimetuse all: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album (alates 1889. a-st, oli rohkem akadeemilise sisuga) ja rahvakalender Sirvilauad (alates 1897. a-st). Villem Ernits toimetab üheksanda EÜS Albumi ja kirjutas sinna ka artikli (vt allpool).⁸ Kuna EÜS-i esimesed Albumid (1889, 1894, 1895) levisid rahva seas suhteliselt vähe oma akadeemiliselt raskepärase kirjastiili ja kõrge hinna tõttu, otsustasid Villem Reiman, Jaan Tõnisson ja Oskar Kallas 1895. a-l kokkusaamisel Kolga-Jaanis hakata välja andma midagi rahvalikumat, milleks sobis hästi kalender. Nime Sirvilauad pakkus välja O. Kallas, ilmselt inspireerituna saartel varem levinud eesti ruunikalendrist.

⁶ TÜAM arhiivkogu. R. Ritsingu intervjuu V. Ernitsaga. 1976. L 8.

⁷ Из истории борьбы против алкоголизма у эстов. Юрьев, 1913. 28 С.

⁸ Rahvusküsimus I. Jurjev, 1915.

Esimesel aastal trükiti Sirvilaudu 6000, hiljem maksimaalselt 25000 (1902) eksemplari.

V. Ernitsaga seoses pakuvad siinkohal huvi tema kolm kirjatööd, mis ilmusid vastavalt 1913., 1915. ja 1916. aasta Sirvilaudades.

Esimeses artiklis⁹ analüüsis Ernits ungari keeleteadlase dr György Versényi 1882. aastal ilmunud tööd (44 lk) eesti rahvalauludest. Allikana oli viimasel kasutada ainult Alexander H. Neusi aastatel 1850–52 ilmunud esimene saksakeelne eesti rahvalaulude antoloogia (3 vihikut), sest meie “Kalevipoeg” oli sel ajal veel dr Aladar Bani poolt ungari keelde tõlkimata. Artikli algul kurvastas Ernits, et eestlased on nii vähe ära teinud oma väga rikka rahvalaulude varamu uurimiseks, nimetades ainsa tõsise tööna sel alal O. Kallase doktoritööd. Ernits rõhutas, et soome teadlased on seni eesti rahvaluulet palju põhjalikumalt uurinud kui eestlased ise. Nähtuse peamise põhjusena märkis Ernits: “*Soome, Eesti ja neid ühendav Ingerimaa ja Karjala on õieti üks rahvalaulu piirkond, mida uurides ühte osa tähelepanemata ei saa jätta. Iseenesestki mõista, on siin suuresti mõjumas ka sugurahvaline ühistunne.*” Hõimutunnet pidas Ernits ka ungarlaste juures üheks peapõhjuseks, miks nad on huvitunud eesti rahvaluulest. Teine põhjus on V. Ernitsa arvates eesti rahvaluule rikkus ja ilu, mida eelmainitud ungari teadlased (dr G. Versényi ja dr A. Ban) on esile tõstnud.¹⁰

Oma referaatartikli lõpul märgib Ernits tunnustavalt: “*dr Versenyi on karakteriseerinud Eesti rahvaluule aadeteilma õige tabavasti, kujutanud rahva vaimuelu laulude põhjal üsna õieti. Töö, millega eestlasi esitati madjari keele- ja rahvateaduslikele ringkondadele, on ühtlasi olnud esimene ja seni viimanegi meie rahvalauludes peituvate aatelite varanduste läbisõelumises ja päevavalgele toomises.*”

Teises artiklis andis Ernits ajaloolise ja kultuurilis-majandusliku ülevaate tolleaegses Austria-Ungari keisririigis elavatest rahvustest.¹¹ Iseloomustatud on sakslasi, ungarlasi, slaavlasti (tšehhe,

⁹ Villem Ernits. Üks seni meil tundmata madjarikeelne Eesti rahvalaulude uurimine. // Sirvilauad. 1913. Lk 46–54.

¹⁰ Samas. Lk 48.

¹¹ Villem Ernits. Rahvused Austria-Ungaris. // Sirvilauad. 1915. Lk 18–31.

slovakke, poolakaid, ruteene, serbo-horvaate, sloveene), lisaks rumeenlasi, mustlasi, juute, armeenlasi ja albaanlasi.

Käsitluses oli rõhk eelmainitud rahvuste majanduslik-poliitilistel ja kultuurilistel omapäradel. Ernits pidas eri rahvuste tuleviku kujunemisel oluliseks rahvuste sisemist jõudu, tõuomadusi, hariduse loomisvõimet, vastastikuseid sümpaatiid ja antipaatiid. Ta luges rahvuse küsimust üheks olulisemaks inimkonna elu probleemiks ning lootis, et rahvuslikud vahekorrad Austria-Ungaris kujunevad pärast käimasoleva sõja lõppu vabamateks.

Kolmandas töös andis Ernits üsna põhjaliku ülevaate EÜS-i rahvakalendri saamisloost ning sisust aastakäikude kaupa 20 aasta vältel.¹² Autor resümeeris, et aastail 1897–1915 on Sirvilaudades ilmunud kokku 131 kirjatööd, neist “63 vilistlaste, 1 vilistlase proua ja 78 üliõpilaste omi.” Seejuures olid 1907. aasta Sirvilauad esimesed, mis ilmusid vabamas õhkkonnas, s.o ilma eeltsensuurita. Ernits märkis tunnustavalt, et 1915. a-st peale “on Sirvilauad otsustavalt uuskeelsuse radu hakanud sammuma, et omaltpi poolt jõudu mööda kaasa aidata haritud, painduva ja varjundusriikka Eesti keele täielikumale väljakujunemisele.” Artikli lõpus võttis Ernits kokku Sirvilaudade põhilised teened. Kõigepealt olid need õpetanud eesti üliõpilasi omas emakeeles enam-vähem iseseisvaid mõtteid avaldama, ja seda oludes, kus emakeelne kool peaaegu puudus. Ka on Sirvilauad 20 aastaga arenenud laiapõhjalisest rahvakalendrist eeskätt eesti rahvusest intelligentsi kalendriks, kes on eesti rahva hariduspüüete reaalne kandja. Ernits rõhutas, et Sirvilauad peaksid ka tulevikus hoidma suhteliselt kõrget teaduslik-kirjanduslikku taset ja käsitlema aktuaalseid ning rahvuse arengule väga tähtsaid probleeme ja valdkondi nagu hingeteadus, vaimu ja närvide tervishoid, tõutervendus, usupsühholoogia, edenemisõpetus (s.o evolutsiooniõpetus — *M.V.*) looduses ja ühiskonnas. Autori kreedo võtab kokku artikli lõpulause: “Ülemaks juhtnööriks jäägu Sirvilaudadele tõde igasuguste küsimuste lahendamisel ja otsuste tegemisel, kuna käsitlevate küsimuste valikul meie rahva elulised haridushuvid mõõduandvad olgu”.

Lisaks eelkäsitletud Sirvilaudade kirjatööle oli Villem Ernits EÜS Album IX pealkirjaga “Rahvusküsimus I” toimetaja, kuhu

¹² Villem Ernits. Sirvilauad 1897–1916. // Sirvilauad. 1916. Lk 1–22.

kirjutas avaartikli "Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest". Kogumikus ilmus veel kaks artiklit: Johannes Aaviku "Rahvuslik tunne Eestis" ning Hans Kruusi "Rahvus ja klass". Ernitsa artikkel valmis 1914. aasta juunis ja oli algselt mõeldud avaldamiseks 1915. aasta Sirvilaudades, kuid autori sõnade kohaselt "tuli nii "raske", et selle eraldi väljaantavaks pidi jätma."¹³

Artikkel väljendas V. Ernitsa püüet luua uut, sajandivahetuse paiku Lääne-Euroopast Eestisse jõudnud nn tõuteooriale tuginevat rahvusfilosoofilist maailmavaadet. Tema keeruka ja raskepärase mõttekäiguga kirjatööst selgub, et Ernits luges rahvusliku ilmavaate kõige tähtsamaks aluseks (mis harilikult peitub alateadvuses) vere- ja tõusugulust, rahvuse tõulist, füüsilist olemust. Hoolimata sellest, et olemasolevad rahvad on tekkinud harilikult mitme tõu segunemisest, on neis teataval tõuelemendil siiski valitsev koht, mille ümber kujunevad uued tõuomadused. V. Ernits väitis: "et praegused segatõulised rahvused on uuesti kujunemas tõulise puhtuse poole; selle väliseks märgiks on tugev tõuteadvuse ärkamine elujõulisemate ja enam arenenud kultuurarahvaste juures, selle tõus alateadvusest üliteadvusse. Kus see teadvus endist viisi suigub pimeduse ja harimatuse ehk ebateadusliku "tõueelarvamiste" eitamise tagajärjel, sääl võib muidugi edeneda tõugude segimine ja sellega harilikult kaasas käiv rahvuse tüübi degeneratsioon /.../".

Nende mõtteavalduste põhjal on Ernitsat loetud tüüpiliseks sotsiaaldarvinistiks, kellele tõuküsimus oli eeskätt bioloogilise olemise küsimus.¹⁴ Rahvusteadvus ja rahvustunne olid tal mehaaniliselt seotud vastava rahvuse bioloogilise olemise tunnetamisega. Sarnaselt Johannes Aavikuga hindas ka Villem Ernits eestlaste rahvustunnet puudulikuks, mida pealegi väljendatakse mõnelgi korral ebaseadlikul või sobimatul kujul. Viimast nähtust seletas Ernits eestlaste nn tõuveaga, mida on soodustanud sotsiaaldemokraatia oma materialistliku eluvaatega. Sellest raskusest ülesamiseks pidas Ernits väga oluliseks eugeenikat, tõupuhtust ja

¹³ Villem Ernits. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest. Rahvusküsimus I. // EÜS Album IX. Jurjev, 1915. Lk 2.

¹⁴ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997. Lk 292.

karskusliikumist ning kutsus üles tõstma eesti rahva väärtust üsikutute isikute väärtuse tõstmise kaudu.

Ernits ja Üliõpilaste Leht

Suured teened olid Villem Ernitsal aastail 1914–1917 ilmunud Üliõpilaste Lehe (tegelikult ajakiri) asutaja, esimese toimetaja ja aktiivse kaastöölisena kogu ilmumisperioodi jooksul. Tõenäoliselt andis esialgse olulise impulsi Üliõpilaste Lehe loomiseks Soome üliõpilaste häälekandja Ylioppilaslehti esimese numbri ilmumine 18. jaanuaril 1913. Varsti ilmus V. Ernitsa sulest Postimehes eelmainitud üliõpilastelehe arvustus koos tõdemusega, et ka Eesti üliõpilaskond vajab sarnast häälekandjat. 1913. a märtsis tõstis O. Kallas EÜS-is sama probleemi päevakorraile ning 19. augustil 1913 otsustati eesti üliõpilasteorganisatsioonide esindajate nõupidamisel hakata Tartus välja andma Üliõpilaste Lehte.¹⁵ Jaanuaris 1914 ilmunud esimese numbri avaartikliks oli Villem Ernitsa sihte seadev kirjutis teemal “Meie üliõpilaste nooresoo ülesanded rahvusbioloogiliselt seisukohalt nähtuna”. Filosoferivas laadis kirjutatud artikli algul rõhutas autor, et eesti kultuuriline areng on võimalik ainult tihedas vaimses suhtluses teiste rahvustega. Ernits kirjutas: *“Meie hinges peavad vastukõla leidma paremad püüdmised, mis kogu inimkonnale omased. Ses mõttes peame kosmopoliidid olema.”* Rõhutame, et Ernits pidas üliõpilasi Eesti ühiskonna oluliseks arengumootoriks: *“Üliõpilaskonda võiks rahvusbioloogiliselt võrrelda mingisuguse organismi areneva mõtlemiskeskkohaga, mis hiljemini kogu organismi tegevust juhib.”* Autor püstitas ka otsese küsimuse: milles seisavad eesti üliõpilaste kohustused iseene ja oma rahva ees? Vastusena valgustas Ernits probleemi eeskätt psühholoogilisest aspektist. Ta hoiatas üliõpilasi oma kehaliste ja vaimsete jõudude ruineerimise eest (mis takistab loomisvõimelise isiksuse arengut) ja kutsus üliõpilasteorganisatsiooni olema ühtsemad ning mitte kulutama jõudu ning aega sisemiste ja organisat-

¹⁵ W. Jõuram. “Üliõpilaste Lehe” tekkimine ja selle sisemine korraldus. // Üliõpilaste Leht. 1914. 1. Lk 1–2.

sioonidevaheliste hõõrumiste peale. Ernits avaldas lootust, et Üliõpilaste Leht kujuneb eesti üliõpilaste jaoks teatud vaimseks keskuseks.¹⁶ Samal, 1914. aastal arutles ta selle üle, millises vahekorras peaks üliõpilase elus olema poliitika, teaduslik ja hariduslik töö.¹⁷ Ta ei pidanud õigeks, et üliõpilane juba õpinguaastail sukeldub tegelikku poliitikasse, sest see takistavat isiku poliitiliste vaadete vaba arengut. Vaatamata sellele üritas Ernits juhtida üliõpilasi teadusliku ja rahvaharidusliku tegevuse juurde, kirjutades: *"Küll on aga meil õigus oodata, et iga üliõpilane ühegi asja vasta huvitust tunneks pääle sundusliku ülikooli kursuse, sellesse tõsiselt süvenduks ja oma vaimlise kasvamise vilja meie haridusjanulisele publikumile esitaks, muidugi sel määral ja kujul, nagu seda keegi suudab omade võimete parema ja tarbekohasema tarvitamise juures."* Üliõpilaste Lehe järgmistes numbrites käsitles Ernits EÜS-i ja korporatsioon "Sakala" konflikti, sisekorra rikkumise eest määratud karistuste statistikat EÜS-is ja selle seost seltsi liikmete alkoholitarbimisega (joojad, parajuslased, täiskarsklased) ning eesti üliõpilasseltside ja korporatsioonide kooseksisteerimist.¹⁸ Viimases küsimuses jõudis Ernits pika arutelu põhjal järeldusele et *"nii hästi üliõpilasseltside kui korporatsioonide olemasolu on sisemiselt küllalt põhjendatud, sellekohaste bioloogiliste elementide olemasoluga meie üliõpilaskonnas."*

Üldse jaotub enamik Villem Ernitsa poolt Üliõpilaste Lehes avaldatud kirjutisi kahte rühma:

- 1) probleeme tõstatavad ning tegevusele suunavad (programmilised ja uuenduslikud) artiklid
- 2) arvustused Üliõpilaste Lehes või mujal ilmunud artiklite ja brošüüride kohta (esiplaanil keeleline külg).

Tuleb meeles pidada, et tol ajal alles alustati eestikeelse teadusterminoloogia loomist, millele Ernits oma mõneti norivate retsen-

¹⁶ Üliõpilaste Leht. 1914. 1. Lk 3–7.

¹⁷ Villem Ernits. Üliõpilane, poliitika, teaduslik ja hariduslik töö. // Üliõpilaste Leht. 1914. 3–4. Lk 28–31.

¹⁸ Villem Ernits. Viimaste sündmuste puhul Tartu Eesti üliõpilaskonnas. // Üliõpilaste Leht. 1914. 6. Lk 1–3; Mõned andmed joomise kaasnähtuste kohta meie üliõpilaskonnas. // Üliõpilaste Leht. 1914. 7–8. Lk 20–23; Meie üliõpilasorganisatsioonid ja bioloogiline valik meie üliõpilaskonnas. // Üliõpilaste Leht. 1915. 2. Lk 36–49.

sioonidega kahtlemata kaasa aitas, kuigi "läbihekseldatud" kirjatööde autorid kõigega nõus polnud ja Ernitsat osalt asjatundmatutes süüdistasid.

Villem Ernits jõudis üliõpilasena koostada ka ühe tõsisema statistilise uurimuse,¹⁹ milles ta analüüsis põhiliselt 1915. a seisuga eesti üliõpilaste ja vilistlaste koosseisu (sooline vahekord, arv teadusharuti), paiknemist kodu- ja välismaal erialati ning üliõpilasorganisatsioonide ja õpilinnade kaupa, samuti päritolu Eesti maakondade ja linnade kaupa.

Ernitsa tegevusest 1917. aastal

Eraldi tuleb peatuda Ernitsa tegevusel pöördelisel 1917. aastal. Kohe pärast Nikolai II loobumist troonist ja Ajutise Valitsuse ametisse astumist Petrogradis 2. märtsil 1917 reageerisid eesti haritlased ja üliõpilased kiiresti kauaoodatud uutele poliitilistele võimalustele asuda realiseerima oma rahvuskultuurilisi eesmärgesid, millest oldi aastaid unistatud ja mille üle palju vaieldud. Juba 5. märtsil peeti EÜS-i ruumides esimene Tartu eesti üliõpilaste ühine koosolek, kus arutati nelja põhiküsimust:²⁰

- 1) osavõtt miilitsaväest
- 2) eesti akadeemiliste ringkondade kongressi kokkukutsumine lähemal ajal
- 3) kõigi Tartu eesti üliõpilaste koondamine ühiseks tegevuseks
- 4) eesti soost kõrgkooliõppejõudude võõrsilt kodumaale Tartu ülikooli koondamine.

Koosoleku lõpus võeti vastu otsus saata Petrogradi järgmine telegramm: "*Tartu eesti üliõpilaskond tervitab Riigiduumas Ajutist Täidesaatvat Komiteed selles kindlas lootuses, et tal korda läheb ellu viia eri rahvuste täieliku kultuurilise enesemääramise ja üheõiguse kõrgeid põhimõtteid ning uuendada Tartu Ülikooli sel kombel, et see võiks saada kultuuriliseks keskuseks kodumaale.*"

¹⁹ Villem Ernits. Eesti üliõpilaste üldise nimekirja arvustikulised kokkuvõtted. // Üliõpilaste Leht. 1915. 7–8. Lk 174–182 ja 204–213.

²⁰ EAA. 2466-1-1. L 1; EAA. 2463-1-6.

Järgmisel päeval, 6. märtsil 1917. a-l toimus "Vanemuises" suur rahvakoosolek, kus Peeter Põld kõneles rahvuskultuurilisest tulevikust ja hariduspüüdeist. Siin ütles ta välja ka väga olulised mõtted Tartu ülikooli tuleviku kohta: "*Kohaliku ülikooli juures tuleb sisse seada meie rahvateaduse, ajaloo-keeleteaduse, kodumaa tundmaõppimise ja kohaliku õiguse õppetoolid. Kui meie laialipillatud haritlased koondatud on, siis nõuame emakeelset ülikooli ja teisigi teaduslisi instituutisid.*"²¹

Samal ajal algas intensiivne tegevus eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongressi kokkukutsumiseks. Kongress toimus 25.–27. märtsini 1917. a-l Tartu Aleksandri gümnaasiumi võimlas. Kongressil osales üle 200 osavõtja, päevakorras oli 10 ettekannet. Kuigi eestikeelne kõrgharidus ei olnud otseselt kongressi peateemaks, seostus sellega 4 ettekannet: eeskätt Villem Ernitsalt ja Juhan Vilmsilt, vähem Peeter Treibergilt (hiljem Tarvel) ja Jüri Uluotsalt. Kongressi üldises meelsuses ilmnis kaks peasuunda: radikaalsem osa kõnelejaist nõudis kohest sekkumist poliitilisse võitlusse ja kontakte töölistega, enamus pidas aga Peeter Põllu eestvõttel siiski tähtsamaks rahvusliku hariduse ja teaduse perspektiivide arutamist.²²

Villem Ernits esines kongressil kahe ettekandega. Esimesel päeval peetud kõnele "Praegune aeg ja meie" järgnes nii elav vastandlike arvamuste diskussioon, et rohkem ettekandeid sel päeval kuulata ei jõutudki. Ettekandes analüüsis Ernits peamiselt revolutsiooni vastuvõttu rahva seas, mida iseloomustas nii: "*!...! peaaegu kusagil polnud näha suurt vabaduserõõmu, ennem küll mingisugust jahmatust.*" Ernits uskus demokraatia kiirsesse arengusse Eestis.²³

Eestikeelse ülikooli seisukohalt pakkus rohkem Villem Ernitsa teine ettekanne kongressi lõpupäeval teemal: "Teadus ja meie", kus ta käsitles eesti teaduse tulevikku. Ernits märkis, et tulevane Eesti peaks eneses mahutama palju rohkem kõrgema haridusega jõude kui seni, kusjuures emakeelsetes keskkoolides ja administratsioonis

²¹ Postimees nr 67. 23. märts 1917.

²² Mare Viiralt. Esimene eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress ning selle osa rahvusülikooli kujunemisel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXIX. Tartu, 1997. Lk 63.

²³ Postimees nr 71. 29. märts 1917.

peaksid tegevad olema eestlastest haritlased. Eesti haritlasi peaks ka Venemaalt tagasi kutsuma, eeskätt ülikooli õppejõududeks. Villem Ernits arvas, et esialgu peaks ülikool muutuma mitmekeelseks: s.o vene-, eesti- ja läti keelseks. Keskkeeleks võiks esialgu olla vene keel. Eesti keel peab aga lubatud olema igas aines, kus leidub kuulajaid. Kõige olulisemaks tuleb pidada Ernitsa ettepanekut asutada keeleteaduskonnas soome-ugri jaoskond (s.o osakond) seitsme õppetooliga:

- 1) soome-ugri keeled
- 2) eesti keel
- 3) eesti kirjandus ja rahvaluule
- 4) soome-ugri kirjandus ja rahvaluule
- 5) eesti ajalugu ja kultuurilugu
- 6) üleüldine soome-ugri ja eesti rahvateadus
- 7) üldine ja eesti muinasteadus.

Ka pidas Villem Ernits väga vajalikuks asutada õigus-, arsti- ja loodusteaduskonda eestikeelsed nn üleüldised õppetoolid eeskätt eesti oskuskeele levitamiseks ja arendamiseks ning vastavate ainete õpetamiseks lähtuvalt just Eesti looduslik-majanduslikest oludest.

Tuleb arvestada, et ajal, mil kongress toimus, nõuti Tartu ülikoolis eesti keele tundmist ainult usuteaduskonnas.

V. Ernits rõhutas veel eestlastest haritlaste organiseerumise vajadust erialade järgi teaduslikesse seltsidesse, et kindlustada Eesti teaduse tulevikku.²⁴

Kuigi kongressi nõudmised ei muutnud Tartu ülikooli tegelikus õppetöös midagi, võib neid siiski pidada esimeseks sammuks rahvusülikooli suunas. Oskar Kallase ja Villem Ernitsa eestvedamisel asutati 1918. aasta juulis Eesti Akadeemiline Ühing koondamaks õppejõude ja teadlasi kodu- ja välismaalt, kelle huvid olid seotud Eestiga. Ühingu liikmed osalesid aktiivselt eesti ülikooli loomisel.²⁵

Ernitsa ühiskondlik-poliitiliste vaadete arengus oli teatud murdepunktiks tema 1917. aastal ilmunud brošüür,²⁶ kus ta võrdles kausaalset (s.o põhjuslikku, deterministlikku) ja normatiivset ehk

²⁴ Mare Viiralt. Esimene eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress. Lk 64–65.

²⁵ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929. Lk 3.

²⁶ V. Ernits. Kausaalsest ja normatiivsest ilmvaatest. Tartu, 1917. 25 lk.

ühiselu väljakujunenud normidest ja nõuetest lähtuvat lähene-misviisi ühiskonnas toimuvate (sealhulgas revolutsiooniliste) protsesside lahtimõtestamisele ja prognoosimisele. Kirjatöö valmis kahes järgus: 1916. a suvel (dateering 18. juuli 1916) ja oluliselt täiendatuna 1917. a kevadel (eessõna dateeritud 16. mai 1917). Brošüür kajastab Ernitsa poliitiliste tõekspidamiste kaldumist paremalt vasakule — Postimehe ringkonna rahvuslaste positsioonidelt sotsiaaldemokraatide poole. Teatavasti valitigi Villem Ernits 1919. aastal Asutavasse Kogusse sotsiaalrevolutsionääride (essee-ride) nimekirjas, kus ta aga läks varsti tülli selle partei juhtidega (Hans Kruus, Gustav Suits, Johannes Semper) ning liitus sotsiaal-demokraatidega, kelle esindajana valiti ta ka esimesse Riigi-kokku.²⁷ Asutava Kogu hariduskomisjoni esimehena tegi Ernits 1919. a suvel esimesena ettepaneku asutada Eesti Teaduste Aka-deemia.²⁸

Brošüüri kokkuvõttes osas (kirjutatud ilmselt 1917. a kevadel) prognoosis autor Eesti arengut üsna vasakpoolelt positsioonilt: *“Meie aeg on äärmiselt normatiivne: pea kõik vana tuleb uuenda-da, arenevale elule tulevad uued vormid leida. Et aga meiegi rahva ühiskondlik struktuur on juba tunduvasti mitmekesistunud, siis tekib meilgi vastakasi uuendusnorme, mille ajutist ehk kestvat tasakaalu võib ainult võitlus normeerida. Tulevases Eestis leiab maad sama vägev võitlus kapitali ja töö, kodanluse ja töölistekihi vahel, mis kogu haritud ilmas on praegusel ajal ühiskondliku elu pääsisuks ja tõukejõuks, ühtlasi tuleviku määrajaks. Seda võitlust ära hoida pole mingisuguseid võimalusi. Jääb ainult soovida ja selleks kaasa mõjuda, et see aus ja kultuuriline oleks, sest vastasel korral demoraliseeriks see võitlejaid ja takistaks kultuurilist arenemist.”* Kirjatöö lõpeb hoogsalt: *“Kõik see nõuab meilt suurt tõsisust ja püsivat, sihikindlat tööd. Kõik see nõuab, et meie ilmavaate normatiivne osa selguks ja tugevneks, et see muutuks meid tegevusele kihutavaks kategooriliseks imperatiiviks.”*

²⁷ Aleksander Elango. Meenutades Villem Ernitsat. // Filoloogid mee-nutavad, filolooge meenutatakse. Kogunud ja toimetanud Hillar Palamets. Tartu, 1990. ÜAM 686 A:3. Lk 5–17.

²⁸ Rein Helme. Villem Ernits ja Eesti Teaduste Akadeemia asutamise mõte. // Teaduslugu ja nüüdisaeg. Tallinn, 1989. Lk 180–186.

*

Kokkuvõtvalt saame märkida, et Villem Ernitsa tegevus üliõpilas-aktivistina oli mitmeplaaniline ja intensiivne ning see väärrib edaspidi sügavamalt uurimist. Arvestades Ernitsa edasist elukäiku jõuame mõneti ootamatule järeldusele: tema mõju akadeemilistes ringkondades oli suurim just ülikooliajal ja 1920. aastail, küpses eas see vähenes oluliselt. Oma parimatel aegadel tõusis Ernits esile just ideede generaatorina ja ettevõtmiste algatajana, kuid enamasti ei jätkunud tal kannatlikkust ühegi asjaga püsivamalt tegelda. Vaatamata sellele, et paljud ideed ja algatatud ettevõtmised jäid Villem Ernitsal ellu viimata, on ta siiski jätnud märkimisväärse jälje eesti akadeemilisse ellu ja kultuurilukku.

GEORG RAUCH — BALTISAKSLANE EESTI ÜLIKOO LIS

Lea Leppik

Georg v. Rauch (1904–1991), kelle sünnist tänavu suvel möödus 100 aastat, on üks tuntumaid baltisaksa ajaloolasi, kes 20. sajandil Tartu ülikoolist välja on kasvanud. Tema 90. sünniaastapäeva tähistati Eestis esindusliku teaduskonverentsiga,¹ 100. sünniaastapäev viis 9. augustil 2004 eesti, saksa ja vene ajaloolased kokku Rauchi sünnilinnas Pihkvas. On omamoodi sümboolne, et mõlemal üritusel astus üles Rauchi õpilane Kieli ülikoolis — Uwe Liszkowski.

Maakonnaarsti pojana Pihkvas sündinud ja Sangastes üles kasvanud, Tartu ülikoolis ajalugu ja filosoofiat õppinud, *Umsiedlungi* käigus Saksamaale läinud ja seal ennekõike Venemaa ja Nõukogude Liidu ajaloo käsitlustega kuulsaks saanud, kulges kogu tema elu kolme kultuuri piirimail. Alljärgnev artikkel käsitleb väikest, kuid olulist lõiku Rauchi pikast elust — tema õpinguid Tartu ülikoolis. Vaatluse all on kaks aspekti — mida, kelle juures ja kellega koos Rauch Tartus õppis ja kuidas mõjutas tema saatust asjaolu, et tal tuli õppida baltisakslasena eesti ülikoolis. Baltisaksa rahvusgrupi olukorrast Eesti Vabariigis on parima käsitluse andnud Rauch ise,² õpingute sisust annavad ettekujutuse arhiivimaterjalid.³

Pärast Tartu saksa gümnaasiumi lõpetamist sai Georg Rauchist 12. septembril 1922 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilane. Tema vanus oli just selline, et ta jõudis ülikooli otse

¹ Vt: Enn Küng. Professor Georg von Rauchi elutööle pühendatud teaduskonverents Tartus. // *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1995. 1 (11). Lk 53–54.

² Georg von Rauch. Politische Gruppierungen im Estländischen Deutschtum der 30er Jahre: die Volksnationale Vereinigung. // *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. 1981. 28. Lüneburg, 1981. S. 135–156.

³ Isikutoimik: EAA. 2100-1-12774.

kooliingist. Õpingukaaslaste seas oli palju neid, kelle koolitee polnud nii sirgjooneline — oli Ilmasõjas ja Vabadussõjas käinud poisse. Eriala valik ei valmistanud raskusi — Rauchi enda sõnul oli ajaloohuvi temas ärganud vanematekodu söögilauavestlustes, süvenenud Esimese maailmasõja keerdkäike jälgides ja kindistunud gümnaasiumis õpetaja Hermann von Bergi töö tulemusena.⁴

Matriikli № 35190A
 kvalaja tun. №
 Jaga 3. vi 27.
 Kõnejuhatus
 Y. XI
 K. Rauch

Õpiraamat. 15. vi 27.
 K. Rauch

Rauch,
Georg-Alexander.

sündinud juulil kuul 31. p. 1884.

Tartu ülikooli

vastuvõetud 12. septembril 1922

üliõpilases.

Teaduskond filosoofia.

Eriõpeaine ~~üldine ajalugu~~
 Eesti ja põllujärgel

Georg Rauchi õpinguraamat. EAA. 2100-1-12774. L 21.

⁴ Georg von Rauch. Geschichtsbewusstsein und Identität. Dankansprache nach Überreichung der Ehrenurkunde der deutschbaltischen Landsmannschaft auf der Bundesvorstandssitzung in Lüneburg am 8. Nov. 1980.

Tartu linn ja ülikool 1920. aastate algul

Tartus oli passilaua andmetel 1. jaanuari 1922. a seisuga 53 756 elanikku. Tooni andsid haridus- ja kultuuriasutused ning väikeettevõtted, industrialiseerumise taset hinnati samaks nagu 1897,⁵ st madalaks. Linn oli olnud tsariaja lõpul ennekõike koolilinn, mis elas suuresti koolide teenindamisest. Pärast seda, kui 1918 oli osa keiserlikust Tartu ülikoolist Venemaale evakueeritud ja 1918. a sügisel ühe semestri tegutsenud sakslaste *Landesuniversität*, anti saksa okupatsiooni lõppedes ülikooli võtmed üle Eesti valitsusele. 1. detsembril 1919 avati Tartus Eesti ülikool, sellega liideti ka endine Veterinaaria instituut. Linnas oli veel õpetajate seminar, kunstikool “Pallas” ja Tartu Kõrgem Muusikakool. Aktiivselt tegutses Eesti Rahva Muuseum (1909), Eesti Kirjanduse Selts (1907) ja auväärne Õpetatud Eesti Selts (1838). Sõjaaeg oli omad jäljed kindlasti jätnud — ülikooli kliinikud ja muudki õppehooned olid muudetud kasarmuteks ja laatsarettideks, igal pool tuli alustada koristamisest, akende klaasimisest jms. Ka saksa gümnaasium, mille Rauch lõpetas, tegutses vahepeal oma hoone puudumise tõttu endises ülikooli ühiselamus Hetzeli tn 1, mis oli antud ajaloolise arhiivi käsutusse (siis Eesti Riigi Keskarhiiv) ja on seda tänaseni. 1922. aastaks hakkas linn juba korda ja elu rahuaja rööpasse saama.

Tartu ülikool oli Eesti ainus kõrgkool (lisaks muidugi kunsti- kõrgkoolid), noorel riigil polnud veel teaduste akadeemiatki — nii üldise teaduselu koordineerimise kui välissuhtluse funktsioone täitis ülikool. Ülikooli ümber koondusid olulisemad teadusseltsid ja raamatukogud. Tartu oli 1920. aastail selgelt Eesti vaimupealinn ja Tartu vaim tegeliku elu reaalsus.

Õppejõud

Õppetöö ülikoolis toimus ainesüsteemis. Üliõpilased pidid iga semestri alguses tasuma õppemaksu ja võisid end kirja panna

⁵ Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu, 1927. Lk 443–444.

soovitud loengukursustele või seminaridele. Nendes kohal käimine ei olnud kohustuslik ja eksameid sooritati ainult osades ainetes, mis vastava eriala lõpetamiseks kohustuslikud olid.

Üliõpilastoimikus leiduv õpinguraamat annab hea ülevaate, milliseid loengukursusi Georg Rauch kuulas ja milliseid eksameid sooritas. Põhiaineiks valis ta ajaloo ja kõrvalaineiks filosoofia. Nii on Rauch kuulunud loenguid üldajaloost, mida õpetas sel ajal professor Hans Oldekop, vana-ajast — professor Aleksander Priidik, kunstiajaloost — professor Helge Kjellin, arheoloogiast — Birger Nerman, filosoofiast — Walther Schmied-Kowarzik ja võtnud osa professor Arno Rafael Cederbergi rootsi, soome ja eesti ajaloo loengutest ning legendaarsetest seminaridest. Õpingute lõpetuseks on ta kuulunud veel rea pedagoogika ja psühholoogia alaseid kursusi Peeter Põllult, Juhan Tork'ilt ja Konstantin Ramulilt, poliitökonoomiat Mihhail Kurtšinskilt ning mõned juriidilised loengud Jüri Uluotsalt ja Teodor Korsakovilt.

Õpetajad jätavad õpilastesse alati mingi jälje, ka siis, kui õpilane just sama rada pidi ei lähe. Seepärast tähtsamatest professoritest veidi lähemalt. Autori käsutuses ei olnud peaaegu üldse Rauchi enda arvamused, keda ta oma õpetajaist tähtsamateks pidas, järeldused on tehtud kaudselt ja alljärgnev valik ei pruugi seepärast olla adekvaatne. Kuid mingi pildi õppejõududest ja nende poolt jagatavast õpetusest peaks see siiski andma.

Eesti ülikool Tartus alustas alles oma kolmandat tegevusaastat, kui Rauch ülikooli astus. Õppetööst eesti keeles ei tulnud esialgu midagi välja. Välismaised professorid ei suutnud keelt nii kiiresti ära õppida ja enamik eesti haritlasi oli hariduse omandanud võõrkeeltes. Et oleks võimalik kutsuda õpetlasi välismaalt, lubati esialgu loenguid pidada ka saksa, vene või ladina keeles. Paljud professorid kasutasid seda võimalust. Enamik töölepinguid oli sõlmitud nii, et esimesed kümme aastat eesti keelt ei nõutud. Alles 1930. aastatel hakati nõudma, et professorid loeksid eesti keeles, mis tõi kaasa nii mõnegi välismaalase lahkumise. Kuid selleks ajaks oli juba piisavalt eestikeelset ja -meelset kaadrit.

Georg Rauch ei olnud eestlane. Temal tuli õppida sakslasena eesti ülikoolis. Ta ei kuulunud aadliperekonda, ehkki tema isa oli teenistuses jõudnud aadliseisuseni. Kuid ta tunnetas end baltisakslasena, sellest räägib kogu tema tegevus, kuulumine organisat-

sioonidesse ja teisedki valikud. Õppides ajalugu, mis on teatavasti eriti rahvustundega seotud ala, süvenes ilmselt ka tema rahvustunne.

Üliõpilaste suur vabadus oma õpingute kujundamisel andis võimaluse valida ka õppekeelt. Kuigi esimeses järjekorras oli Tartusse õpetama kutsutud soomlasi (kui keeleliselt kõige lähemaid sugulasi), siis rootslasi (sest Rootsi aeg oli hea aeg), lisaks veel mõned ungarlased kui hõimurahva esindajad (kuigi keelesugulus oli arusaadav vaid asjatundjatele) — oli ülikoolis tegelikult kõige rohkem ikka sakslasi, rääkimata sellest, et suurem osa külalislektoreid (sh rootslased ja ungarlased) luges saksa keeles. 1922. aastaks olid osad soomlased juba ära läinud, eestlaste hulgast valitud stipendiaadid polnud aga oma välismaa õpireisidelt veel tagasi jõudnud. Niisiis astus Rauch Tartu ülikooli, kui ülikool oli veel väga tugevasti saksa ülikool. Lisaks baltisakslastele oli üksikuid professoreid Saksamaalt, Šveitsit ja Austriast.

Kuigi Rauch oskas eesti keelt, on ta õpinguraamatu järgi otsustades kuulanud peamiselt saksa-, aga ka venekeelseid professoreid.

Õppejõududest, kelle loenguid Rauch kuulas, olid vähemalt kaks tihedalt seotud Viini ülikooliga. Üheks tähenduslikumaks võiks pidada filosoofiaprofessor Walther Schmied-Kowarzikut (1885–1958), kelle 100. sünniaastapäeva puhul Rauch nekroloogi-taolise artikli kirjutas.⁶ Ta oli õppinud Viini, Berliini ja Jena ülikoolides ning saanud Viinis 1908. aastal doktorikraadi, dissertatsiooni teema oli “Aeg ja ruum. Psühholoogiline ja transsendentaalfilosoofiline uuring” (*Zeit und Raum. Eine psychologische und transzendentalphilosophische Untersuchung*). 1921. a-l, kui ta Tartusse korraliseks filosoofiaprofessoriks kutsuti, oli Schmied-Kowarzik filosoofiamaailmas juba tuntud nimi.

Rauch kuulas tema loenguid tunnetusteooriast, esteetikast, eetikast, uuema filosoofia ajaloost ja tegi kaasa kreeka Sokratese-eelse filosoofia harjutused. Rauchi sõnul tõi Schmied-Kowarzik Tartusse, mis oli tuntud kantiaanluse pesa, ka veidi uuemat saksa

⁶ Georg von Rauch. Walther Schmied-Kowarzik an der Universität Dorpat. / Objektivationen des Geistigen. Beiträge zur Kulturphilosophie in Gedanken an Walther Schmied-Kowarzik (1885–1958). Hrsg. v. Wolf-dietrich Schmied-Kowarzik. Berlin, 1985. S. 365–370.

filosoofiat. Pikk sale mees tumeda habemega torkas musta või tumesinist sametjakki kandes linnas silma. Tema pehme Austria hääldus olevat kõlanud nagu muusika. Schmidt-Kowarzcik leidis kiiresti kontakti baltisaksa rahvusrühmaga Eestis ja Lätis, esines ettekannetega Tallinnas, Riias Herderi instituudis ja väiksemates linnades. Ta osales Saksa rahvusliku liidu ülesehitamises Tartus, Eestimaa saksa kalendri väljaandmisel, astus välja rahvusvähe-
muste kultuurilise iseolemise õiguse eest, vastastikuse tolerantsi ja austuse nimel. Professor tõmmati kaasa üliõpilasühenduse *Fraternitas Normannia* tegevusse, ta käis organisatsiooni kirjanduslikel õhtutel, esines ettekannetega ja laulis kaasa tudengilaule. Kui ta 1927. aastal Tartust lahkus, oli tal juba olemas väärikas järglane — Alfred Koort (1901–1956). Tartu aastad olid Schmied-Kowarzciku jaoks teadustöös ühed viljakamad tema elus.

Üldajaloo professor Hans Oldekop (1883–1924) oli eestlane. Ta astus Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda 1903. aastal, kuid lahkus 1905. a — tema enese sõnul seepärast, et soovis õppida — 1905. aastal oli Tartus sellega tõesti raskusi, ülikool streikis, peeti revolutsioonilisi koosolekuid jms. Niisiis jätkas ta Müncheni, Leipzigi ja 1908. a-st Viini ülikoolis, kus omandas 1909. aastal filosoofiadoktori kraadi. Seejärel täiendas Oldekop end Peterburis, Helsingis, Kiievis ja Varssavis. 1914. a-l mobiliseeriti ta tsaari-armeesse, mille koosseisus tuli osaleda I maailmasõjas. 1917. a siirdus ta Eesti rahvusväkke ja võitles ka Vabadussõjas, kus paistis eriti silma soomusrongide lahingutes Valga ja Võru lähedal. Hiljem olevat ta poolnaljatades-pooltõsiselt öelnud, et “*temast nähtavasti oleks tulnud parem sõdur kui teadusemees.*”⁷ 1919. a-l määrati ta Tartu ülikooli esimeseks üldajaloo professori kt-ks, kellena ta töötas oma varajase surmani. Oldekop täiendas end 1921. a suvel Saksamaal, 1922. a-l Saksamaal, Austrias ja Poolas. Ta oli Akadeemilise Ajalooseltsi asutajaliige ja selle tegevuse käivitajaid, kuid uurijana õieti välja areneda ei jõudnudki. Rauch kuulus tema juures 16.–17. sajandi üldist ajalugu, Inglise ajalugu Tudorite ja Stuartite ajal, kesk- ja uusaja ajalugu.

⁷ A[mo] R[afael] C[ederberg]. Hans Oldekop (nekroloog). // Ajalooline Ajakiri. 1924. Lk 1–3.

Alexander Heinrich Pridik, hiljem lihtsalt Aleksander Priidik (1864–?) on välja jäänud kõigist Eesti biograafilistest leksikonidest. Kuigi nimi lubaks otsida eesti juuri, on tema isikutunnetusel rahvusena märgitud sakslane ja eesti keelt ta korralikult ära ei õppinudki. Ta õppis Tartus ja sai 1894 Kreeka filoloogia ülemääraliseks eradotsendiks ning 1897. a-l määraliseks dotsendiks. 1904–20 tegutses ta Varssavi ülikooli erakorralise kreeka kirjanduse professorina, kusjuures viimased viis aastat oli ülikoolise evakuatsioonis Rostovis Doni ääres. 1920. a-l saabus Priidik Eestisse ja leidis tööd Tartu ülikoolis, õpetades veidi kunstiajalugu ja kreeka filoloogiat, kuid peamiselt vana-aja ajalugu (vene ja saksa keeles), 1926. aastast dotsendina. 1931 läks ta 67-aastaselt pensionile.⁸ Arnold Soomi mälestuste järgi olid tema vana-aja loengud, mida ta pidas vene keeles, hoogsad ja seikluslikud ja väga populaarsed. Osad professorid ei hinnanud neid kuigi kõrgelt, aga eriti esimeste aastate tudengitele need meeldisid.⁹ Rauch kuulus Priidiku loenguid Vana-Idamaade, Kreeka, Rooma ja Pärsia ajaloo ning Vana Maailma majandusliku arengu kohta.

Peeter Pöld (1878–1930) on ajalukku läinud eelkõige Eesti ülikooli esimese kuraatorina (1919–1925), kuid on tuntud ka pedagoogilise mõtte arendajana. 1908–18 oli ta Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumi (praegune Miina Härma nimeline gümnaasium Tartus) direktor. 1920. aastast sai temast pedagoogikaproffessor, selles ametis jätkas ta ka pärast kuraatori ameti mahapanekut. Pöld esindas kiriklikku pedagoogikasuunda, pidades kasvatus- ja hariduse aluseks rahvuslikkust, usklikkust ja lapse isikupära arvestamist ning omategevust. Rauch kuulus tema esituses loenguid kasvatusõpetusest ja koolikorraldusest, mis ilmselt kuulusid õpetajakoolituse kohustuslikku programmi.

Suurim tähendus — mitte ainult Rauchi, vaid terve põlvkonna eesti ajaloolaste jaoks oli aga soomlasel Arno Rafael Cederbergil

⁸ EAA. 2100-2-869. L 134–136.

⁹ Arnold Soom. Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996. Lk 71.

(1885–1948),¹⁰ kes oli Tartu ülikoolis Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor (1919–28), ühtlasi Arhiivinõukogu esimees (1920–24) ja Eesti Riigi Keskarhiivi esimene juhataja ning Eesti esimese akadeemilise seltsi — Akadeemilise Ajalooseltsi rajajaid ja selle esimees (1920–28). Tema suurim tähtsus seisnes seminari kui õppevormi juurutamises ja noore Eesti ajaloolaste põlvkonna viimises nõ kättpidi allikate juurde. Rangelt allikatel rajanev uurimissuund, mis seeläbi eesti ajalooteaduses valitsevaks sai, aitas ära hoida langemist šovinismi või liigsesse rahvusromantismi (midagi sellist juhtus näiteks Läti ajalooteaduses).¹¹ Rauch kuulus loenguid Eesti, Soome, Rootsi ja Vene ajaloost ning osales Cederbergi seminaridel läbi nelja semestri, sellesse aega jäi ka tema esimese trükitud töö ilmumine — selleks oli artikkel Ajaloolises Ajakirjas, mis pühendatud Peeter I aegse Tallinna suhetele Venemaa ja Rootsiga.¹² Nii Rauchi *laudatur* (keskastme) kui *cum laude* (ülemastme) tööd on pälvinud Cederbergilt küll kiidusõnu, kuid saanud hindeks “nelja”.

Õpingukaaslased

Eesti riik vajas hädasti haritlasi. Võimekatel noortel oli võimalusi palju ja nii mõnestki koos Rauchiga õppima asunud noormehest ja neiuist said oma ala rajajad või ka lihtsalt aktiivsed kultuuritegelased. Põlvkonnale iseloomulik joon on, et paljud neist olid just vahetult enne II maailmasõja algust jõudnud vastutavatele kohtadele Eesti riigis ja õigustatud hirmust repressioonide ees või ka põhimõtete nimel olid nad sõja ajal sunnitud emigreeruma ning jätkasid hiljem oma tegevust mujal — selline oli ju ka Georg Rauch.

¹⁰ Vt: Tiit Rosenberg. Professor Arno Rafael Cederberg — Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu ülikoolis. // Ajalooline ajakiri. 1999. 2 (105). Lk 79–90.

¹¹ Vt ka: Arnold Soom. Lk 73.

¹² Georg Rauch. Tallinna kirjad Karl XII-dale ja Peeter Suurele 4-dast oktoobrist a. 1710. // Ajalooline Ajakiri. 1924. Lk 126–140.

Temaga ühel aastal (1922) astusid Tartu ülikooli ajalugu õppima tulevane arheoloog Richard Indreko, ajaloolane Juhan Vasar ja arhivaar Arnold Soom. Seminarides on Rauch koos olnud Max Aschkewitzi ja Alice Mooraga.

Peatume lähemalt neil kolmel, kes koos Rauchiga ka Cederbergi seminarides osalesid.

Juhan Vasar (1905–72) lõpetas Tartu ülikooli 1927. aastal ja oli samas 1930–31 õppeülesande täitja. 1931. a sai ta doktorikraadi töö eest, mis käsitles Rootsi kuninga Karl XI poolt läbi viidud mõisate reduktsiooni (*Die grosse livländische Güterreduktion, die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft*). 1932. aastaks, kui tähistati suurejooneliselt ülikooli 300. juubelit, koostas ta Tartu üliõpilaskonna ajaloo. 1936–40 oli Juhan Vasar ka Haridusministeeriumi teadus- ja kunstiosakonna direktor, 1938–44 majandusajaloo professor Tartu ülikoolis, 1941–44 haridusdirektori abi. 1944. aastal lahkus ta Saksamaale, hiljem elas USA-s. Vasar kuulus nii Eesti ajaloo üldkäsitluse¹³ kui tollal Eestis uudset uurimissuunda esindava Eesti majandusajaloo I osa¹⁴ koostajate hulka (1937).

Arnold Soom (1900–77) töötas juba õpingute ajal Riigi Keskarhiivis ja lõpetas ülikooli seepärast mõnevõrra hiljem — 1930, asus tööle Narva linnaarhivaarina ning oli sõja ajal 1940–44 Tallinna Linna Arhiivi direktor. 1944 emigreerus ta Rootsi, kus leidis tööd Rootsi Riigiarhiivis. Soom on tuntud eelkõige töödega 17. sajandi Eesti mõisamajandusest ja kaubandusest, kuid ka oma mälestustega, millele siingi juba korduvalt on viidatud.

Max Aschkewitz (1901–72) oli samuti baltisakslane nagu Rauch. Ta oli osa võtnud Eesti Vabadussõjast ja aasta varem (1921) lõpetanud Tartu Saksa Ühisgümnaasiumi. 1922. aastal õppis ta Halle ülikoolis, kuid tuli siis Tartusse ja on 1923. aastal kaasa teinud Cederbergi seminaris. Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna lõpetas ta 1926. a-l, magistriks sai 1928. a-l. Täiendanud end seejärel Halle ja Leipzigi ülikoolides, kaitses ta doktorikraadi 1934. a-l Leipzigi. Õppejõukohta eesti ülikoolis talle ei jagunud —

¹³ Eesti rahva ajalugu. I–III. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu, 1932–37.

¹⁴ Eesti majandusajalugu. I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937.

1934–39 töötas Aschkewitz Pärnu saksa gümnaasiumi õpetajana. Ta osales aktiivselt Pärnu muinasuurimise seltsi tegevuses ja Saksa Kultuuroromavalitsuse algatusel Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsiateedi (LÜÖS) juurde loodud Saksa Teadusliku Kodu-uurimise Instituudi tegevuses. 1939. a-l läks ta Saksamaale, oli 1939–44 Oliwas Lääne-Preisi ajaloomuuseumi teadur, teenis 1945 sõjaväes, seejärel aastatel 1946–47 Schlüchternis Ulrich von Hutten-Schule õpetaja, kuni 1966. aastani Schlüchterni õppenõunik ja 1967. aastast samas kirikumuusikakooli õpetaja.

Kuna õppetöö toimus ainesüsteemis, puututi kokku küll loengutes ja seminarides, kuid olulisemad sõprussidemed hilisemaks eluks sõlmiti üliõpilasorganisatsioonides.

Tartu Eesti ülikoolis jätkus juba keiserlikus ülikoolis tugevasti juurdunud üliõpilaste seltside ja korporatsioonide traditsioon. Georg Rauch kuulus õpingute ajal korporatsiooni *Fraternitas Normannia*. See oli loodud 1909. a-l Peterburis (muide, väärib meenutamist, et Peterburis oli ka eesti üliõpilaste selts *Põhjala*) ja pärast iseseisva Eesti riigi moodustamist ja Tartu ülikooli taasavamist tõi oma tegevuse Tartusse üle. *Fraternitas Normannia* oli tuntud oma liberaalsema programmi poolest kui vanad baltisaksa korporatsioonid. Säilinud liikmete nimekirjad näitavad, et sinna kuulusid peamiselt meedikud ja keemikud, Rauch oli ainus ajaloolane. 1924. a I semestril oli ta I subsenior ja II semestril sekretär, edaspidi teda enam juhtfiguuride hulgast ei leia, ilmselt tuli rohkem aega õpingutele pühendada.¹⁵

Baltisakslased eesti ühiskonnas

Nagu juba öeldud, avaldas rahvus kindlasti oma mõju Rauchi elukäigu kujunemisele. Lühidalt refereerimata baltisaksa rahvusrühma eelnevat arengut pole hästi võimalik mõista kujunenud situatsiooni. 1881. aasta rahvaloenduse andmetel oli sakslasi Eestis ja Lätis kokku 180 849, 1897. aastal aga vaid 153 553. Arvukuse languse põhjustena tõi Rauch välja sisserände lakkamise Saksamaalt 19. saj

¹⁵ EAA. 2100-19-138. L 13–15.

teisel poolel seoses venestusega, eestlaste ja lätlaste vabatahtliku germaniseerumise lõppemise seoses nende rahvusliku ärkamisega, maal elava sakslaskonna kohatise ülemineku eestlasteks-lätlasteks, literaatide ja mõisnike lahkumise Saksamaale otsimaks üheselt rahvuslikku keskkonda või jätkamaks akadeemilist karjääri, jätkuva väljarändamise Venemaale ametnike, ohvitseride, arstide, ettevõtjate ja pastorite poolt. Pärast 1905. aastat järgnes veel sadakond peret juhtivatest kihtidest.

1907–1914 toodi rahvusliku situatsiooni parandamiseks Kura- ja Liivimaale sisse 27 000 saksa talupoega — peamiselt Volõõniast, aga ka mujalt Sise-Venemaalt. Arusaadavalt tekitas see pingeid kohalikus ühiskonnas, kus maata talurahva osatähtsus oli niigi suur. Saksa rahvusrühma inimkaotused Esimeses maailmasõjas olid ligi 60 000, mis teeb 40% 1897. aasta arvust. Õigusega nimetab Rauch seda sama suureks murranguks nagu 1558. või 1721. aastal toimunu. Lisaks arvulisele oli murrang ka struktuurne. Vähenes mõisnike, literaatide ja pastorite osatähtsus, tõusis majanduskodanluse oma. Sakslus kaotas Rauchi sõnul kodumaal suured isikud ja kõrge lennu. Kohale jäi 80–90 000, et veel 20 aastat — seda veel ei teatud — teenida kodumaad uutes vormides.¹⁶

Mõisate natsionaliseerimine ei jätnud sakslastele enam ka kultuurilise staatuse hoidmise võimalust, majanduslikust rääkimata. Poliitikud kohandusid rahvusvähemuse olukorraga, kultuurielu oli võimalik vaid tänu Saksamaa toetusele. 1925. a-l sai teoks Saksa kultuuroromavalitsus Eestis. Rauch juhtis tähelepanu noorema generatsiooni seas tekkinud uuendusliikumisele, eriti pärast Hitleri võimuhaaramist Saksamaal 1933. aastal. Kujunes ka demokraatlik vool, mida esindas rida majandusega seotud isikuid. Neid valitses realism ja kaine pragmaatilisus.

Optantide hulgas oli balti päritolu ametnikke, pastoreid ja literaate, mittebalti sakslasi Peterburist või Venemaalt, venelasi balti sidemetega. Neil ei olnud nostalgiat möödunud aegade suhtes ja nad suhtusid asjadesse realistlikumalt kui põlisbaltlased. Ka

¹⁶ Georg von Rauch. Politische Gruppierungen. Lk 135–137; Heinz von zur Mühlen. Kontinuität und neue Anstöße der deutschbaltischen Geschichtsforschung in Estland nach dem ersten Weltkrieg. // Hrsg. G. v. Pistohlkors, T. U. Raun, P. Kaegbein. Wien, 1987. S. 291–303.

kohalike hulgas tekkis taolise hoiakuga “teine sakslus” (*das andere Deutschtum*), mida esindas eriti ülikooliga seotud haritlaskiht.

1925. aastal oli Tartus 60 000 elaniku kohta 3200 sakslast. Sealjuures oli 4000 üliõpilase seas sakslasi 394, 165 eesti ja läti sakslast õppis Saksamaal. Juba 1920. aastate algul kujunes kultuurilise suhtlemise pinnal sakslaste ring Tartus. 1920–33 anti välja kalendrit (*Südeestländischer Kalender*), 1920 tekkis Tartu Saksa Rahvaliid (*Dorpater Deutsches Volksbund*), sellega ühel ajal kujunes ka Saksa Seltside Liit Tallinnas (*Verband Deutscher Vereine*). Demokraatlik mõte ei olnud võõras, seda oli piisavalt harjutatud kasvõi juba linnavalimistega seoses. Saksa seltsid koonduisid LÜÖS-i majja Tartus Lossi tänaval, mis muutus justkui saksa majjaks. Kui ÕES läks 1930. aastatel üle eestlastele, siis LÜÖS jäi lõpuni saksa seltsiks.

Nagu eelnevast näha, leidsid sakslased kergemini üksteist kui oma koha Eesti ühiskonnas. Kui varem ei saanud eestlane niisama lihtsalt kõrget kohta, siis nüüd juhtus seesama sakslastega. See viis nad teatud kapseldumisele. Endine seisuslik iseteadvus asendus rahvustundega, valitsevast ja kogu maa eest vastutavast kihist oli saanud rahvusvähemus. Haridus- ja kultuurivajaduste rahuldamine oli võimalik vaid Saksamaalt toetust saades, seepärast oldi ka väga avatud saksa kultuurile. Eestis ja Lätis kujunesid rahvuslikud suhted erinevaks — Lätis domineeris eriti 1930. aastatel tugev natsionalism ja sealsed sakslased võtsid teravalt mittekoostöötamise hoiaku. Eestis sai teoks sakslaste (ja teiste vähemusrahvuste) kulturomavalitsus, st oma haridus, ajalehed jms, ning suhted eestlastega kujunesid sõbralikumaks. Mitme õppekeele ja rahvusvahelise professorite koosseisuga Tartu ülikool oli rohkem avatud kõigile oma riigi kodanikele kui väga natsionalistlikult meelestatud Läti ülikool Riias. Seepärast tekkis viimase kõrvale kohe sakslaste erakõrgkool Herderi Instituut.¹⁷ Eestis mahtusid ka sakslased Tartu ülikooli.

¹⁷ Jürgen v. Hehn. Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen. // Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost.

Paljud saksa soost noored eelistasid siiski saksa ülikoole, eriti Tübingenist kasvas välja terve plejaad balti ajaloolasi. Tübingenis tegutses endise Tartu ülikooli ajalooprofessori Richard Hausmanni õpilane Johannes Haller. Georg Rauch õppis samuti ühe semestri Tübingeni ülikoolis. Cederbergi teeneid selles, et Eesti ajaloolased jäid metoodilise täpsuse juurde ja ei laskunud šovinismi sõiduvette, toonitatakse ka Balti ajalookirjutuse ajaloos. Tartu ülikooli raamatukogul oli suur *Baltica* osakond. Uurijate käsutuses olid Eesti Riigi Keskarhiiv ja Tartu Linnaarhiiv. Tallinna vanema ajaloo allikad jäid Tallinna Linnaarhiivi ja sinna koondus teine arvestatav uurijate ring.

Tartus tegutsesid mõned saksa erakõrgkoolid — Tartu Saksa Kõrgkooliabi (*Deutsche Hochschulhilfe*), mis jäi rohkem täienduskursusteks, ja religioonipsühholoogia instituut. Viimane oli tuntud nime all Lutheri akadeemia (*Luther-Akademie*) ja pidi andma kõrgharidust saksa soost teoloogidele. Kuna aga Eesti ühiskonnas tekitas suurt vastuseisu võimalus, et uuesti võiksid pastorikohad minna sakslaste kätte, sai sellest välismaalt, peamiselt Saksamaalt tulnud noorte täienduskool. Balti ajalugu õpetas seal Georg Rauch. Kuid kumbki erakõrgkool ei olnud arvestatavaks võistlejaks ülikoolile.

1926. a-l loodi Tartu Saksa Perekonnaajaloo uurimise selts eesotsas Robert parun von Engelhardtiga, 1936. aastast sai seltsi esimeheks Georg Rauch, kes oli seal kaasa löönud juba ülikooli lõpu-aastatel, st algusest peale. Selts alustas suure tööga — asuti nimelt kirikuraamatute sissekandeid sedelitele välja kirjutama. Kartoteek Tartu kolme luterliku koguduse — Jaani, Maarja ja ülikooli meetrikatest on ajalooarhiivis tänaseni alles¹⁸ ja leiab arhivaaride poolt elavat kasutamist — nad tõepoolest ratsionaliseerisid genealoogilise uurimistöö. Koos teiste Eestis, Lätis ja Soomes leiduvate perekonnalooseltside ja uurijatega hakati alates 1931. aastast välja andma ajakirja *Baltische Familiengeschichtliche Mittheilungen*.

1929 loodi LÜÖS-i juures Teadusliku Kodu-uurimise Instituut, milles löid kaasa ka Georg Rauch ja korrespondendina Max Aschkewitz. Peaesmärgiks võeti kohanimede uurimine, selle töö

¹⁸ Kartoteek on LÜÖS Matriklikomisjoni materjalide hulgas, samas on teisigi kartoteeke. EAA. 1674-2-368...375

jätkuna anti hiljem välja väärtuslikud Eesti ja Läti kohanimedele leksikonid.¹⁹ Akadeemiline kodu-uurimine ja tegelemine genealoogiaga tugevdasid sakslaste identiteeditunnet ja aitasid neil Eesti Vabariigis endale kohta leida.

Saksa ja eesti teaduselu jäid esimesel iseseisvusajal siiski suuresti kaheks eraldiseisvaks maailmaks. Oli rida paralleelseid ettevõtmisi — kasvõi eesti ja saksa perekonnaloo seltsid ja kodu-uurimine, mis eestlaste jaoks sai impulsi soomlastelt ja krooniti püsiväärtuslike maakondlike koguteoste välja andmisega. Samas jätkas tegevust juba 1838. a-l rajatud Õpetatud Eesti Selts, selles tegutsesid nii sakslased kui eestlased, ja kuni 1930. aastate lõpuni olid seltsi toimetised saksakeelsed. Loomulikult lugesid neid ka eestlased, sest saksa keelt oskasid kõik haritud inimesed. Leidus isikuid, kes olid tuntud mõlemas maailmas. Georg Rauch, Tallinna linnaarhivaar Paul Johannsen ja Tartu linnaarhivaar Otto Freymuth kirjutasid ka eesti ajakirjades, nagu näiteks Ajalooline Ajakiri jt ning võtsid osa eesti seltside istungitest. Seisukohtade lähenemine tundus mõlematele pooltele tookord päris võimalik. Sakslaste ümberasumine viis teed jälle lahu.²⁰

Georg Rauchi ülikooliaastad möödusid üsnagi multikultuurses keskkonnas, mis pidi andma rikastavaid impulsse edaspidiseks. Temast ei kasvanud õppejõudu oma *alma materile*, nagu paljudest tema koolikaaslastest, kuid see-eest tegutses ta pedagoogina saksa koolides ja erakõrgkoolides ning lõi aktiivselt kaasa teadusseltsides. Enese tunnetamine sakslasena ei takistanud huvi tundmast ka eestlaste vastu. Kuigi eri aegadel on erinevatel põhjustel taolistesse kultuuripiiridel liikujatesse suhtunud tõrjuvalt, pole sõdadevahelise Eesti kultuuriloost võimalik baltisakslasi kuidagi välja lõigata.

¹⁹ Baltischer historisches Ortslexikon. Teil I. Estland. Köln-Wien, 1985. Teil II. Lettland. Köln-Wien, 1990. 1970. aastateks, kui töö uuesti ette võeti, olid küll omaaegsed eeltööd kaduma läinud. Georg von Rauch osales selles Balti Ajaloo Komisjoni esimehena 1973–79.

²⁰ Heinz von zur Mühlen. Die deutschbaltische Geschichtschreibung 1918–1939/45 in Estland. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtschreibung. Im Auftrage der baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, Jürgen v. Hehn, Wilhelm Lenz. Hrsg. Georg v. Rauch. Köln-Wien, 1986. S. 339–369.

Eeva Niinivaara Arhiiv Soome Kirjanduse Seltsi Kirjandusarhiivis

Liina Razmus

2001. aastal jõudis Soome Kirjanduse Seltsi Kirjandusarhiivi Helsingis (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Kirjallisuusarkisto — SKS/KA*) kauaaegse Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektori, eesti luuletaja, filosoofiamagistri Eeva Niinivaara (1901–2000) isiklik arhiiv. Esimese osa annetas Eeva Niinivaara ise Soome Kirjanduse Seltsile, mille aktiivne liige ta oli, juba aastatel 1984–1995, teine osa saadi peale surma tema poja Seppo Niinivaara vahendusel 2000–2001. Tegemist on isikuarhiiviga, mis peaks huvi pakkuma nii siin- kui sealpool Soome lahte, ja väärib lähemat tutvustamist.

Eeva Niinivaara kuulus põlvkonda, kes sai oma aktiivse nooruse veeta iseseisvas Eesti vabariigis. Tartu ülikooli kasvandikuna kujunes temast juba 1930. aastateks oluline kultuurivahendaja Eesti ja Soome vahel. Seda rolli suutis ta täita muutunud poliitilistele oludele vaatamata elu lõpuni.

Eeva Pedriks sündis 20. detsembril 1901 Tartumaal Siimusti külas Pälluri talus Pedriksite peres. Oma loomingus on ta sageli kasutanud pseudonüümi Pälluri Eeva. Keskhariduse omandas ta aastatel 1911–1919 Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumis (praegune Miina Härma nimeline gümnaasium). Ta astus eestikeelsesse Tartu ülikooli selle avamisaastal — 1919 (tema matriklinumber on 68), kus õppis kunstiajalugu, eesti keelt ja filosoofiat. Nagu paljudel tolaaegsetel üliõpilastel, venisid ka temal õpingud õige pikale — Eeva Niinivaara lõpetas ülikooli alles 1939. aastal. Õpingud ei olnudki ilmselt peamine tegevus, sest juba varakult paistis ta silma kõige mitmekesisema ühiskondliku ja kirjandusliku tööga. Eesti kirjanduses debüteeris Eeva Pedriks

1921. aastal Päevalehe lisas (pseudonüümi all Pureta Eboni). Ajakirjades Kevadik, Tulev Eesti, Vikerkaar, Looming, Eesti Naine avaldas ta ülevaateid eesti kirjandusest, retsensioone ja muidugi oma luuletusi. Aastail 1924–28 toimetas Eeva Pedriks noorteajakirja Kevadik ja tegeles aktiivselt noorsoo kasvatustööga, 1928–30 töötas ta Võru õpetajate seminaris eesti ja soome keele õpetajana. 1930. aastal abiellus Eeva Pedriks soome keeleteadlase Martti Niinivaaraga ja siirdus elama Helsingisse. Soomes, Heinola seminaris omandas ta käsitööõpetaja elukutse, mis aitas tal elatist teenida pärast mehe surma, aastatel 1936–1945.¹

Pärast Teist maailmasõda, aastatel 1945–1971, st kuni pensionile minekuni, töötas Eeva Niinivaara Helsingi ülikooli eesti keele lektorina. Lisaks õpetas ta 17 suvel 6-nädalastel kursustel eesti keelt Jyväskylä suveülikoolis ja kolmel suvel Oulu suveülikoolis.² Ka pensionipõlves (1971–1981) jätkas ta eesti keele õpetamist — nüüd juba Kallio rahvaülikoolis Helsingis. 1947. aastal kaitses Eeva Niinivaara Helsingi ülikoolis filosoofiamagistri kraadi teemal “Eesti rahvarõivad ja nende terminoloogia.”

Eeva Niinivaara kuulus kõikidesse soomlaste tähtsamatesse kultuuriseltsidesse: Soome Kirjanduse Selts, Kalevala-seura, Uusfiloloogiline ühendus, Minna Canthin, Friedebert-Tuglas-seura jt. Siinkohal väärib mainimist, et viimatinimetatud selts annab alates 1982. aastast neile, kes on eriti tagajärjekalt tutvustanud eesti kultuuri Soomes, Eeva Niinivaara nimelist stipendiumi.³

Tema enese tegevus eesti kultuuri tutvustamiseks Soomes oli väga viljakas, sellest annavad tunnistust 1960.–80. aastatel ajakirjades Viritaja, Tulimuld, Kirjandusuurijate aastaraamat avaldatud artiklid eesti kirjanikest ja kultuuritegelastest. Eestis oli Niinivaara Eesti Kirjanduse Seltsi auliige ja üliõpilasselts “Veljesto” vilistlane.

¹ Eesti Kirjameeste leksikon. Koost. Oskar Kruus. Tallinn, 1955. Lk 371–372.

² Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko. Elämää nuoruuteen Eestissä ja Suomessa. Toim. H.-P. Lappalainen. Helsinki, 1988. Lk 164.

³ Eesti Entsüklopeedia. 6. köide. Tallinn, 1992.

1979. aastal ilmus tema ainukene luulekogu "Unarsõnad."⁴ Eeva Niinivaara 80. juubeli puhul 1981. aastal anti välja artiklite kogumik "Kasvumaa" — läbilõige tema loomingust ligi 60 aastastest perioodist (1923–1981), mis sisaldab esseid, artikleid, mälestusi eesti-soome kirjandussuhetest ja eesti kirjanikest (August Gailit, Marie Under, Gustav Suits, Henrik Visnapuu).⁵

1988. aastal ilmus mälestusteraamat "Yhä paistaa sama aurinko". Teos on siiras, südamluk ja sisukas, selle eestikeelne versioon ilmus 1994. aastal pealkirja all "Ikka paistab seesama päike".

Tuleb lisada, et tagasihoidliku inimesena ei olnud Eeva Niinivaara isiklikult huvitatud viimatimainitud teoste ilmumisest. Kõik need raamatud nägid Soomes trükivalgust vaid tänu tema õpilaste — Hannu-Pekka Lappalainen, Ahja Salokannel, Juhani Salokannel, A. Turunen jt — initsiatiivile ja abile.

Vanaduspäevade märkimisväärsemaks sündmuseks pidas Niinivaara ise 1993. aastal autasu saamist Koidula 150. sünniaastapäevale pühendatud luulevõistluselt. "Luulevõistluse žürii koosseisus Doris Kareva, Helle Kuningas ja Lembit Taev luges läbi enam kui 60 autori tööd ning määras autasud Teile ja Tartu luuletajale Helgi Kilpile..."⁶ Unistus luuletajaks saada oli südamesopis kogu aeg alles olnud ja tunnustus rõõmustas Niinivaarat väga.

Kodukant jäi Niinivaarale alati armsaks. Kuigi ta oli sealt lahkunud juba 1930. aastail, hoidis ta sidemeid elu lõpuni. 1997. aastal asutas Eeva Niinivaara oma kodukandi, Jõgeva Ühisgümnaasiumi õpilaste tarbeks omanimelise stipendiumi.⁷

Kuidas sai võimalikuks, et vaatamata keerukale poliitilisele situatsioonile õnnestus Eeva Niinivaaral säilitada tihedad sidemed kodumaaga? Vastuse saamiseks pöördugem tema memuaaride poole. Eeva Niinivaara kuulus nende väliseestlaste hulka, kes

⁴ Eeva Niinivaara. Unarsõnad. Helsinki, 1979.

⁵ Eeva Niinivaara. Kasvumaa. Toim. A. Turunen. Helsinki, 1981.

⁶ Suomalaisen Kirjallisuuden Seura kirjallisuusarkisto (SKS/KA). Eeva Niinivaara alustavasti järjestetty arkisto. Kiri Mark Soosaarelt Eeva Niinivaarale 26.12.1993.

⁷ www.pedja.edu.ee. Stipendiumi anti välja annetaja 100. juubelini 2001. a-l, kokku 9-le õpilasele ja lisaks 2 eripreemiat.

poliitilistele oludele vaatamata ei kartnud kodumaaga sidet pidada. Mainigem siin, et Eeva Niinivaara oli Sõprusühingu Soome-Nõukogude Liit liige, mis andis talle teatud eeliseid. Näiteks võimaldas see tal esimeste väliseestlaste seas külastada 1956. aasta sügisel ametlikus korras oma kodumaad. Külaskäigu programmi kuulusid ka intervjuud raadios ja ajalehtedes ning omapoolsete reisimuljete avaldamine.⁸

See reis sai kõva kriitika osaliseks väliseestlaste ringkondades ja ajalehtedes. Eeva Niinivaara tegu peeti poliitiliselt naiivseks ja mõisteti üksmeelselt hukka. Eriti teravalt kritiseeris teda sõbranna Helmi Mäelo. Kaks Niinivaara mõtteavaldust peaks aga tema hoiakut üsna hästi selgitama: “*Lugedes Mäelo kirju, tundsin, kui elaksime kahes eri maailmas. Mina tundsin ennast asuvat nende piiril ja nägevat mõlemale poole.*” ja teine: “*Mina ei oleks endale ette kujutanud eesti keele õpetamist ilma sidemeteta endise kodumaaga.*”⁹ Taolise sidemete hoidmise tulemuseks on ulatuslik kirjavahetus, mis nüüd on jõudnud arhiivi ja seega kättesaadav ka uurijatele.

Eeva Niinivaara isikuarhiiv

Arhiiv haarab enda alla ligikaudu 13 riulimeetrit. See on inventeeritud ning käimas on korrastamine. Arhiivi põhituumiku moodustavad Eeva Niinivaara pika elu jooksul Soomes (1930–2000) laekunud materjalid: isiklikud dokumendid; artiklite, loengute ja avalike esinemiste käsikirjad; päevikud, kalendrid ja märkmikud. Lisaks hulgaliselt trükiseid, väljalõikeid ajakirjandusest, fotosid ja joonistusi; 1 kassett ja 4 rulli magnetlinti. Kesksel kohal on Eeva Niinivaara mahukas ja mitmekülgne kirjavahetus, sealhulgas talle saadetud postkaardid, telegrammid ja kirjad, mis kõik sisaldavad palju lisamaterjale — fotosid, pilte, kaarte, joonistusi, väljalõikeid ajakirjandusest jne.

⁸ Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko. Lk 187.

⁹ Samas. Lk 188–189.

On lausa imetusväärne, kuidas ühel inimesel on õnnestunud pidada kirjavahetust umbes 560 isikuga (korrespondentide arv ei ole veel lõplik). Huvitav on mainida, et enamiku Eeva Niinivaarale adresseeritud kirjadest moodustavad eestikeelsed.

Tema kirjavahetust vaadeldes selgub, et tähtsaks ja väärtuslikuks infoallikaks ei ole mitte ainult kirjaümbrike sisu, vaid ka ümbrik ise. Nimelt oli fondimoodustajale iseloomulik kommenteerida saadud kirju ning visandada ümbrikule oma vastust. Nii sünnib justkui "otsene" kontakt kahe inimese vahel. Muidugi ei puuduta see kõiki kirju. Säilinud on ka mõningaid kirjade mustandeid, ärasaatmata kirju ja postkaarte. Mõnede saadud kirjade ümbrikutele, tõenäoliselt just nendele, mis teda eriliselt inspireerisid, on Eeva Niinivaara visandanud oma luuletuste tekste.

Väga paljud tuntud eestlastest kultuuritegelased on pidanud kirjavahetust Eeva Niinivaaraga.

Eripäraks võib pidada fakti, et võrdselt on esindatud nii Nõukogude-Eesti kui Välis-Eesti kultuuritegelased. Toogem siin ära ainult mõned nimed kultuurivaldkondade kaupa :

- 1) Keel ja kirjandus: Betti Alver, Artur Adson, Paul Ariste, Aino Kallas, Marie Under, Alo Raun, Bernard Kangro, Valev Uibopuu, Lilli Promet, Viivi Luik, Jaan Kross, Felix Oinas, Lennart Meri.
- 2) Teater ja muusika: Liina Reimann, Georg Ots, Ralf Parve, Juhan Aavik, Veljo Tormis, Gustav Ernesaks.
- 3) Kunst: Karin Luts, Eduard Ole, Kaljo Põllu, Voldemar Vaga, Ellinor Piipuu.
- 4) Poliitika ja ühiskond: Johann Kõpp, Rein Taagepera, Helmi Mäelo.

Kõige viljakamaks kujunes Eeva Niinivaaral kirjavahetus rahvaluuleteadlase Richard Viidalepaga (1904–1986) — 438 kirja aastatest 1957–1986, mida võib sisuliselt nimetada Nõukogude Eesti ja Tartu kultuurielu kroonikaks, sest neis on kronoloogilise täpsusega üles loetud Tartu ja kogu Eesti kultuurisündmused. Kirjade kirjutaja on püüdnud saajat detailselt informeerida Nõukogude Eesti elu-olust. Kirjadele on lisatud hulgaliselt väljalõikeid ajakirjandusest, postkaarte, fotosid jne. Kõik see pakub isikupärast sissevaadet Tartu olustikku, eriti 1970. aastatel. Need kirjad olid E. Niinivaarale eriti kallid, mida tõendab fakt, et ta oli

ise need kokku kogunud ja ilmselt peale saatja surma ka üle lugenud. Viidalepa kirjad on intelligentse inimese kirjad, mida kannab 19. sajandi vaim. Palju on juttu ilmast ja loodusest, isamaa armastusest. Kaasaegsele lugejale võib taoline stiil tunduda võib-olla liiga ilustatud, aga kirjanduslikus aspektist on see nauditav.

Eesti kolhoosi- ja maaelu probleemidest on palju juttu tema rästikutre Maaret Tervaa kirjades.

Sünnikoha, Siimusti (Jõgevamaa) kultuurielust leidub rohkesti teateid Helvi Antoni, Betti Alveri ja Jüri Valge kirjades.

Eesti kunstielu tutvustavad põhjalikult Voldemar Vaga ja Kaljo Põllu kirjad.

Pagulaste poolt Lundis rajatud Eesti Kirjanike Kooperatiivi ajalugu valgustavad Valev Uibopuu ja Bernard Kangro.

Mahuka kirjade rühma moodustavad Eeva Niinivaara endiste õpilaste kirjad. Töötades pikka aega (1945–1969) Helsingi ülikooli eesti keele lektorina, jõudis ta õpetada eesti keelt ja kirjandust mitmele soomlaste põlvkonnale. Eriti aktiivsed oma endise õpetajaga suhtlema olid soome emakeele õpetajad. Mainigem siin ka mõningaid estofiile: Henni Ilomäki, Johani Salokannel, Eeva Lille.

Illustratsiooniks katkend Tartu ülikooli vilistlase ja professori kunstiajaloolase Voldemar Vaga (1899–1999) kirjast, kes oli Eeva Niinivaaraga pidevas kirjavahetuses üle 60 aasta, sisuliselt kogu elu: *“Eila, 19. novembril toimus ülikoolis üks kaunis erakordne sündmus, nimelt kaitses doktoridissertatsiooni üks 29 aastane mees, Jaak Põldmäe. See noormees esitas möödunud oktoobris dissertatsiooni kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tema mõlemad oponentid — professor Villem Altoa ja professor Juri Lotman leidsid aga, et töö ületab kaugelt nõudmised, mis esitatakse kandidaadi dissertatsioonile ja soovitasid esitada sama disseratsioon kaitsmisele doktorikraadi taotlemiseks /.../*

Nii toimus siis kaitsmine eila ja esinesid neli oponenti, kõik pooldavalt /.../ J. Põldmäe on esimene nii noor doktor peale sõda meie teaduskonnas. Enne sõda olid mõned. Pean aga tähendama,

et nüüd on nõudmised doktoridissertatsioonide osas vist suuremad.”¹⁰

Kirjade kaudu saame jälgida, kuidas kujunesid kodumaale jäänud eesti intelligentsi kontaktid välismaaga. Toome taas näite Voldemar Vaga kirjast: “Palju tänu Taidehalli-73 eest, mis pakkus mulle suurt huvi. Annan selle Mart Ellerile /.../ siis Jaak Kangilaskile. Kangilaski tegeleb spetsiaalselt uuema aja kunsti probleemidega /.../ Ma sain hiljuti kirja prof Karlingilt. Sellest kirjast selgub, et Helge Kjellin¹¹ on surnud /.../ Ma palusin Karlingit, et ta saadaks mulle Kjellini kohta materjali. Ma tahaksin avaldada siin (Eesti) tema eluloo, mitte lühikese märkuse, vaid just nimelt eluloo /.../ Kas poleks sobiv avaldada Kjellini kohta artikkel ka mõnes Välis-Eesti väljaandes? ... Aga kes seda teeks?... Kas sina ei teeks?”¹² Artiklit siiski ei ilmunud, sest hiljem selgus, et Helge Kjellin oli veel elu ja tervise juures.

Eeva Niinivaara kirjavahetus on mitmekülgne, mahukas, sisukas ja teaduslikku käibesse veel toomata. See kujutab endast terviklikku sissevaadet Eesti kultuurilukku, kus figureerib suur hulk eesti kultuuriga tihedalt seotud isikuid. Selle täielikuks väärtustamiseks puudub küll veel vajalik ajaline distant, kuid on selge, et Eeva Niinivaara isiklik arhiiv Soome Kirjanduse Seltsi Kirjandusarhiivis on märkimisväärne allikas sõjajärgse Eesti (1945–2000) kultuuriloo uurimiseks.

¹⁰ SKS/KA. Eeva Niinivaara alustavasti järjestetty arkisto. Kiri Voldemar Vagalt Eeva Niinivaarale 20.11.1971.

¹¹ Rootslane Helge Kjellin (1885–1984) oli Tartu ülikooli kunstiajaloo professor 1922–24, E. Niinivaara oli (1922–24) tema assistent.

¹² SKS/KA. Kiri Voldemar Vagalt Eeva Niinivaarale 31.7.1974.

SUMMARIES

INTERNATIONAL UNIVERSITY, ESTONIAN STUDENTS

Timo Rui, Ph.D. (University of Tampere)

More than 17,000 students studied at Tartu University between the two World Wars, ca 80% of them were Estonians. In view of their studies and future it was important what kind of university they studied at. The foundation for the Estonian Tartu University was laid during the year 1919 as a result of the work of a relatively small number of actors. The key figure was Peeter Põld (1878–1930), Minister of Education before his appointment as university curator. The university was ravaged by WW I, equipment and books belonging to the departments, laboratories, clinics, and libraries had been evacuated to Russia already in 1915. The university lacked mental capital. The most important reason for that was the earlier nationality situation in the region. The foreign ruling class — Swedes, Germans, and Russians — had always controlled the university founded in 1632. The number of native Estonian students had begun to increase since the national awakening of the 1860s both in Tartu and in other universities of the Russian Empire. At the outbreak of the WW I there were already 2,000 people with an academic education among the one million Estonians, but it was not visible in the teaching staff of the universities.

In 1919 it was considered best for the Estonian nation to create its own and a true university: an institution to meet high international scientific standards, which prevented the need for relying on exclusively the Estonian teaching staff. Many politicians and diplomats adhering to the Young Estonia Movement believed that Estonia did not have a chance of getting rid of the influence of Germany and Russia in the field of higher education. Therefore the youth were to be sent to Western countries to acquire real

European culture. Estonian diplomats abroad made preparations for receiving Estonian students for study in France and Scotland in the summer of 1919. At the Ministry of Education this idea was turned down. The decision to continue developing Estonia's own national university can be seen as a much more sensible solution both from the students' and the society's point of view.

Thus a compromise between Estonia's current situation and scientific quality was achieved. When all the eligible Estonians had been employed at the university, the remaining vacant posts could be filled with foreign scientists.

Nearly 70 foreign professors and docents came to work at the university in the 1920s and 1930s, (including local Germans). The largest group consisted of Germans. Germany was still a superpower of science at the time, and scientists faced problems in their homeland after the lost world war. Finnish scientists were most suitable for Estonians, but only nine of them came to Tartu. The Finns' own ranks were so thin in several fields. Their impact on Estonian national research (history, ethnography, geography) was great.

The number of foreign scientists was its largest at the beginning of the 1920s, precisely at the time when new departments were being founded. Their importance in terms of teaching, the mediation of scientific knowledge and know-how to the students was noteworthy.

Apart from the Finns, most of the foreigners taught in German. Estonian students knew German, as it had traditionally been one of the most important secondary school subjects. Nevertheless, receiving basic education in a foreign language reflected somewhat negatively on the results, particularly in the 1930s, when fluency in German seemed to dwindle.

Sending scholarship students abroad was an important factor. With the help of the state the university created a system of scholarships and grants at home and abroad for such young and talented Estonians who could later occupy vacant posts in the chairs of the university. There were also foreign supporters, the most important being the Rockefeller Foundation from the United States.

The international image of the Estonian university included the students' own international connections and visiting lecturers in various languages and cultures, as well as various scientific, academic societies (the idea introduced by Finnish and Swedish professors) whose membership consisted of teachers and students.

Tartu University was simultaneously a national university and an international one. The social network of Estonian teachers and students had strengthened as a consequence of the strong internationalisation between the two world wars helping them during the difficult war years and later living abroad as refugees.

SELL CONFERENCES PROMOTING COOPERATION BETWEEN THE STUDENTS FROM FINLAND AND BALTIC COUNTRIES

Hain Tankler, Ph.D., Algo Rämmer (University of Tartu)

The association SELL united students from Finland (Suomi), Estonia, Latvia and Lithuania. The acronym SELL consists of the first letters of the country's name in their own respective languages. Several efforts were made to involve also Poland but because of Lithuania's strong resistance it did not join SELL. Danish and Swedish representatives have also participated in the SELL conferences. Attempts were also made to develop contacts with Hungary and Germany. Through the International Students' Union SELL developed links with the young people of other countries. In the end of the 1930s SELL tried to have closer ties with Nordic students. SELL is one of the few organisations which united these four countries. The movement was headed by young people from universities but students of other higher educational establishments were also participating. Estonia occupied a central role in the association and not only in the geographical sense. Thanks to historical contacts Estonians were connected with Latvians and Lithuanians, through Finno-Ugric ties with Finns. The movement was supported by the overall political closeness of the Baltic countries and Finland. In 1923–1940 the Central Bureau of SELL worked in Tartu.

SELL followed the principals of work of the International Students' Union — the topics and problems to be discussed at regular conferences were first elaborated at the meetings of commissions, the number of which was between four and six. Titles of commissions changed with time but the commissions dealing with organisational matters, exchange of information, travelling and organising sports competitions were constantly functioning. In the years 1923–1928 the SELL temperance commission was also actively working but it was decided to finish its activities because there were separate temperance organisations in these countries which pursued different alcohol policies. The commissions' resolutions were presented for confirmation to conferences which were the most important SELL decision — making assemblies which were held in 1923–1939, each year in a different state. In 1929 no conference was held. At conferences the implementation of decisions was checked and unsolved problems were repeatedly discussed.

The SELL decisions, both made at conferences and the sessions of the Central Bureau, had to be taken by complete consensus and later ratified by the student bodies in all the member countries. Since 1927 the decisions which were not confirmed by the set term entered into force. Since the middle of the 1920s it was planned to make SELL conferences mass events, similar to the student-days. The number of guests began to grow since 1933 reaching 150–200 young people as a rule.

The statutory documents — the Statutes of Conferences and the Central Bureau activities (1923, 1924), the standing rules of the Central Bureau and the Statutes of the Sports Commission (1925) and the SELL Statutes (1937) — were all adopted at conferences.

For the organisation it was especially important to deal with the exchange of information about student life and its mutual dissemination. An attempt was made to establish the post of a special correspondent. A contest with prizes was organised to receive publications about SELL. The book *S.E.L.L. Hochschulen und Studentenschaften* (1930) of about 200 pages gives a brief overview of the SELL activities, contains the most important documents of the association and describes the life of students in the higher educational establishments in the four countries. In the years

1935–1939 a regular periodical S.E.L.L. Nachrichten was issued to supply information about conferences, the activities of the Central Bureau and student bodies. The exchange of academic publications was discussed. To study the culture and language of the neighbouring countries, it was recommended that guest lecturers should be invited.

The organisation was looking for favourable travel arrangements. Several solutions were found but absolute equality was never achieved. As a rule, students had better opportunities in their home countries. Longer tours to Europe were planned for the students from all the member countries. It is sure that in 1933 the SELL members made a joint trip to Italy. In the framework of the conferences several excursions were organised with the purpose of getting acquainted with the local culture. Student exchange, mutual summer practice, scholarships for studying in the neighbouring countries, abolishing of foreign travel passports and visas were discussed, even a proposal was made to introduce the SELL passport.

The work of the SELL sports commission was especially successful. In the years 1923–1940 the SELL Games were held for 13 times, the winter games — 6, the chess tournament — 3 and shooting competition only once. In 1997 the SELL Games were restored. Today SELL is usually known as an association of student sports. The overall revitalisation of SELL has not been discussed because the students' cooperation takes place more extensively in the framework of other structures.

ESTONIAN ACADEMIC EXPORT TO FINLAND ESTONIAN FRIENDSHIP ORGANIZATIONS INFLUENCE ON THE FINNISH NATIONS' TRADITIONS

Tiina Metso, M.A. (University of Helsinki)

The University of Helsinki has 15 student nations, from Latin *nations*, Finnish 'osakunta', and in Swedish 'nation'. *Nationes* are based on the geographical division instead of different academic

disciplines or faculty lines. They are politically and religiously independent and do not participate in party politics at any level.

The first nations as first student networks were founded at the University of Paris; three of them were French and one German. They provided friends, room-mates and safety, kept the students' own language and culture alive when living abroad. Finnish students in Paris were the members of the German nation.

It is very likely that the nations have existed already in 1640 when the Swedish university was founded in Turku. In 1808 Finland became a Grand Duchy of Imperial Russia, and the university moved to the new capital, Helsinki, in 1827, after the great fire of Turku. In the late 19th century the nations took an active part in the national awakening of Finland and they were banned in 1852–1868. Between 1904 and 1908, the largest nations were divided into more 'controllable' units. Since 1933 there have been 15 nations: 11 Finnish, and 4 Swedish. Finland is divided into 15 areas from which each nation gets its members.

There are several influences affecting the nations: student nations, formed after the French model, stand wearing their white Scandinavian caps with Estonian bands on their chests singing German student songs. The white velvet student cap with a small golden lyre-and-laurel cockade was adopted for wider use in Finland after the 1875 Scandinavian student days. This Apollo cap is one of the few customs that made its way from Finland to Estonia.

The first Estonian-Finnish Student Organization Friendship Treaty was signed in 1928 between Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), Pohjois-Pohjalainen Osakunta and Etelä-Pohjalainen Osakunta.

By 1935 nine Finnish-speaking nations had a friendship treaty with an Estonian Corporation, and the remaining two nations had treaties with student societies. The treaty boom in the 1930's was the result of the successful Finnish-Estonian 'tribal days' of 1929, where university students had a chance to meet. Contributing factors were the annual conferences of SELL and the active student exchange between Helsinki and Tartu. The traditions acquired by the Finnish-speaking nations mainly during the 1930's have had very little, if any, influence on the Swedish-speaking nations. Two

of the four Swedish-speaking nations received their friendship treaties as late as in the 1990's, and two are still without a treaty

The friendship Corporations had many strong customs that were easy to be adapted. The most visible and unique feature even today is the tradition of song leading with a sword. The Estonian 'rapiir', has translated well into Finnish and become 'rapiiri'. Most of the Estonian Corporation (incl. EÜS) gave sooner or later a sword to their friendship nations. They were used for leading songs only (*laulumiekka*, a song sword). Finnish speaking nations adapted also the Latin based commands of song leading (*Silentium! Ad cantum! Cantus ex est!*).

The oldest academic export from Estonia to Finland seems to be the tradition of carrying organizations colors as a band on the chest. The old big nations had colors that were regarded as theirs, but were not used as means of identifying individual members. In Finland the colors do not represent any values or virtues, as they do in Estonia. The ways of carrying the bands are more varied than in Estonia. It is a Finnish tradition to give the nations color band to the members of other nation's. Estonian Corporation members can wear only one color band as a rule, where the color band of the friendship organization is the exception. The mutual exchange of bands is mentioned in every friendship treaty.

Before the Estonian influence Finnish nations called their new members *beanie* or *beaani*, which is still in use in American fraternities. The name comes from French, *bec jaune* (yellow beak), and it refers to young birds. The Finnish speaking nations adapted Estonian-German *Fuchs* rapidly. A new member is called *fuksi* for the first two semesters. In Finnish the word *fuksi* means absolutely nothing. The Swedish-speaking nations have held on to the old name.

The education of new members is influenced by the Estonian tradition, but in Finland the older members try to make the new members' first experiences as pleasant as possible.

The Estonian influence on the traditions of the Finnish student nations has not always been identified as Estonian. Sometimes it has also been difficult to separate the German student traditions from the Estonian ones, as Finland had lively academic exchange with Germany already in the 19th century. The Swedish influence,

which has been taken for granted, seems to be limited to just certain fields, like the organization pattern, the full rights of the new members from the beginning, the administration and the white caps.

Of the 11 Finnish-speaking nations only 9 had an Estonian Corporation as a friendship organization. This is important in identifying the most popular Estonian traditions as something typical to the Corporations. The fact that the Estonian influence may have been limited to just 9 nations does not diminish its impact. The common traditions make it easy to feel at home when visiting the other organization.

COUNTY ASSOCIATIONS AT TARTU UNIVERSITY IN THE 1920S

Terje Lõbu (Museum of Tartu University History)

In the beginning of the 1920s when the Estonian National University started its work, students were also looking for new forms of association. In the student body of Tartu corporations and societies, following the German model, had found its place but students were not fully satisfied with them in the new times. Taking the Finnish example as a basis, county associations of students were established.

Since the winter of 1922 several county associations were registered — the counties of Pärnumaa (10 February 1922), Võrumaa (17 March 1922), Valgamaa (7 April 1922), Viljandimaa (7 April 1922), Virumaa (24 November 1922), Järvamaa (23 March 1923), Harjumaa (24 March 1923). In 1925 the county associations established the Territorial Union of Student Associations to have more confidence among the so-called old organisations and to nominate their candidates at the elections to the Students' Senate.

The county associations which represented the students coming from the respective counties were aimed at promoting cultural life in the home counties, developing their members' skills and knowledge and offering mutual material assistance. The principles of organisation of associations differed from those of the corporations

and societies. All the students coming from the respective counties and interested in the development of the home county could register themselves as members of the county associations. The county associations were the organisations with a mixed membership and there was no requirement for sole representation in the organisation, i.e. denying membership in some other student organisations.

In winter the associations were primarily dealing with self-education organising small conferences, meetings devoted to enhancing organisational skills of associations. In summer they planned to work in the counties providing education in the field of culture to the rural population and dealing with the study of local lore. Unfortunately the activities in the counties were less resultative than planned because of the insufficient resources and the lack of experience and skills of the members. Also, the prevailing public mentality did not support it, especially in the field of regional research. The young state had to look into the future, the past and the research of the regional heritage was not popular. Educating activities were more supported but the young students who had recently left their homes were not yet properly prepared for it.

Soon the features of crisis appeared in the work of the county associations which had started their functioning in full swing. Activities died down, the membership decreased. Step by step the associations which had neglected their aim — cultural activities — began to change their statues, started using their colours and caps and introduced the status of a novice. More and more similarities with corporations and societies appeared. As a result, the county associations gave up their peculiarities and students lost interest in them. In the end of the 1920s and the beginning of the 1930s the county associations were liquidated because of the loss of members and overall passiveness.

In spite of a short period of their existence the county student associations have left their imprint in the history of the student body of Tartu University thanks to their original aims (stressing the importance of cultural activities) and the structure (membership based on the home county).

**TESTIMONIUM PAUPERTATIS —
A CERTIFICATE OF POVERTY, THE REFLECTION
OF THE STUDENT'S SOCIAL ORIGIN**

Sirje Tamul, M.A. (University of Tartu)

Testimonium paupertatis or a certificate of poverty was necessary for students and pupils who wanted to be freed from the tuition fee or applied for a study grant. The respective document was mostly issued by the administrative or clerical institution in the place of residence. At the Imperial University of Tartu the students who had been given the state scholarships were freed from their tuition fees in 1802-1918 (for example, students of the pedagogical seminary, the medical institute at the Faculty of Medicine, etc.). Also, the poor students making successful academic progress and behaving excellently enjoyed the same privilege when they submitted a certificate of poverty.

1,796 applications for free tuition, submitted to the University of Tartu in the years 1860–1900, have been found. The earlier documents had a free form but since the end of the 1850s the certificate of poverty was drawn up on the basis of a particular questionnaire. At the same time the tuition fee was raised by 10 roubles.

There are 351 certificates of poverty from Estonia, 493 from Latvia which were sent to the university government, 60% of the certificates were issued by the municipal government of Riga, about 800 documents had been sent from the central provinces of Russia.

The certificate of poverty reflected the student's realistic economic status based on the data the father (or the mother when the father had died) had presented about his household including real estate, bank loans, the father's salary or the mother's widow benefit, other members of the household with their occupation and social status and other subsidies the student had received. The known 150 applicants of Estonian origin were mainly from the families of farmers, tenants of state farms, organists, village school teachers and some craftsmen. The certificates of poverty reflect the economic situation of the parents of 10–15% of the students, at the

turn of the century — 30% of students and constitute an essential source material for the research of the economic and social status of students. At the same time the certificates can be used as a collection of Estonian biographies. The unified format of the certificates introduced in the middle of the 19th century creates preconditions for a possible statistical processing.

STUDENTS OF PHARMACY AT TARTU UNIVERSITY IN 1802–1889

**Tiina Samm, Virge Seemen, Hain Tankler, Ph.D.,
Ain Raal (University of Tartu)**

Students of Pharmacy at Tartu University constituted a special category — they should have had prior practical experience of work at a chemist's shop. The university course aimed at adding theoretical knowledge was shorter than in other specialities and usually lasted for three terms during the Dorpat period of the university, for four terms during the Yuryev period. As a rule, studies terminated with the final examination of the pharmacist. Since 1843, when the Institute of Pharmacy was established, teaching was conducted at a higher level. Since 1848 the graduates could also obtain the Master's Degree which remained the highest degree in this speciality for a long time. In the years 1848–1863 the Master's Degree was conferred on 19 people, Julius Werner Klewer (Klever) being the first to defend his thesis.

In the years **1802–1863** Pharmacy was studied by 744 people at Tartu University, 627 people graduated from the university with the obtained profession of a pharmacist. The first student of Pharmacy at Tartu University Georg Wilhelm Grassmann studied in Tartu in 1807–1808. Most of the students came from the Baltic Provinces, the people from Livonia constituted 43%, almost 36% came from the territory of present-day Estonia, 10% from other Provinces of Russia. The sons of townspeople (213) were in the majority. There were many children from the merchants' families. The sons of pharmacists numbered 51, it was fewer than in the following analysed period. Most evidently the first student of

Pharmacy in Tartu who was of Estonian origin was Carl Walther from Kloodi near Rakvere (studying in 1844–1845). He was followed by Gustav Bastich (Bastig) from Lasinurme near Paide (studying in 1846–1847). In several chemist's shops near bigger towns 556 graduates had most often found work.

In **1864–1889** there were 909 students studying Pharmacy at Tartu University, 657 people graduated with the profession of a pharmacist. Since 1870 the number of students began to grow, the biggest number of students enrolled was in 1879. The reasons were that professor G. Dragendorff had arrived in Tartu and the Department of Pharmacy at the Medical-Surgical Academy in St. Petersburg was closed in 1880. The growing number of chemist's shops increased the need for pharmacists.

The average age of students, who were enrolled to the speciality of a pharmacist, was in both periods 24 years because before entering the university they should have worked in chemist's shops as apprentices.

From Baltic Provinces 730 students had come to Tartu, from the present territory of Estonia a little bit more than a third of the students. The biggest number of students, from the outside of the Baltic area, came from the Province of St. Petersburg. Usually the graduates found work in the Baltic area or in Russia. The children of townspeople (ca 250) constituted the majority as before. In about one hundred cases the sons took over the responsibilities of their fathers in the chemist's shops. The available data reveal that among students there were 47 Latvians, 30 Estonians (ca 3%) but there may have been more of them. Without exact and time-consuming genealogical research it is difficult to make a correct estimation.

In 1870–1880 about ten Estonians studied Pharmacy in Tartu each year which according to the daily "Eesti Postimees" constituted, for example, 14% of all the Estonian students in the year 1881.

The Master's Degree was conferred on 8% of the graduates. All in all, the thesis was defended by 68 people in Tartu and 5 people at the Medical-Surgical Academy in St. Petersburg. According to archive data 627 (70%) graduates worked in the field of Pharmacy. Several graduates continued their activities teaching at Tartu

University, some of them reached the position of a professor in Russian or the USSR universities (Nikolai Kromer, Oskar Zinoffsky and Eduard Lehmann).

In the course of the present research a biographical lexicon of students, having studied pharmacy at Tartu University, was compiled containing data about 1653 persons during their studies and later life (about 200 pages). The researchers succeeded in considerably perfecting the basic data of *The Album Academicum*.

TARTU STATE UNIVERSITY AFTER THE MARCH PLENARY SESSION OF 1950: AN INSIGHT FROM THE SECURITY STRUCTURES

Tõnu Tannberg, Ph.D. (University of Tartu)

The 8th Plenary Session of the Central Committee of the Estonian Communist (bolshevist) Party held in March 1950 was one of the crucial events in post-war Estonia resulting in the removal of the union republic's leadership and reaching the peak of the fight against "bourgeois nationalism". The exchange of "cadres" before and after the March plenary was extensive and it also involved different areas of spiritual life in the society including Tartu State University. At that time 2,894 students studied at the university, out of them 2,775 (95.9%) were Estonians. There were 30 (1.0%) party members and 266 comsomol members (9.2%) among the students. The number of academic staff was 378 including 343 (90.8%) Estonians. 37 (9.8%) staff members were communists. As the authorities considered Tartu State University one of the most important "hotbeds of bourgeois nationalism", the *alma mater* was also under a constant and strict surveillance of the security structures. The aim of the presentation, relying on the documents of the State Security Ministry of the Estonian S.S.R., is to give an overview of the situation at the university after the March plenary.

The source materials are the documents reflecting the inspection of the university in the late spring of 1950 by the State Security Ministry and the profound accounts presented to the Central Committee of EC(b)P and the State Security Ministry of the Soviet

Union ("Anti-Soviet elements soiling Tartu State University"). As a result of the check-up, 524 "anti-Soviet elements" were found, security officers discovered underground illegal organisations and the "bourgeois-nationalistic" activity descriptions of many members of the academic staff (V. Adams, E. Ilus, J. Silvet, R. Kleis, L. Leesment, etc.) and students were supplied. The discovery of the anti-Soviet elements took place primarily through security agents' network — all in all 62 people. There were two residents, one among lecturers, another among the administrative-economic personnel. There were 7 agents — 4 for lecturers, 2 for students and 1 for the administrative-economic personnel. There were 53 informers consisting of 20 lecturers, 28 students, 2 laboratory assistants and 3 from the administrative-economic personnel.

To sum up, the "insight" into the security structures offers essential additional information about the university in 1950 and, on a large scale, helps better understand the political situation in the Estonian S.S.R. in the late-Stalinist period.

STUDYING DURING STALINISM

Olaf Mertelsmann, Ph.D. (University of Tartu)

We do not know much about how students learned at the University of Tartu and how they lived during Stalinism. To explore the topic, the author of the paper makes use of literature, archival sources, oral history and a collection of life stories in the Estonian Literary Museum. Since those oral sources are subjective, have a narrative character and many details are forgotten, it is not easy to draw an adequate picture.

At the end of the 1930s the University of Tartu was a recognized European University and Estonia had one of the highest university enrolments in Europe. Many Estonians were educated abroad, international contacts were intensive. The university followed the ideals of academic freedom and possessed certain autonomy. Among the backbones of students' daily life were societies and associations.

In the Soviet Union a phase of experimentation with higher education had ended and the "mature" system of Soviet learning had been established. Universities were highly dependent on the state. Students were organized and supervised in groups and were forced to follow a strict curriculum and time table. Learning facts by heart represented the main method of teaching, in addition, several "red" subjects were compulsory. The country began to isolate its academic life from international scientific development.

After the incorporation of Estonia into the USSR in 1940, higher education was restructured step by step following the Soviet model. Independent organizations were closed down. Purges, deportations and a mass emigration at the end of the war led to a loss of teaching staff by nearly three fourths. The loss of human capital could not be compensated. Censorship and different campaigns also hindered scientific development. Some elements of continuity persisted Sovietization, but the university reached its lowest level of teaching and research obviously at the beginning of the 1950s.

Students became subjects of surveillance and purges, especially the "social alien" persons and also the veterans of German military service. Conditions of living were harsh, but higher education offered an opportunity for escaping from kolkhoz life or dirty factory work. At that time, a rapid expansion of the education system appeared. Referring to Stalinism as a regime of terror and poverty, some former students remember their time at university still as "the best part of my life". Beside informers, lice and indoctrination there existed something else, too. Parties, singing, having fun and friendship are mentioned. Even in extraordinary times, there was normal life.

A STUDENT BECOMING A PROFESSOR: P. A. JAKOVENKO AT TARTU UNIVERSITY

Ljudmila Dubjeva

The historian and Byzantine researcher Pjotr Aleksandrovič Jakovenko (1879–1920) — the last professor nominated by the Yurjev / Tartu University Council in 1918 — graduated from Tartu University with the learned degree of Candidate in 1903. During the following fifteen years his development as a historian also reflects the whole process of development of the research of history at Tartu University.

Having started with the research of the history of Western Slavic peoples under the supervision of professor Jassinski, he wrote his Candidate's thesis on the medieval history of the people inhabiting the Island of Rügen with the purpose of casting light on the processes of development of the Slavic nations inhabiting the southern shores of the Baltic sea during the period of Germanization. On 1 April 1905 P. A. Jakovenko won a special three-year scholarship for preparing himself for the professor's position. Having passed the MA examinations in the years 1906–1907, he completed his *dissertatio pro venia legendi* about the history of Byzantine immunity and defended it on 8 February 1909. On 17 March 1909 he was elected private docent by the Tartu University Council for the Chair of General History and since the autumn term of 1909 began to deliver lectures on different aspects of general history at Tartu University. In comparison with the other members of the teaching staff of the Faculty of History and Languages P. A. Jakovenko's lecture courses were more diversified ranging from ancient history to modern times which might have consumed more preparation time thus causing the delay of the defence of his MA thesis.

For a sabbatical period in 1911–1912 P. A. Jakovenko was granted a scholarship by the Ministry of Education to visit libraries in Vienna and Munich. In Munich he participated in professor August Heisenberg's seminars on Middle and New-Greek philology and attended his lectures. Also, he studied the manuscripts of Byzantine monasteries in Munich and Constantinople, collected

materials for his MA thesis from the library of the theological school on the Island of Chalke, the Russian monastery of St. Panteleimon of Athos. In his thesis he used the materials which had been partially published or reached him as copies. In his research P. A. Jakovenko concentrated his attention on the manuscripts of the New Monastery on the Island of Chios publishing his work in the form of a monograph in 1917 which he also presented as a thesis for the defence of the MA degree in which he had made an analysis of diplomatic recognition of the documents issued by the Byzantine emperors (Chapter II) beside the overall description of the manuscript heritage of the New Monastery on the Island of Chios (Chapter I). The monograph also contained an analysis of the form and the content of the manuscripts of the New Monastery. He concluded that as a result of the critical research the manuscripts from the New Monastery on the Island of Chios could be considered authentic. The monograph was of great importance in working out the methods of critical analysis of the Byzantine sources and it allowed to consider the author a founder of the research of Byzantine diplomacy. The defence of the M.A. thesis took place on 14 February (O.S.), 27 February (N.S.) 1918 and on 1 March 1918 the Tartu University Council conferred the MA degree in general history on P. A. Jakovenko. On 8 March 1918 the Tartu University Council nominated the docent Jakovenko, MA in general history, to the position of Professor Extraordinary in the Chair of General History.

In the summer of 1918 professor P. A. Jakovenko left Tartu for Voronezh when Yurjev / Tartu University was evacuated to Voronezh and began to work as a professor at the newly opened University of Voronezh.

YOUNG VILLEM ERNITS BECOMING A PUBLIC FIGURE IN HIS STUDENT YEARS

Mare Viiralt (Museum of Tartu University History)

Villem Ernits (1891–1982), a Slavic linguist, polyglot, public figure, a promoter of the Temperance Movement and the Finno-

Ugric Peoples' Movement, was actively participating in creating the national university. He was a member of the Estonian Constituent Assembly (1919) and the first Estonian Parliament — Riigikogu (1920–1923), a member of the academic staff of the Department of Slavic Philology at Tartu University (in 1919–1971 with interim periods), the Chairman of the Estonian Temperance Union (1918–1928), the Vice-President of the World Temperance Union (1924–1929), a lecturer of Estonian and Finnish at the University of Warsaw (1931–1939).

His active and diverse involvement in social life during the years at secondary school (1906–1911) and university studies (1911–1918) in the capacity of the editor of *Üliõpilasleht* (Student Gazette) and as a member of the Estonian Students' Society has not been sufficiently studied. In his secondary school years at the Tartu Alexander *Gümnaasium* (Secondary School) he was deeply interested in the Finno-Ugric languages being influenced by the Finnish linguists Lauri Kettunen and Heikki Ojansuu. In the spring of 1911 Ernits finished his studies at secondary school with the Golden Medal and continued his education studying first history, later Slavic philology at Tartu University. As a student he studied philosophy, social sciences profoundly and devoted much attention to the study of different languages, their connections and mutual influences. He was seriously interested in the Temperance Movement and the Finno-Ugric Peoples' Movement. He began to study and interpret the history of the formation of the student body of the Estonian origin, its tasks in Estonian society. Until the last days of his life Ernits remained a promoter of the ideas of temperance which he himself strictly followed. His student-time activities, ideological and national-political opinions can be basically seen in the publications of the Estonian Students' Society (a calendar of literary-scientific character *Sirvilauad* and the ESS Albums) and in the articles of *Üliõpilasleht* (Student Gazette) in 1914–1917. Ernits was the editor of the ESS Album IX titled *National issue*. In his opening article *National-philosophical world view* Ernits makes an attempt to develop the national-philosophical world outlook based on the so-called thoroughbred race theory which had reached Estonia from Western Europe at the turn of the 19th and 20th century which allowed people to consider him a social Darwinist.

Most of the articles published by Ernits in *Student Gazette* can be divided into two groups:

1. raising problems and programme articles calling students up for active involvement in life,
2. reviews and critical overviews of other people's articles, dictionaries, booklets in which linguistic and terminological issues prevailed.

At the first congress of students and university graduates on 25–27 March 1917 Ernits made a proposal to open the Finno-Ugric Department at Tartu University with seven chairs. On the initiative of Oskar Kallas and Villem Ernits the Estonian Academic Society was established in June 1918 to unite lecturers and researchers interested in Estonia at home and abroad. The members of the society were actively participating in developing the Estonian National University. In the summer of 1919 as the Chairman of the Education Committee of the Constituent Assembly Ernits was the first to make a proposal to establish the Estonian Academy of Sciences which was a generator of new ideas and an initiator of several activities but mostly he lacked patience to be permanently involved in one thing only. The activeness which Ernits had in his youth very strongly shaped the academic life in independent Estonia and he has left a significant imprint in the history of Estonian culture.

**A BALTIC GERMAN AT THE ESTONIAN UNIVERSITY.
ABOUT GEORG VON RAUCH'S (1904–1991)
STUDIES IN TARTU**

Lea Leppik, M.A. (Museum of Tartu University History)

Georg von Rauch is one of the best-known Baltic German historians who graduated from the University of Tartu in the 20th century. Rauch was born in Pskov, grew up at Sangaste where his father worked as a physician. All his life is connected with three cultures. Having studied history at the Faculty of Philosophy of Tartu University in the years 1922–1927, he graduated from the university with the MA degree in Estonian and Nordic history. In

1928–1930 he worked as a teacher of the Nieszky boarding school at Oberlausitz in Germany, passed the examinations for the teacher's diploma, worked in 1930–1938 at the German private co-educational secondary school in Tartu belonging to A. Walter and in 1938–1939 at the municipal co-educational secondary school of Tartu. During his studies he was a member of the student organization *Fraternitas Normannica*. In 1936–1939 Rauch occupied the post of a docent at the Tartu Luther Institute (Baltic German private higher educational establishment). Having left for Germany in 1939 in the process of *Umsiedlung*, he became an assistant at the University of Posen and later a professor at the University of Kiel.

The university's international teaching staff and a high degree of the student's freedom in compiling his curriculum allowed the student to choose the language of instruction — Rauch attended lectures mainly in German and Russian although he also knew Estonian well. He was participating in the legendary seminars conducted by the Finn Arno Rafael Cederberg, attended the lectures on art history delivered by the Swede Helge Kjellin (1885–1984). He also attended the lectures on ancient history delivered by the Estonian Alexander Priidik in Russian and Hans Oldekop's (1883–1924) lectures on general history. Most often he attended the lectures on philosophy delivered by professor Walter Schmied-Kowarzik. The last two had either studied or taught at the University of Vienna. Rauch's generation was most beneficial to Estonian society — the people entering the university together with him in the same year became successful. Richard Indreko became the founder of Estonian archaeology, Juhan Vasar — a professor of the history of economy in 1938–1944, Arnold Soom — a municipal archivist in Narva. During World War 2 they all left Estonia and continued their research in exile successfully.

The society's precautionary attitude to Baltic Germans did not allow Rauch and his fellow student Max Aschkewitsch to have a higher position than the teacher's post although both of them published articles in Estonian and German research journals. The Estonian National University helped Baltic Germans strengthen their ethnic feelings. Already during his studies in 1926 Rauch became the member of the German Genealogical Society in Tartu (*Dorpatser Deutsche Genealogische Gesellschaft*). Genealogical

research and the academic study of local lore helped Baltic Germans preserve their identity. The transfer of entries from the church registers of the German congregations in Tartu on catalogue cards performed by the genealogical society made research more rational. The catalogue is in use until today.

EEVA NIINIVAARA'S PERSONAL ARCHIVE IN THE LITERARY ARCHIVE OF THE FINNISH LITERARY SOCIETY

Liina Razmus, M.A.

(Literary Archive of the Finnish Literary Society)

The personal archive of Eeva Niinivaara (1901–2000), a MA of Philosophy, poetess, lecturer of the Estonian language and literature at the University of Helsinki, reached the Literary Archive of the Finnish Literary Society (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Kirjallisuusarkisto SKS/KA*) in the year 2001. Already in the 1930s she was an important mediator of culture between Estonia and Finland. Eeva Pedriks was born on 20 December 1901 at Siimusti, in the County of Tartumaa, studied at the secondary school for girls at the Estonian Society for the Education of Young People in the years 1911–1919 in Tartu. Eeva Pedriks was enrolled at Tartu University in 1919 (immatriculation card number 68) where she studied art history, the Estonian language and philosophy graduating in 1939. Since 1921 she had published overviews of Estonian literature, critical articles and poetry in the journals *Kevadik*, *Tulev Eesti*, *Vikerkaar*, *Looming*, *Eesti Naine*. In the years 1924–1928 she edited the youth journal *Kevadik*, in 1928–1930 worked as a teacher of the Estonian and the Finnish languages at the Teacher Training Seminary in Võru. In 1930 she married Martti Niinivaara, a Finnish linguist, and moved over to Helsinki. In the years 1945–1971 she worked as a lecturer of the Estonian language at the University of Helsinki, taught at summer courses of the Estonian language in Jyväskylä and Oulu, also in the years of retirement (1971–1981) at the Popular University of Kallio. In 1947 she defended her thesis for the MA degree in philosophy at the University of Helsinki titled “*Eesti rahvarõivad*

ja nende terminoloogia" (Estonian folk costumes and the respective terminology). Eeva Niinivaara was a member of the Finnish Literary Society, *Kalevala Seura*, *Minna Canthin*, *Friedebert-Tuglas seura*, a honorary member of the Estonian Literary Society and a graduate member of the Students' Society "Veljesto". At the same time she belonged to the Finnish-USSR Friendship Society and was one of the first among the Estonians living abroad who visited Estonia in 1956. In spite of the criticism of the circles of Estonian emigrants Eeva Niinivaara kept permanent contacts with her homeland which were indispensable to her for teaching the Estonian language.

The personal archive is placed on about 13 m of shelves containing personal documents, correspondence (about 560 correspondents, most of the letters being in Estonia), articles, manuscripts of lectures, public presentations, diaries, calendars, note-books, publications, newspaper clippings, photos and drawings (1930–2000). Both Soviet Estonian and émigré Estonian cultural figures are represented under the title of the most important cultural events. Her correspondence with the folklorist Richard Viidalepp (1904–1986) is the largest containing 438 letters written in 1957–1986 which is in fact an overview of cultural life in Estonia and in Tartu in particular.

The issues of Estonian kolkhoz and rural life are featured in the letters of her goddaughter Maaret Tervaa, cultural life in the County of Jõgevamaa is reflected in the letters of Helmi Anton, Betti Alver and Jüri Valge. She has received many letters from her former students. Eeva Niinivaara's personal archive in the Literary Archive of the Finnish Literary Society constitutes an important source material for conducting research into the post-war cultural life in Estonia.

ISSN 0206-2798
ISBN 9985-56-987-3